'REFACE.

Only a few remarks are required for the introduction to this second volume.

In autumn 1882, some weeks before his deplorable death, Dr. A. Burnell placed in my hands a number of manuscripts relating to the Âpastamba Sûtra which he requested me to make over to the Imperial Library of Strassburg, after I had done with them. Among these MSS. is a complete copy of praśnas 1—15 with Rudradatta's commentary, in Grantha character, two quarto-volumes of 230 and 135 leaves; this is, according to a *note made by* Dr. Burnell, a *transcript from* the Tanjore MSS. 8846 and 9159 or Nos. XCVII and XCVIII of the "Classified Index." By means of this copy my MSS. L and l extend not only to the first three praśnas, as I stated in the preface to Vol. I, but to the whole of the work hitherto published.

I suppose that the dot which I have used as an accessory sign of interpunctuation from about page 100 of this volume will facilitate the understanding of the commentary. Likewise, I hope to render this edition more useful by adding a "table of contents" of the two volumes that are now before the public. I omitted to do so when editing the first volume, because I supposed that the very exact statements given by Chauṇḍappa in his Prayogaratnamâlâ (and printed in Dr. Burnell's "Classified Index" p. 17 *a*) would be a sufficient help in this direction. But since I have been taught better by Dr. L. von Schroeder in his kind and instructive review of the first volume (Literaturblatt für orientalische Philologie, I, p. 9), I hasten to make up for this shortcoming as soon as possible.

Rudradatta's commentary is now at an end, and, unfortunately, the MSS of other commentaries that are within my reach are neither in quantity nor quality sufficient to base an edition on them Whoever may be able to provide me with MSS of any part of any comment to the remainder of the Sûtra, will, therefore, lay me under deep obligations I regret to state that Professor P Peterson, Registrar of the Bombay University, has not taken any notice of my repeated requests for the loan of a copy of Dhûrtasvâmin's commentary to Âpastamba which is in the possession of the Bombay University Library.*

R GARBE.

Koenigsberg, December 1884

---

* Prof Bühler kindly described to me this MS as having been acquired by the late Prof Haug in Gujerat and being a transcript from an old MS existing at Baroda

TABLE OF CONTENTS.

ओम् ॥

अथ नित्यत्वसामान्याद्धविर्यज्ञसामान्याच्च चातुर्मास्यानि व्याचष्टे ॥

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति । १ ।

चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि । तैः समुदितैरिष्टवतो ऽत्यकालिकेन भोगेन क्षपयितुमशक्यं पुण्यं भवतीति । नित्यत्वे ऽप्येषां फलोपन्यासः पशुबन्धवदेव प्रत्येतव्यः ॥ नित्यत्वं चैषां ब्राह्मणे चतुर्होत्रादिविधिष्वनेकत्र नित्यैः समभिव्याहारात् । सूत्रकृता च नित्याधिकारे वचनात् । आश्वलायनेन च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरिति नित्यानुक्रमे पाठात् । तथा च बौधायनेन यावज्जीवप्रयुक्तानि चातुर्मास्यानि स्युरिति यावज्जीवाभ्यास वचनात् । भारद्वाजेनाप्यादौ फलानुबन्धेनामूनि विधाय ततः काम्यानि चातुर्मास्यानि व्याख्यास्याम इति नित्यकाम्यविभागप्रदर्शनाच्च ।

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते । २ ।

आमिक्षादेवतात्वेन विश्वदेवसंबन्धात् तैरिष्टत्वेन पुराकल्पश्रवणाच्च प्रथमस्य पर्वणः समाख्या वैश्वदेवमिति । तेन चैत्रफाल्गुनयोश्चान्द्रमसयोर्मासयोरन्यतरस्य पौर्णमास्यां यजेत । भारद्वाजबौधायनाभ्यां तु चतुर्णामपि पर्वणामुदगयनमात्रे प्रयोगो द्वादशाहेनापवर्गश्चोक्तः ॥ भारद्वाजस्तावदुदगयन आपूर्यमाणपक्षे समस्तानि तेषां यथापूर्वं

निवर्तनमन्ते वपनमिति। तथा अथ यदि द्वादशाहचातुर्मास्यानि वक्ष्यमाणं प्रतिपदि वैश्वानरपार्जन्याभ्यामिष्ट्वा द्वितीये वैश्वदेवेन तृतीये चतुर्थे चोपरम्य पञ्चमे वरुणप्रघासैः षष्ठे सप्तमे चोपरम्याष्टमे नवमे च साकमेधा दशम एकादशे चोपरम्य द्वादशे शुनासीरीया त्रयोदशे पशुरिति। संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय संवत्सरमेव यजत इति विज्ञायत इति॥ बौधायनस्त्वाह नक्षत्रप्रयोग उदगयन इत्येके उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे प्रयुञ्जीतेति। तथा द्वादशाहे ऽपि चातुर्मास्यैर्यजेत प्रथमायां वैश्वदेवेनेष्ट्वा चतुर्थ्यां वरुणप्रघासैरष्टम्यां नवम्यां च साकमेधैर्द्वादश्यां शुनासीरीयपशुना यजेतेति विज्ञायत इति॥ केचित्तु यथाप्रयोगमित्यौपमन्यव इत्यनेन बौधायनवचनेनार्वागपि द्वादशाहाद्यावत्प्रयोगभाविना कालेन चातुर्मास्यापवर्गो ऽभिहित इति मन्यन्ते। तदयुक्तं प्रयोगकालावधिकब्रह्मचर्यनियमपरत्वात्तस्य। तच्च पूर्वापरपर्यालोचनयैवाध्यवसानमित्यलं विस्तरेण॥

पूर्वस्मिन्पर्वणि पञ्चहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये स्रुवाहुतिं हुत्वान्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्यं च चरुम्। ३।

पूर्वं पर्वेति चतुर्दश्यत्राभिप्रेता न पञ्चदशी पूर्वसूत्रेण तस्यामिज्यावचनात्। पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजत इति लिङ्गात् सोमपूर्वे पौर्णमास्येष्टेति लिङ्गाच्च। अन्वारम्भन्ते ऽनया चातुर्मास्यानीत्यन्वारम्भणीया वैश्वानरपार्जन्या। वैश्वानरस्य चाग्निर्वैश्वानरो देवतेति दर्शित

पुनराधेये। न पञ्चहोत्रन्वारम्भणीययोः समानाग्निलं उभयोरप्यारम्भार्थयोः स्वतन्त्रत्वात् वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेतेति पृथगुपादानाच्च ॥

वैश्वानरो न ऊत्या पृष्टो दिवीति वैश्वानरस्य याज्यानुवाक्ये॥ पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय मीढुषे। स नो यवसमिच्छतु॥ अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसाविवास। कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू रेतो दधात्वोषधीषु गर्भमिति पार्जन्यस्य॥ हिरण्यं वैश्वानरे ददाति धेनुं पार्जन्ये। सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते।४।

गताः॥

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते।५।

प्राचीनप्रवणे यजते पूर्वमिष्टेव देशे देशान्तरे वा साधारणनिर्देशात् वरुणप्रघासेषूदवसाननियमाच्च। सत्याषाढस्त्वाह प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतोदवसाय वेति ॥

पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्निं प्रणयन्नोद्यतहोमं जुहोति।६।

अथ वैश्वदेवायाग्न्याप उपस्पृश्य पशुबन्धवदाहृताहवनीयं प्रणयति। नाचोद्यतहोमं जुहोति। पूर्वो यसन्नपरो भवाणीति लिङ्गविरोधादिति भावः॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति होतुरभिज्ञायाहवनीयायतन ऊर्णास्तुकां निधाय तस्यामग्निं प्रतिष्ठापयति। ७।

पुनरूर्णास्तुकाग्रहणात्संभारान्तराणि परिसंख्यातानि भवन्तीति। तस्यामग्निं प्रतिष्ठाप्य समानमातिमुक्तिभ्यः॥

नानुत्तरवेदिके पाशुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम्। ८।

अनुत्तरवेदिक इति वचनात् उत्तरवेदिमति वरुणप्रघासतन्त्रे महाहविषि च नित्यं पाशुकं प्रणयनम्॥

अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या आमिक्षाया वत्सानपाकरोति। ९।

आमावास्यतन्त्रतामस्य पर्वणः ख्यापयितुमन्वाधानादेरनुक्रमणम्। तत्र च वैश्वदेविकं हविः। विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागं विश्वेभ्यो देवेभ्यः शरदो दुहाना इत्यादयो विकाराः प्रत्येतव्याः॥

प्रसूमयं बर्हिः प्रस्तरश्च। १०।

प्रसूः पुष्पम्। तद्वन्तो दर्भा ग्राह्या इत्यर्थः। ननु प्रसूमयं बर्हिरित्यादिवद्बर्हिर्ग्रहणेनैव प्रस्तरस्यापि सिद्धे ग्रहणे किमर्थं पृथक्प्रस्तरग्रहणम्। परमतनिरासार्थमिति ब्रूयात् कल्पान्तरकारैः कैश्चिदन्यतरस्य प्रसूमयत्ववचनात्। आदरार्थं वा ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात् यथा प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषेत्यादौ॥

त्रेधा संनद्धं पुनरेकधा। ११।

तदेतदुभयात्मकं बर्हिर्बहुनिधनोपपन्नमपि प्रथमं त्रेधा विभज्य संनह्य त्रीनपि तान्भागान्पुनरेकधा संनह्यतीत्यर्थः ॥

तस्मिन्मन्त्रः । १२ ।

तस्मिन्नेकधासंनहने संनहनमन्त्रः। प्रथमानि तु संनहनानि तूष्णीं भवन्ति। तत्र त्रेधा संनद्धस्य बर्हिषः प्रस्तररहितौ भागौ। प्रथमं बर्हिर्मन्त्रेण संस्तृत्य तयोः प्रस्तरवन्तं भागं बर्हिर्मन्त्रेण प्रस्तरमन्त्रेण चात्याधाय ततः सर्वं संनहनमन्त्रेणैकधा संनह्यति ॥

त्रयेध्मः । १३ ।

त्रयेध्मो ऽपि प्रस्तमयः पुष्पितशाखादृशादाचार्य इत्यर्थः ॥

त्रयोविंशतिदारुः । १४ ।

गतः ॥

त्रीन्कलापान्संनह्यैकधा पुनः संनह्यति । १५ ।

तत्रापि प्रथममष्टाभिरष्टाभिः सप्तकेन च तूष्णीं त्रीन्पुञ्जान्संनह्य ततस्तान्संनहनशुल्वे मन्त्रेण संस्तृत्य ततः संनहनमन्त्रेणैकधा संनह्यति ॥

पूर्ववद्वैश्वदेव्याः सायंदोहं दोहयति । १६ ।

पूर्ववत् सांनाय्यवत्। तत्र च यवाग्वा सायं स्वयंहोमः। इह वो विश्वे देवा रमयन्तु गाव इत्यादयो मन्त्रविकाराः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

श्वोभूते पात्रसंसादनकाले पालाशं वाजिनपात्रं प्रयुनक्ति स्रुचं वा। १।

पात्रं चमसं चमसेन जुहोति स्रुचा वेत्यनुवादात्। कंसं चमसं वेति तु कल्पान्तरकाराः। न च तयोर्जुहूधर्माः जुहूवत्कार्य इत्यवचनात् पालाशवचनाच्च। तेन प्रातर्दोहपात्रैः सह प्रयोगः॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाम्नातमष्टौ हवींषि निर्वपति। २।

राजसूयिकान्याग्नेयादीनि द्यावापृथिव्यान्तानि हवींषि समाम्नातानि क्रमेण निर्वपति॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च संचराणि। ३।

संचरन्ति पर्वान्तराण्यपीति संचराणि पर्वचतुष्टयसाधारणानीति यावत्। यथा तत्र तत्र समाम्नातमेतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति॥

पिष्टानां पौष्णं श्रपयति। ४।

पिष्टैस्तण्डुलैस्तत्र चरुपुरोडाशकरणन्यायेन प्रागधिश्रपणात्। पौष्णार्थानामपि पुरोडाशीयैः सह विभागः न चरव्यैः पैष्टत्वसामान्यात्। उभयोश्च राश्योर्यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभज्य देवतोपदेशनं बहुत्वाद्विभज्यानाम्। ततः पात्र्यां पिष्टेषु समुप्तेषु प्रणीताभिः संयुतेषु च पौष्णार्थानां पूर्ववद्विभागः॥ तथा च भारद्वाजः सहेतरान्पिनष्टि संयुतानां पिष्टानां पौष्णमपोद्धरतीति। सत्याषाढश्चाह संयुतानां पिष्टानां विभागमकृत्वा पौष्णमपच्छिद्य चरुकल्पेन श्रपयतीति॥

ततस्ताधिश्रयणकाले वस्त्वर्चुजुस्त्वूताखंमु पिण्णमोप्य श्रपयति। कपालोपधानकाले भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेत्यूहेनैककपाले ऽङ्गारानध्यूह्य प्रातर्दोहः॥

तस्मिन् प्रातर्दोहे सायंदोहमानयति । ५ ।

मारुताधिश्रयणानन्तरमानयति पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोतीति लिङ्गात् यथोक्तत्वाच्च बौधायनेन॥

यत्संवर्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् । ६ ।

तत्र यद्घनीभूतं संपद्यते तदामिक्षाहविः। अवशिष्टं तु वाजिनम्। तदुभयमपि तथैवावस्थाप्य द्यावापृथिव्यस्याधिश्रयणादि करोति॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि । ७ ।

पशुवदाज्येन दध्नोदेहीति विकृतः संप्रैषः। तथाज्यानि चतुर्गृहीतानि भवन्ति पृषदाज्यवन्ति च॥

पृषदाज्ये विकारः। महीनां पयो ऽसीति पृषदाज्यधान्यां द्विराज्यं गृह्णाति द्विर्दधि सकृदाज्यम् । ८ ।

दध्याज्ये पृथगेव गृह्णाति न तु दधन्याज्यमानीय। तथा महीनां पयो ऽसीति पुनर्वचनाज्ज्योतिरसीति मन्त्रो निवर्तते॥ सादनकाले तु दधिस्थाली न साद्या कार्याभावात्। अभिघारणकाले सौम्यवर्जं पौष्णान्तानामाग्नेयविकारत्वान्मन्त्रेणाभिघारणं तूष्णीमितरेषां प्रातर्दोहवदामिक्षायाः॥

उद्वासनकाल आमिक्षां संहृत्य द्वयोः पात्रयोरुद्धृत्य वाजिनैकदेशेनोपसिञ्चति। ९।

उद्वासनकाले मारुतोद्वासनानन्तरमामिक्षां सांनाय्यवदुद्वास्य संहननाद्युपसेचनान्तं कृत्वा ततो द्यावापृथिव्यमुद्वासयति॥

अलंकरणकाल आज्यैनैककपालमभिपूरयत्याविःपृष्ठं वा कृत्वा व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयति। १०।

व्याख्यातः॥

उत्करे वाजिनम्। ११।

वाजिनं तु तूष्णीमासादयति न व्याहृतिभिर्न च मिथोहेति प्रधानहविर्मन्त्रप्रत्याम्नायत्वादुभयोर्मन्त्रयोः अप्रधानत्वाच्च वाजिनस्य। यथोक्तम्‌ष्टौ हवींषि निर्वपतीति॥

पञ्चहोत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभिमृशति। १२।

आम्नातात्मन्त्रत्वादेव सिद्धे पञ्चहोतुः पुनरुपादानमितरमन्त्रपरिसंख्यानार्थम्। आगन्तुको ऽयमधिकः प्राकृतेभ्य इत्यन्ये। तदा तैन्द्राग्नवदभिमर्शनं प्राकृतस्य यथोक्तं भारद्वाजेन ह्युत्तरयत्ता ऐन्द्राग्नविकारा इति॥ सांनाय्यमन्त्रयोरामिक्षायामूहो वपया व्याख्यातः। तस्यास्रोभयदोहविकारत्वं वरुणप्रघासेषु वक्ष्यति॥

पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यश्च। १३।

हवींष्यासाद्य पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यश्च भवन्ति॥

नव प्रयाजाः । १४ ।

गतः ॥

चतुर्थोत्तमावन्तरेण पाशुकास्त्वारो दुरःप्रभृतयः प्रैषप्रतीकयाज्याः । १५ ।

प्रैषाणां प्रतीका आदयो याज्या येषां ते तथोक्ताः। तद्यथा दुरो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्याद्यनुमन्त्रणार्थेषां पशुवदेव द्रष्टव्याः॥

पशुवत्समानयनम् । १६ ।

चतुर्थाष्टमयोरित्यर्थः॥

प्रचरणकाल उपांशु सावित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेककपालेन प्रचरति । १७ ।

तत्राग्निचायाः सकृत्सकृदवदानम्। पात्रद्वयादेकस्माद्वा यागः। इतरस्माच्छेषकार्याणि हविरेकत्वात्। केचित्तु पात्रद्वयाद्विर्द्विरवद्यन्ति द्वयोरुद्धरणस्यार्थवत्त्वाय। पूर्ववत् आग्रयणैककपालवत्॥ यद्यप्ययमेव प्रकृतिः सर्वैककपालानां तथापि तत्रैव धर्माणां सूचकत्वात् प्रथमोक्तेस्तदतिदेशः। कृतानुमन्त्रणं चाग्नीषोमीयवत्सौम्यस्य आग्नेयवत्सावित्रस्य ऐन्द्राग्नवन्मारुतस्य। अत्रचाम्नातात्वितरेषामनुमन्त्रणः॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति । १८ ।

गतः॥

दक्षिणाकाले प्रथमजं वत्सं ददाति मिथुनौ वा गावौ । १९ ।

प्रथमजस्तस्मिन्संवत्सर इति शेषः ॥

पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा तेन नवानूयाजान्यजति । २० ।

गतः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

अष्टावाद्याः प्राकृताः प्रैषवर्जम् । १ ।

आदितस्तावदष्टावनूयाजा मैत्रावरुणप्रैषवर्जम् । आदित एवाष्टभिः प्राकृतैः समानास्त एवैषां याज्याः त एव च कृतानुमन्त्रणा इत्यर्थः ॥

उत्तमेनोत्तमम् । २ ।

नवमं कृत्स्नेनैकादशेनैव निगदेन यजति । अथवा प्राकृतेनोत्तमेनेत्यर्थः ॥

देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यज यजेतीतरान् । ३ ।

एवं प्रकृतिवदेव संप्रेष्यति न पशुवत्संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥ ननु मैत्रावरुणाभावात् प्रैषवर्जमिति वचनाच्च प्रकृतिवदेव संप्रैषो भविष्यति तत्किमर्थमारम्भः । सत्यं तथा भविष्यति ॥ भ्रमस्त्वन्यः प्राप्तुः स्यात् ।

प्रकृतौ हि सर्वार्थेनाद्यमप्रैषेण प्रातिस्विकेन च द्वितीयेन मध्यमोत्तमयोरेव द्वियजत्वं दृष्टम्। तथा पशावपि तद्विकाराणामेव द्वियजत्वमुक्तं उत्तरयोर्विकारेष्विति। वक्ष्यति च पितृयज्ञे देवौ यजेति प्रथममिति। तेनात्रापि तद्विकाराणां पञ्चमप्रभृतीनामेव द्वियजत्वं न तु प्रथमविकाराणां द्वितीयतृतीयचतुर्थानामिति। तस्मात्क्रमनिवृत्त्यर्थो युक्तः पुनरारम्भः ॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते। ४।

अथ पशुवद्भूतनादि संदोपमन्ता पृषदाज्यधान्याः। सूक्तवाके तु होता दिव्य धामाशास्त इत्यस्य पुरस्तात्संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्यावपति ॥

एवं यजमानो जपति। आशास इति मन्त्रं संनमति। ५।

यजमानोऽपि सा मे सत्याशीरित्यस्य यजुषोऽनन्तरं संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास इति जपति ॥

परिधीन्प्रहृत्य संस्रावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उपस्तीर्यान्तर्वेदि बर्हिरनुविपिष्वन्वाजिनं गृह्णाति। ६।

संस्रावान्तं कृत्वेत्येतावतैव सिद्धे परिधीन्प्रहृत्येति वचनं प्रहृत्य परिधीञ्जुहोतीति वाजिनब्राह्मणस्याप्ययमेवार्थ इति दर्शयितुम्। तेन संस्रावः परिधिप्रहरणादूर्ध्वमिति ख्यापितं भवति। बर्हिरनुविपिष्वन् बर्हिषि स्कन्दयन् ॥

नाभिघारयति। ७।

अभिघारणप्रतिषेधादवदानावचनाच द्विरंहोतेत्येवेज्या ॥ चतुर्थं होतेव ॥

वाजिभ्यो ऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रैषौ। वषट्कृते चमसेन जुहोति। स्रुचा वानुविधिष्यमानयानुवषट्कृते च। ८।

गताः ॥

ऊर्ध्वज्ञुरासीनो ऽनवानं होता यजति। ९।

अनवानं अनुच्छसन्नर्धर्चे। सांनाय्यवद्धुतानुमन्त्रणम्। नेत्यन्ये प्रधानार्थत्वात्तस्य ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति। १०।

अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृदर्थत्वादग्नेरहमायुष्मानित्यनुमन्त्रणम् ॥

त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यति सोमस्य वाजिनस्य घर्मस्येति। ११।

समवदानं सहग्रहणम्। सोमादीनां त्रयाणां ग्रहणे अनुवषट्कारात्मकस्विष्टकृदर्थं न पृथग्गृह्णाति किं तु देवतेज्याशिष्टेनैव यजतीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः त्रयाणां हविषामयमेवानुयागः न तु स्विष्टकृदिज्यास्तीति॥

उद्रेकेण पशुबन्धवद्दिशः प्रतीज्यान्तर्वेदि शेषं सर्वे समुपहूय भक्षयन्ति। १२।

उद्रेकः शेषः। प्रतीच्य प्रतिधानं चात्वाल्वेदि सादितं शेषं सर्वे सर्वानुपह्वय भक्षयन्ति पात्रादादाय॥

असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते।१३।

कर्मनामधेयेन कर्मनिमित्तेन नाम्ना यथा होतरुपह्वयस्वाध्वर्यवुपह्वयस्वेत्यादि॥

उपहूत इति प्रतिवचनः। १४।

प्रतिवचनो मन्त्र इति शेषः। उपहूतो ऽस्मि मयेत्यर्थः॥

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः। यजमानः प्रथमस्त्वोत्तमस्त्वेत्येके। १५।

अनियतक्रमास्त्वितरे प्रवर्ग्यपितृयज्ञयोरिव विशेषावचनात्। भारद्वाजस्त्वाह होताग्रे ऽथाध्वर्युरथ ब्रह्माथाग्नीदथ यजमान इति॥

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्माँ रेतः सिक्तममृतं बलाय। स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं भक्षयन्तः। तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृतस्य वाजिभिः सुतस्य वाजिपीतस्य वाजिनस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षयति। १६।

भक्षयिता योयः स सर्वो ऽनेन भक्षयति॥

पशुवत्समिष्टयजूंषि। १७।

यज्ञ यज्ञमिति त्रीणि॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। १८।

दर्शवत्संस्था। आमिक्षा यजमानभागो दधिपयोमन्त्राभ्यां प्राश्यः॥

इति तृतीया कण्डिका।

श्वोभूते पौर्णमास्येष्ट्वा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या आप उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोद्य त्र्येण्या शलल्येक्षुकाण्डेनेक्षुशलाकया वा लौहेन च क्षुरेणौदुम्बरेण नि केशान्वर्तयते वापयते श्मश्रूणि। १।

उन्दिः क्लेदने उपोन्दनम्। त्रीणि श्वेतान्येतानि यस्याः सा त्र्येणी। शल्यकमृगस्याङ्गरुहा सूचिः शलली। इक्षुकाण्डं इक्षोरनन्तरं काण्डं शलाका वा। उदुम्बरं ताम्रं औदुम्बरेणेति लोहविशेषणं लोहितायसेन निवर्तयत इति श्रुतेः। तत्र तु ताम्रस्य केवलस्य वपनासामर्थ्यात्तन्मिश्रेण कालायसेन क्षुरं कुर्वन्ति। तेनेक्षुशललीभ्यां गृहीतेन क्षुरेण केशान्निवर्तयते छिनत्ति। शललीक्षुभ्यां केशान्विनीय क्षुरेण निवर्तयत इति कल्पान्तरम्। श्मश्रूणि वापयते स्वार्थिको णिच्। वापयते वाध्वर्युणा यजमानः स्वं वापयत इति सत्याषाढः॥

ऋतमेव परमेष्ठ्यृतं नात्येति किंचन। ऋते समुद्र आहित ऋते भूमिरियं श्रिता॥ अग्निस्तिग्मेन शोचिषा तप आक्रान्तमुष्णिहा। शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य तेजसा॥ ऋतेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये। तपसा-

स्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय इति निवर्तयति। २।

अनेन मन्त्रेण केशानध्वर्युर्निवर्तयति। श्मश्रूणि तूष्णीं वपतीति॥

तद्दत्तं तत्सत्यं तद्व्रतं तच्छकेयं तेन शकेयं तेन राध्यासमिति यजमानो जपति। ब्राह्मण एकहोतेति चानुवाकम्। ३।

निवर्त्यमानेषु केशेषु जपति॥

तस्य पर्वस्वन्तरालव्रतानि। ४।

यजमानस्य वैश्वदेवादिषु पर्वसु चातुर्मास्यभाविषु तत्तदन्तरालकालिकानि व्रतानि वक्ष्यन्ते॥

न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति। ५।

रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः। नित्ये पशौ वैधमिडामांसहविर्भक्षणं भवत्येव॥

ऋत्वे वा जायाम्। ६।

ऋतौ भहिषीं जायामुपैति वा॥

नोपर्यास्ते। ७।

नोपरि पीठादावास्ते शयीत वा। प्रदर्शनार्थं लासनवचनम्। अधः शयीतेत्येवाश्वलायनः॥

जुगुप्सेतानृतात्। ८।

जुगुप्सया वर्जनं मन्यते। वर्जयेदनृतम्। आहिताग्नित्वादेव सिद्धस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राङ् शेते। ९।

प्राक्शिराः ॥

मध्वश्नाति। १०।

ओदनत्वेन व्यञ्जनत्वेन वेति संशये निर्णयमाह ॥

मध्वशनं स्यादित्येकम्। व्यञ्जनार्थमित्यपरम्। ११।

मध्वश्नातीति श्रुत्यर्थस्य विशयित्वादिति भावः ॥ अत्रानुग्रहमाह भारद्वाजः मध्वलाभे दैव्यं मधु वेति विज्ञायते वनस्पते मधुना दैव्येनेति। दैव्यं मध्विति घृतमित्यर्थः। बौधायनश्च मध्वश्नातीति प्रकृत्याह घृतमित्येवेदमुक्तं भवति दैव्यं मध्विति विज्ञायत इति। आश्वलायनस्तु मधुमांसलवणस्त्र्यवलेखनानि वर्जयेदिति ॥

ऋतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यः। १२।

वैश्वदेवादीनां पर्वणां संवत्सरकालसाध्यानां प्रवृत्तिर्द्वैविध्यमनेन प्रदर्श्यते। स एष चातुर्मास्ययाजी द्विविधः एक ऋतुयाजी इतरश्चातुर्मास्ययाजी। तत्र यो वसन्तादीनृतूनेव प्रतीक्षमाणस्तत्तदृतौ जाते तेनतेन पर्वणा यजेत न तु चतुर्मासावधिः फाल्गुन्यापाढ्यादि चापेक्षते स ऋतुयाजी। यस्त्वेवमुभयमप्यपेक्ष्य यजते स चातुर्मास्ययाजी। एतदुक्तं भवति वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्षुचतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यैर्यजेत वसन्ताद्यृतुषु वा जातेषु तत्तत्पर्वतेरादिम आदिमे पर्वणीति ॥ तत्रर्तुयाजिनो विधिं दर्शयति ॥

यो वसन्तो ऽभूत्प्रावृडभूच्छरदभूदिति यजते स ऋतुयाजी । अथ यश्चतुर्षुचतुर्षु मासेषु स चातुर्मास्ययाजी ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्रावृषि वरुणप्रघासैः शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते । १३ ।

ऋतुयाजिविषय एवायं विधिर्न चातुर्मास्ययाजिविषयः इतरथा साकमेधानां शरद्विधाने चातुर्मास्यत्रविधिविरोधात् फाल्गुन्याषाढ्यादिविधिनैव सिद्धेः वसन्तप्रावृड्विधिवैयर्थ्याच्च । न च वाच्यं सौरे वसन्ते या फाल्गुनी या प्रावृषि चाषाढी तत्रैव प्रवृत्त्यर्थं वसन्तप्रावृड्विधानमिति चान्द्रमासानुसारेणैव चातुर्मास्यप्रवृत्तेर्दर्शयिष्यमाणत्वात् । तस्मादृतुयाजिन एवायं विधिः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढ्यां श्रवणायां वोदवसाय वरुणप्रघासैर्यजते । १ ।

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संपद्य इति वक्ष्यति । ततः पर्वगणनया वैश्वदेवकालात्पर्वणः फाल्गुनाच्चैत्राद्वारभ्य चतुर्षु चान्द्रमसेषु मासेष्वतीतेषु यानन्तराषाढी श्रावणी वा तयोरन्यतरस्यामुदवसाय देशान्तरं गत्वा वरुणप्रघासाख्येन पर्वणा यजेत । आषाढी श्रावणी च फाल्गुनीचैत्रीभ्यां व्याख्याते । उदवसायेति वचनं वैश्वदेववदनियमे प्राप्ते

नियमार्थम् ॥ वरुणप्रघासममाख्या तु यदादित्यो वरुणं राजानं वरुणप्रघासैरयजतेति वरुणस्येष्टलभवनेनाभिसादैवतात्वेन च वरुणसंबन्धात् शमीपर्णान्युपवपति घसमेवाभ्यामपियच्छतीति घासंबन्धाच्च निर्वक्तव्या। अस्यार्थं नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गान्तश्च प्रयुज्यते ॥ चतुर्मासैर्व्याख्यास्यामिति नियमात् अधिकमासवति वत्सरे न चातुर्मास्यारम्भः ॥

प्ररूढकक्षे यष्टव्यमिति बह्वृचब्राह्मणम् ।१।

बह्वृचब्राह्मणवचनं विकल्पार्थम्। प्ररूढाः कक्षाः गुल्माः यस्मिन्देशे तत्र वा यजेत। यत्र क्वचिद्वा देशान्तर इत्यर्थः ॥

तस्य वैश्वदेवः कल्पः ।३।

तस्येति कर्मापेक्षया पर्वापेक्षया चैकवचनम्। कल्पः प्रयोगः ॥

वेदी कृत्वाग्रेण गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः ।४।

आग्नेयीय उपस्थाय उदवसाय गार्हपत्ये निहिते अनन्तरं वेदी कृत्वा वेदी कार्ये ते चाग्रेण गार्हपत्यं नापरेणाहवनीयं नापि कल्पान्तराभिप्रायेणाग्रेणाहवनीयम्। प्राची प्राक्छेन समे द्वे अपि दीर्घपूर्वमाशिकाविस्तरार्थः। उत्तरस्याः प्राग्वंशिकमध्यमशिरस्त्वार्थं समवचनम्। कः प्रसङ्गः। अस्ति प्रसङ्गहेतुः उत्तरवेदिसंबन्धात् प्राङ्कौ वोत्तरेति कल्पान्तरे। तच्छिरस्त्वार्थं च। तस्मात्पुनरेव साम्यवचनम् ॥ तथाङ्गमा गार्हपत्यस्य प्रतिप्रस्थातृसंचरार्थमन्तरालं मुक्त्वा शिरःस्थानीयस्य गार्हपत्यस्य बाहुद्वयस्थानीये वेदी भवतः प्राच्यौ तासां दक्षिणो

बाह्यगिति प्रकृत्य तस्माद्वाह्यमौस्यायामुष्मिंल्लोक उभयाबाह्यगिति बाह्यत्वेन वेद्योः स्तवनात् तस्मात्पृथमाचं व्यंसाविति लिङ्गाच्च ॥

उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे विहारे ऽध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता । ५ ।

चरति कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥

उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् । ६ ।

विहारसंयुक्तं कृत्स्नं तन्त्रमुभयोर्विहारयोर्भवति । उभयदेशभावित्वात्प्रधानानां देशभेदे चाङ्गानामविभवादिति भावः । यथोक्तं न्यायविद्भिः दक्षिणे ऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं तन्त्रं क्रियेतेति ॥

अपि पत्नीसंयाजाः । ७ ।

पत्नीसंयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अपराग्निहोमानां तेषां लौकाग्निकत्वात् कल्पान्तरमताच्च तन्त्रता मा विज्ञायीति पुनर्वचनम् । एकत्वे ऽप्यग्नेः कर्तृभेदादुभयवैहारिकाणां पृथगुभये कार्या इत्यर्थः । उक्तं च जैमिनिना एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यादिति नाना वा कर्तृभेदादिति च ॥

एकवत्संप्रैषः । ८ ।

युगपत्कालानां निगदानामध्वर्युरेव वक्तेति वक्ष्यति । तत्रार्थद्वयविषया अपि ये संप्रैषास्ते ऽप्येकवदेकार्था इवैकवचनेन प्रयोज्याः यथा अग्नये प्रणीयमानाय अग्नये समिध्यमानाय अग्नीत्परिधींश्चाग्निं च इमां नराः कृणुत वेदिं इध्मावर्हिरुपसादयेत्यादि । तेषां चार्थद्व-

पविषयत्वे ऽपि अग्निमाद्धीतेत्यादिवच्चात्यभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेर्मा भूदार्थबाध इति भावः । संसर्गिद्रव्याभिधायित्वाच्चानूहो ऽग्निशब्दस्य यथाहुर्मीमांसकाः संसर्गिषु चार्थस्य स्थिरपरिमाणत्वादिति ॥ सत्या-षाढश्चाह तदध्वर्युः संप्रेष्यत्येकवदग्निसंयुक्तानि सामिधेनीष्वग्निप्रणयने ऽग्निसंमार्जने चेति । बौधायनस्त्वाग्नेये समिध्यमानायेत्येव पठितवान् ॥ अतश्च न्यायाद्यजमाने ऽप्यग्न्यभिधायिनामनूहः यथा युनज्मि त्वा समिद्धो अग्निराहुत इत्यादेः ॥

अत्र च संप्रैष इति वचनादन्ये संप्रैषेभ्यो ये निगदाः संवादा-मन्त्रणादिविषयाः ते द्विवदेव प्रयोज्याः यथागतामग्नीत्प्रणेष्यावः प्रोक्षिष्यावः निर्वप्स्याव इत्यादयः । केचित्त्वामन्त्रणनिगदानप्येकवत्प्र-योज्यान्मन्यन्ते । तदयुक्तं संप्रैषग्रहणात् एकवदामन्त्रितस्य द्विवदनुज्ञा-वचनविरोधाच्च । सत्याषाढस्तूभाभ्यामप्येकवदामन्त्रणमाह यथोभौ ब्रह्माणमामन्त्रयेते द्विवद्ब्रह्मानुजानातीति ॥

द्विवद्ब्रह्मानुजानाति । ९ ।

ब्रह्मा तु द्विवचनेनानुजानाति यथा प्रणयतं यज्ञं देवता वर्धयतं युवां प्रोक्षतमित्यादि । प्रवराश्रावणे त्वामन्त्रणमनुज्ञा चैकवदेव भवतः आश्रावयितुरेकत्वात् । ब्रह्मग्रहणमनुज्ञातृग्रहणं च यजमानादेः संवादा-देश्च प्रदर्शनार्थं तुल्यन्यायत्वात् । तस्मादौ निर्वपतं संवदेथामनुप्रहरतं अगतामित्याद्यपि द्विवद्भवति ॥

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं पृथमात्रं रथवर्त्ममात्रं सीतामात्रं प्रादेशमात्रेण वा तिर्यगसंभिन्ने वेदी भवतः । १० ।

श्रसंभिन्ने श्रसंश्लिष्टे । इत्यादयः प्रकृतावेव व्याख्याताः । एवमन्यतमसुभयोरन्तरालपरिमाणमित्यर्थः । तच वेदिश्रोण्यंसकोट्योरेव भवति मध्ये तु संनमनवशादिस्तारः संपद्यते ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः संचरः । ११ ।

अन्तरा वेदी यो देशः स प्रतिप्रस्थातुः संचरः कर्मार्थः । एवं चोत्तरतऽउपचारत्वं दक्षिणविहारस्यापि संपादितं भवति ॥

अपरेणोत्तरां वेदिं स्तम्बयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरिहरति । १२ ।

प्रतिप्रस्थातेति शेषः । अपरेण वेदिमिति वचनात् गार्हपत्यवेद्योर्मध्यतो गमनदेशाभावाच स्वयं पश्चाद्गार्हपत्यस्य गच्छन्स्तम्बयजुः पुरतो हरति न चाध्वर्योर्बहिर्नयति ॥

उत्करे निवपति । १३ ।

गतः ॥

समान उत्करः । १४ ।

एक एवोत्तरो द्वाभ्यामुत्करः । तत्रौभाभ्यां न्युप्तमाग्नीध्रस्तम्बेणाभिगृह्णाति यजमानश्च तन्त्रेणानुमन्त्रयते विभवात् ॥

पञ्चर्त्विजः । १५ ।

भवन्ति । न तु प्राकृता एव चत्वारः न च पञ्चभ्यो ऽधिकाः । दक्षिणवेद्यर्थमपि पृथग्ब्रह्मादय इत्यर्थः ॥

यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता । १६ ।

यद्यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव कर्म तमनु प्रतिप्रस्थातापि स्वस्मि-न्विहारे करोतीत्यर्थः। तथा च कात्यायनः प्रणीतापत्नीसंनहनाग्नि-मन्थनादीन्यनुक्रम्य प्रतिप्रस्थातेत्युक्त्वाह कृतानुकारो ऽन्यत्रेति। बौधा-यनश्चाह अथान्यत्राध्वर्योः कृतानुकारो भवतीति। एवं च क्रमभा-वित्वादुभयोः कर्मण आवृत्तिसंभवे याजमानानां यथान्यायमाधीयमाने जपति वेदिं संमृज्यमानां बर्हिरासाद्यमानमित्यादौ। विभवतां तु तन्त्रत्वमेव सर्वत्र यथान्याहितेषु जपति बर्हिरासन्नं प्रयाजानुतंहृत-मित्यादौ ॥

यत्किंच वाचाकर्मीणमध्वर्युरेव तत्कुर्यात् । १७ ।

पूर्वसूत्रेण सर्वस्मिन्नाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातुरपि प्राप्ते नियम आरभ्यते ॥ यत्किंच वाचाकर्मीणमिति वागिति वागिन्द्रियमुच्यते तज्जन्यो व्यापारो वाचाकर्म। तत्साध्यं कर्म वाचाकर्मीणम्। तदध्वर्युरेव कुर्यात्। मन्त्रोच्चारणं सर्वमध्वर्युरेव कुर्यात् प्रतिप्रस्थाता तु केवलं कर्मानुतिष्ठेत्। तदुच्चरितैरेव मन्त्रैरुभयोरनुष्ठेयार्थसिद्धेरिति भावः ॥

युगपत्कालान्वा निगदान् । १८ ।

यदा युगपत्कालनिगदमन्त्रविषयो ऽयं नियमो भवेत्। तत्रोच्चैः-प्रयोगमन्त्रास्तावन्निगदाः संप्रैषादयः। तेषु च द्वयोर्युगपत्प्रयोक्तव्य-तयोपस्थिता युगपत्कालाः। यौगपद्यं च नात्यन्तिकं किं तु पूर्व-सूत्रानुरोधेनानन्तरभाविन्येव। तेन प्रकारेण ये युगपत्काला निगदा उच्चैः समाहन्तवै अविदहन्तः श्रपयत प्रोक्षणीरासादय श्रों

श्रावय अगतामग्नीत् ब्रह्मन्प्रोक्षिष्याव इत्यादयः॥ तानध्वर्युरेव प्रयुञ्जीत निगदचोदितानामाग्नीध्रादीनामेवं संस्कारानध्वर्युरेव कुर्यात्। ये त्वयुगपन्निगदा उपसृष्टां मे प्रब्रूतात् गां चोपसृष्टां मरुद्भ्यो ऽनुब्रूहीत्येवमादयः ये चान्ये निगदव्यतिरिक्ता मन्त्रास्तान्सर्वान्प्रतिप्रस्थातापि पक्षे प्रयुञ्जीतेति॥ नचान्यमतम्। वाशब्दो ऽवधारणार्थः पक्षं व्यावर्तयति पूर्वपक्षमात्रेणोक्तः पूर्वः कल्प इति। कस्मात्। परकर्तृके निर्वापादौ परकर्तृके च मन्त्रे निर्वपामीत्यादिमन्त्रवर्णवैयर्थ्यात् यथोक्तं न्यायविद्भिः मन्त्राच्च संनिपातित्वादिति॥

साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान्। १९।

पूर्वसूत्राभ्यां मन्त्रेषु प्रयोक्तृनियम उक्तः। अनेन कर्मस्वपि नियम उच्यते। साधारणद्रव्यविषयानपि संस्कारानध्वर्युरेव गार्हपत्यादीनामग्न्याधानपरिस्तरणब्रह्मयजमानामन्त्रणप्रकल्पनपत्नीसंनहनहोतृवरणपत्नीवेक्षणादिरूपान्कुर्यात्। संस्कार्याणामेकत्वादिति भावः॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्स्फ्येनैकस्फ्यया वेदी अनुसंभिनत्ति। दक्षिणस्या उत्तरार्धे श्रोणेः प्रक्रम्य दक्षिणादंसादुत्तरस्याः। २०।

एकयत्नेन स्फ्यकृता रेखैकस्फ्या। तया वेदी अनुसंभिनत्ति संबन्धयतीत्यर्थः॥

उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुपवपति। २१।

अन्तरेव वेदेरुत्तरवेदिमुपवपति न त्वाहवनीयायतनवत्पुरतो वेदेः।

तत्र वेद्यन्ते पशुबन्धवत् विहृतायनौ मे ऽग्नीत्यादिविधिना प्रत्यामा-ग्नीध्रुत्तरवेदिं कुर्यादित्यर्थः ॥

काले पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्नी प्रणयतः । २२ ।

संभारनिवपनान्ते दक्षिणतो निःसारणान्ते वा । तत्र संभारः पूर्ववद्ग-र्तास्तत्रैव सा च दक्षिणविहारे ऽपि स्यात् । पशुबन्धवदिति पुनर्व-चनमनुत्तरवेदिके ऽपि दक्षिणविहारे नित्यत्वार्थम् । पुनर्गार्हपत्यग्र-हणं कल्पान्तरोक्तस्याग्रेणाहवनीयं वेदिं हृत्वाहवनीयात्प्रणयनस्य निवृत्त्यर्थम् । द्वाभ्यामुभयस्य सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात्प्रणयन-मिति कात्यायनेन विभागस्य दर्शितत्वात् विभक्तस्यैवोद्धरणमिति । उद्धृतस्य वा विभज्य प्रणयनमित्यर्थः । गतश्रियो विभज्य प्रणयनं भवति ॥

नोद्यतहोमौ जुहुतः । २३ ।

विस्पष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते । उत्तरेणो-त्तरां वेदिमध्वर्युः । २४ ।

प्रतिप्रस्थातुश्च पूर्वत्वार्थं वचनम् । सहेति भारद्वाजः ॥

पूर्वो ऽध्वर्युरुत्तरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठापयति । जघन्यः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् । २५ ।

प्रतिष्ठापने पश्चिम एवेति वेद्यामेवाग्निप्रतिष्ठापनं तूष्णीमुत्तरेण ॥

अग्नीनन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः । २६ ।

अतिसृष्टयन्ते ऽन्वाधत्तः क्रमेण । गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेव । अन्वाधीयमानयाजमानानामावृत्तिः॥ शाखाहरणे प्रतिप्रस्थाता प्रथमः हविःप्राधान्यात् । तथानन्तरमेव वक्ष्यति ॥

तथेध्माबर्हिषी । २७ ।

प्रक्षमयत्वादिरपि विशेषो ऽत्रानुसंधेयः । ते अपि पृथगाहरतः स्वे स्वे काले तेषां च वैश्वदेवप्रकृतित्वात् ॥

मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोति । वारुण्या अध्वर्युः । २८ ।

मरुद्भ्यो देवभागं मरुतः शरदो दुशना इत्यादि दक्षिणस्याग्नेर्दक्षिणतो प्रतीपायनम् ॥

शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा स्रुचो भवन्ति । २९ ।

दक्षिणस्यैव उत्तरस्य संपन्नस्रुक्तादिहारस्य । पात्रान्तराणां प्राकृत एव स्रुचनियमः । सर्वाण्यपि शमीमयानि प्राकृतानि वेति बौधायनः । शमीमयानि दक्षिणविहारस्यैव भारद्वाजः ॥

यथादेवतं सायंदोहौ दोहयतः । ३० ।

मरुतो रमयन्तु वरुणो रमयत्वित्यादि॥ यवागूच्छेषणस्य द्विभागः ॥

सद्यस्काला वा वरुणप्रघासाः । ३१ ।

कथं तदा सायंदोहः सेत्स्यति । तत्राह

एवं सति लौकिकेन दध्नामिक्षाकर्म स्यात्। ३२।

आमिक्षाकरणं आमिक्षाकर्म ॥

प्रातर्दोहविकारमेक आमिक्षापयस्यमाहुः। ३३।

आमिक्षापयस्यशब्दाभ्यां चोदितं दधिपयआत्मकं हि सर्वत्र प्रातर्दोहविकारमेवेति केचित्। प्रातर्दोह एव तत्र धर्मवान् दधि तु तूष्णीकं भवतीत्यर्थः। तथा च बौधायनः वैश्वदेवं पयो दोहयित्वोपवसति सांनाय्यवदावृता तूष्णीं वेति। तस्मात वैश्वदेवस्यापि पयस्यात्वता लभ्यते। स्वमते उभयदोहविकार इति सिद्धम्॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति नवोत्तराणि हवींषि निर्वपति। ३४।

पाणिप्रक्षालनादि समानता निर्वपणात्॥ तत्र दक्षिणतो दक्षिणविहारस्य' अद्भुयजमानासने। नेडामाग्निवदरणे' दक्षिणे। नेवयोरधर्मत्वे सर्वेषामौपधसंयुक्तानां दक्षिणे न प्रयोगः॥ तत्र प्रणीता हरत उत्तरस्मिन्नेवाग्नौ प्रणीता आसादयत इति भारद्वाजः। तथा वरुणप्रघासेषु वा समाः प्रणीता इति। कात्यायनमताच्च न प्रणीताः प्रतिप्रस्थातुः। ततो निर्वपणकाले नव हवींषि निर्वपति। कानि पुनः। तानि। स्थितानि तावत्पञ्च संचराणि एतद्ब्राह्मणान्येवेति पञ्च। तत ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेककपालमिति चत्वारि ॥

सर्वे यवा भवन्ति। ३५।

प्रैषधानामेव यवमयत्वम् ॥

अपि वा यौष्णः करम्भपात्राणि मेषाविति यवानां व्रीहीणामितराणि । ३६ ।

अत्र नानाबीजधर्मेण निर्वापो व्रीहियवानाम् ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान्यवान्निर्वपति । ३७ ।

एतस्मिन्काले ऐन्द्राग्ननिर्वापानन्तरम् । शमीपत्रमिश्राणि करीराणि करम्भः तद्धारणार्थानि पात्राणि करम्भपात्राणि तदर्थान्यवान् ॥

यजुषाध्वर्युर्मेषार्थान् । मेष्यर्थान्प्रतिप्रस्थाता । ३८ ।

मेषौ तावदामिक्षाभ्यां सह प्रदानात्तयोरेव शेषभूतौ शमीपर्णकरीरवत् न तु पृथग्घविषी । कुतः । नवोत्तराणि हवींषि निर्वपतीति तावदादौ विधानात् तथा प्रष्टावुत्तरस्यां वेद्यां हवींष्यासादयत्येकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यामित्यन्ते चानुवादात् तयोरामिक्षावद्दैवतमिति चानयोरामिक्षानुसारित्वप्रदर्शनात् पक्षे तूष्णींवचनाच्च । तेनाप्राप्तस्य तावद्यजुषो विधानं यजुषाध्वर्युरिति । ततश्च शकटादिसंस्कारार्थानां यजुषां निवृत्तिः प्रतिप्रस्थातुः । पात्रीनिर्वापे तु सर्वं चोभयोर्भवति ॥ क्रमस्तु मेषयोरामिक्षाधीनत्वान्मारुतीशेषत्वाच्च मेष्यास्तदर्थानां प्रथमं निर्वापः ततो मेषार्थानाम् । उक्तश्च ब्राह्मणे क्रमः मेषी तु मेषश्च भवत इति । सूत्रे तु मेषस्य प्रथमोक्तिरध्वर्युप्राधान्याद्देदितव्या । क्रमपरे तु विधौ विपरीतमेव वक्ष्यति यथैन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपालेषु मेषीमधिश्रय-

त्यष्टाद्य मेषमित्यादि। तदयमत्र क्रमो व्यवतिष्ठते अनन्तरमैन्द्राग्ना-त्करम्भपात्राणां निर्वापस्ततो मेष्यास्ततो मेषस्य ततः कायस्येति। पठित एवायं क्रमो भारद्वाजीये द्रष्टव्यः॥

तयोरामिक्षावद्दैवतम्। ३९।

मरुतो मेष्या वरुणो मेषस्येत्यर्थः प्रदाने तथादर्शनात्॥

आमपेषाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति। ४०।

समानमवहननादि वैश्वदेवेन। सर्वांस्तुषानवभृथाय निदधाति। पिष्टेषु हविःषु करम्भपात्राणि तद्यैः पिष्टैः पत्नी करोति। यथातप्तानां यवानां कुम्भेषणत्वात्सौकर्याय तापयित्वा पिष्येरन्निति तत्परिहारार्थमामवचनम्॥

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानि। ४१।

अमात्याः सहवासिनो ज्ञातयः पुत्रपौत्राद्याः जाता एव प्रजाः जनिष्यमाणा एव प्रजा इति श्रुतेः यावन्तो गृह्याः स्म इति लिङ्गाच्च। यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा भवन्तीत्येव भारद्वाजः। सस्त्रीकाः सभार्याः॥

आमपेषाणां मेषप्रतिकृती भवतः। ४२।

आमपेषाणामिति पूर्ववत्॥

मेषमध्वर्युः करोति मेषीं प्रतिप्रस्थाता। ४३।

अत्रापि क्रमः पूर्ववत्। पिण्डकरणान्ते कर्मणि कृते मेष्यर्थेन पिण्डेन मेषीं करोति प्रतिप्रस्थाता। ततो मेषार्थं विभज्य तेन मेषमध्वर्युः करोति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका।

स्त्रियाः स्त्रिव्यञ्जनानि ।१।

स्त्रीत्वद्योतकानि स्तनादीनि चिह्नानि करोति। स्त्रीति ह्रस्वपाठश्छान्दसः प्रामादिको वा* ॥

पुंसः पुंव्यञ्जनानि ।२।

वृषणादीनि ॥

अपि वा पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने वितुषानिव यवान्भृत्वा तेषामोपदुपतप्तानां पत्नी करम्भपात्राणि करोति ।३।

पूर्वं दुग्धैरामपिष्टैः करम्भपात्राणां मेषयोश्च करणमुक्तम्। इदानीं सुपेषत्वाय पक्वपिष्टैः करणं विशेषान्तरमधीचीनं विकल्प्यते। पूर्वेद्युरौपवसथ्येऽहनि यवान्वितुषानिव कृत्वा फलीकरणवर्जं तुषमात्रविमुक्तान्कृत्वा तैरन्वाहार्यपचने किंचिद्भर्जयित्वा पिष्टैः पत्नी पात्राणि करोति ॥

अत्रापि मेषं मेषीं च करोतीति वाजसनेयकम् ।४।

---

* The MSS. of the text, however, read स्त्रीव्यञ्जनानि, against the statement of the commentator.

अपिशब्दो भिन्नक्रमः । अत्रावसरे पूर्वेद्युः पात्रकरणानन्तरं तदेव पिष्टैस्तूष्णीं मेषावपि पत्नी करोतीत्यर्थः । तथा तेषामेव मेषं च मेषीं चेति बौधायनः ॥

ऐन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपालेषु मेषीमधिश्रयति । अष्टासु मेषम् । ५ ।

ऐन्द्राग्नमधिश्रित्य पयसोर्दध्नो चानीय ततः प्रतिप्रस्थाता मेषीमधिश्रयति ततो ऽध्वर्युर्मेषम् । न त्वेतौ प्रथयतः आकृतिनामग्रहणात् ॥

कुम्भीपाक्यौ वा भवतः । ६ ।

कुम्भी स्थाली । कपालधर्मयोः स्थाल्योरधिश्रयण इत्यर्थः । केचित्तु स्थालीपाकधर्मं कुम्भीपाकमिच्छन्ति ॥

कायमेककपालमधिश्रित्याप्येभ्यो निनीयाग्नी प्रणयत इति वाजसनेयकम् । ७ ।

ततः कायाधिश्रयणादि प्रतिपद्याप्येभ्य एकतादिभ्यो देवताभ्य उदकं निनीयानन्तरं वाग्नी प्रणयत इत्यर्थः । तथान्वाधानादीनामाहवनीयसंयोगिनामुत्कर्षः उत्तरपराध्यादीनां चानुत्कर्षो देशलक्षणादिति द्रष्टव्यम् ॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि । ८ ।

व्याख्यातौ वैश्वदेवे । तत्रैवाबर्हिषौ उपसादय स्रुवौ चेत्यादिर्धनामत्र केषुचिद्दिष्टत्वात् तन्निरासार्थमुत्तरविधानार्थं च पुनर्वचनम् ॥

पृषदाज्ये विकारः। महीनां पयो ऽसीति पृषदाज्यधान्यां सकृदाज्यं गृह्णाति। द्विर्दधि द्विराज्यम्। ९।

गतः॥

यद्यु वै श्रवणायां संसृज्य गृह्णीयात्। १०।

श्रवणायां चेद्वरुणप्रघासाः तदा पश्वन्त्वद्धन्याज्यमानीयैव गृह्णीयादित्यर्थः॥

उद्वासनकाले ऽनैडकीभिरूर्णाभिर्मेषप्रतिकृती लोमशौ कुरुतः। ११।

उद्वासनकाले आमिक्षयोरुद्वासितयोः आर्द्रा भुवनस्य गोपा शृतोत्स्नाति जनित्री मतीनामिति मेषीं आर्द्रा भुवनस्येति मेषं चोद्वास्य अनैडकीभिः अमेषजाभिरूर्णाभिर्मेषयोर्लोमानि संपादयतः॥

तदभावे कुशोर्णा निक्षेप्य मारुत्यां मेषमवदधाति। वारुण्यां मेषीम्। १२।

तदभावे कुशाग्रार्दयित्वा तच्छिखास्तयोः संक्षेप्य स्वांस्वां प्रतिकृतिमन्योऽन्यस्यामिक्षयोरेकैकस्मिन्पात्रे ऽन्योऽन्यमवधत्त इत्यर्थः व्यतिहरत इत्युत्तरत्रवचनात्॥

अथाभ्यां शमीपर्णकरीराण्युपवपति परःशतानि परःसहस्राणि वा। १३।

शम्याः पर्णानि करीरस्य फलानि च तत्तत्पात्रे सह क्षिपति।

द्वयोरप्यध्वर्युरित्येके। आम्नायमित्युभयोर्भवणार्थः आमनेशाम्नामपि घच्छतीति श्रुतेः॥

करम्भपात्रेषु चान्वोप्याष्टावुत्तरस्यां वेद्यां हवींष्या-सादयति। १४।

ततो ऽध्वर्युः करम्भपात्रेषु च तानि चित्रा ततः कायोद्वासनाद्या-सादनान्तंत्वा मारुतीवर्जमष्टौ हवींषि प्रियेव भाजेयुत्तरस्यां वेद्या-मासादयति। आहवनीयमित्यन्ये। तदुक्तं चातुर्मास्यान्याजभमान इति श्रुतेः। न चायं कर्मक्रमः अन्यान्तरेषु क्रमेणैको वेदितव्यः॥

एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करम्भपा-त्राणि च। १५।

करम्भपात्राणि च तूष्णीमासादयति॥

अथ मेषप्रतिहर्ती व्यतिहरतः। १६।

विनिमयेन हरतः॥

मारुत्यां मेषीमवदधाति। वारुण्यां मेषम्। १७।

स्वास्वां प्रतिकृतिं स्वस्यास्यामामिक्षायां वा विपरीतार्थः॥

पशुवन्निर्मन्थ्यौ सामिधेन्यश्च नव प्रयाजानूयाजाः। १८।

विस्पष्टार्थमेषां पुनर्वचनं निर्मन्थ्यस्य तु ... द्विधानार्थं च। यथाह भारद्वाजः उभौ निर्मन्थ्याभ्यां चरत इत्ये-कमध्वर्युरित्यपरमिति। तथाग्ये ... ऽनुर्धयातव्यः॥

प्रघास्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्येतच्च वाचयति । १९ ।

अथ परिधिसंमार्गान्ते कर्मण्युभयत्र कृते स्वायतनात्पत्नीं वेदिषमीपं नयति प्रघास्यानिति यजुषा तामेतच्च वाचयति ॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति । २० ।

संख्याप्रश्नादेव स्वरूपप्रश्नो ऽर्थसिद्धः ॥

यानाचष्टे तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति । २१ ।

या चेत्कांश्चिदाचष्टे तान्निर्दिशति देवदत्तादीन्वरुणो गृह्णात्विति । एवं च तद्दोषात्कर्मणो वैगुण्यं न भवतीति भावः । स्वयमपि कृतप्रायश्चित्ता भवतीत्यन्ये ॥

यज्जारं सन्तं न प्रब्रूयात्प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयतीति विज्ञायते । २२ ।

यदि सत्येव जारे तमनुक्त्वापह्नुवीत आत्मनः प्रियं बन्धुं रुन्ध्यात् बाधेत । ततो ऽवश्यं जारमुक्त्वा वरुणेन ग्राहयेत् । तेन कर्मणो वैगुण्यं परिहृतं भवतीति भावः ॥

संमृष्ट उत्तरो ऽग्निर्भवत्यसंमृष्टो दक्षिणः । अथान्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमेपीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणे ऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः । २३ ।

नभश्च नभस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति। २।

गतः॥

तदु हैके पृथगीडे निरवद्यन्ति। तदु तथा न कुर्यात्। सन्नानां हविषां समवदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति। तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता मारुत्या अन्ववद्यति। ३।

पृथक् सौविष्टकृतेन प्रचर्य सहेडामवद्यतः। तत्र खलु केचिदिडामपि पृथगवद्यन्ति। तत्तथा न कुर्यात्। एकस्मिन्नेव तु पात्रे उपस्तीर्याध्वर्युः सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति। तस्मिन्नेव पात्रे मारुत्या अवदाय प्रतिप्रयच्छति॥ तत्र सन्नानां हविषां समवदायेति यत्नात् पश्चाद्भाविन्या अपि वारुण्याः पूर्वमवदानं स्यात् पश्चान्मारुत्याः। ततो ऽन्वारम्भ उभयोः॥

उपहूतां प्राश्नन्ति। ४।

प्रतिप्रस्थातुरुपूर्वनात् तन्नापणार्थं वचनम्॥

यः प्रवया ऋषभः स दक्षिणा। ५।

प्रवयाः प्रकृष्टवयाः सेचनसमर्थ इति यावत्॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात्। ६।

अभिश्रद्धावान् ततो भूयिष्ठं दातुमिच्छन्कामं दद्यात्। तद्दक्षिणागुणास्त इत्यर्थः॥

धेनुर्दक्षिणेत्येके। ७।

गतः॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते। एवं यजमानो जपति। आशास इति मन्त्रं संनमति। ८।

अथ हविःशेषोद्वासनादि समानमा शंयुवाकात्। तत्र वारुण्याः शेषं प्रशास्तं निदधात्यवभृथार्थम्। समिदाधानाद्याग्नीध्रः पर्यायेण करोति। याजमानानां चाहुतिः संभक्तताम्। संवादे च ये विशेषास्ते ऽपि प्रागेव दर्शिताः। परिवत्सरीणामित्यादिपन्यस्य संवत्सरीणामित्यादिना व्याख्यातः॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः। ९।

गतः॥

शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्त्या मा विशन्त्विन्दव आ गल्गा धवनीनां रसेन मे रसं पृण। तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृतस्येति समानम्। १०।

अध्वर्योः पात्रे ऽन्यः शेषमवनीयोत्तरस्यां वेद्यां सादयित्वा वैश्वदेववद्भक्षयन्ति॥ भक्षणमन्त्रयोस्तु वाजिनां भक्ष इत्यस्या ऋचः स्थाने आ मा विशन्त्वित्येषा भवति। तस्य ते वाजिभिरित्यादि तु यजुः समानमेव॥

पूर्णपात्रवर्जं पूर्ववदिष्टिं संस्थापयति। ११।

अथ पत्नीसंयाजप्रभृत्या संस्थायास्तत्तद्विहारसंयुक्तं कर्म समानमुभयोर्वैश्वदेवेन। पूर्णपात्रे त्वस्ति विशेषः स वक्ष्यत इत्यर्थः। संस्थापयतीत्ये-

कत्वचनमविवक्षितं इतरथोभयत्र छन्दं तन्त्रमित्यनेन विरोधात् ॥ तत्र तस्यांतस्यां वेद्यां तंतं वेदं निधायाभिमृशति यजमानः । तथैव च स्तृणाति होता । न योक्त्रविमोकादि पत्न्याः तस्योत्तरत्रवचनात् । केवलं तु पृष्ठिमतीस्तृणीयमिति । होत्यवदनैर्विभक्तैरभिमृशन्तो वेदी । सर्वैरेवोत्तरामध्वर्युरित्यपरम् । तत्रैव प्राग्नमभिमन्त्रयजमानभागयोः ॥

पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिको ऽवभृथः । १२ ।

यत्प्रणीतामार्जनपर्यायं यजमानस्य पूर्णपात्रं यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयतीति यच्च पत्न्याः पूर्णपात्रमञ्जलौ पूर्णपात्रमानयतीति तदुभयमपि ग्राह्यं अविशेषात् अवभृथसंस्तवाविशेषाच्च । यथा एव वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति तथा चावभृथस्यैव रूपं क्रतोरित्यवतीति च तेनोभयप्रत्याम्नायो ऽवभृथः ॥ स च पूर्णपात्रस्थान इति वचनात् प्रणीतासु विमुक्तासु अनन्तरमेवेष्यते । पूर्ववदिष्टिं संस्थापयतीति वचनात् संस्थापयित्वमवभृथ इत्यन्ये । तदयुक्तं तत्र पूर्ववदिष्टिं संस्थाप्यातः परमन्यो विशेष इत्येतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वात् । तत्र च लिङ्गं महाहविष्यवभृथस्थाने तुषाणामप्सु प्रतिपादनमुक्त्वा ततः सिद्धमिष्टिः संतिष्ठत इति संस्थावचनम् । बौधायनस्य पूर्णपात्रविमुक्तमेयरित्वा न विसृजते ब्रतमिति प्रकृत्याह प्रसिद्धो ऽवभृथ इति । तस्माद्यथोक्त एव काले युक्तो ऽवभृथः । अपरे पुनराध्वर्यवं संस्थाप्यावभृथं कुर्वन्त्यविरोधाय अत्यापेक्षितविधित्वाद्वैवावभृथप्रयोगमाह ॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि । १३ ।

प्रधानत्वादवभृथो वरुणप्रघासेष्वविमुक्तत्वाद्यजस्य । तत्र सौमिकवत्प-

रिस्तरणपाणिप्रक्षालनपात्रप्रयोगादेरवचनात् सर्वोपरतिरेव॥ प्रयोग-स्तावत्। वेदस्तु क्रियते यदि स्तीर्णः। वेदिपक्षे बर्हिश्च। ततो वेदं प्रयुज्य पवित्रं कृत्वोहेन संमृज्य प्रोक्ष्य च संप्रेष्यत्याज्येनोदेहीति वेदि-पक्षे प्रोक्षणीरासादय बर्हिरुपसादयेति च॥ उपभृत्यपि वचनाच्चतु-र्गृहीतमेव भवत्यनूयाजपक्षे ऽपि। तत्र तु प्रयाजानूयाजार्थयोर्मन्त्रप-क्षकयोरादितो द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रहणं भवेत्। यदा तु नानूयाजास्तदा-दित एव चतुर्भिः॥

वारुण्यै निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति। १४।

आज्यानि गृहीत्वा वारुण्याः शेषेण तुषैश्च सहावभृथं गच्छन्ति॥ अवभृथं कर्म। तत्संयोगात्तदर्थमुदकमप्यावभृथ इत्युच्यते॥

तुषा ऋजीषधर्मं लभन्ते। १५।

सोमर्जीषधर्मं दक्षप्रोक्षणादिकं तुषा लभन्ते॥ निष्कासस्तु हविर्भविष्यति॥

वारुणमेककपालमेके समामनन्ति। १६।

अस्मिंस्तु पक्षे सर्वमपि पुरोडाशसंयुक्तं कर्मालंकरणान्तं क्रियते॥

नायुर्दा नाभिप्रव्रजनमन्त्रं न साम गायति। १७।

आयुर्दाग्रहणेनावभृथमन्त्रेष्यतो होमो लक्ष्यते। तं न जुहोति। न घोरं हि राजेति प्रयान्तो वदन्ति। न च साम गातव्यमित्यर्थः॥

सर्वा दिशो ऽवभृथगमनमाम्नातम्। १८।

सर्वा दिशः प्रति॥

नोदीचीरभ्यवेत्या इत्येके । १९ ।

उदीच्यांभवा आपो न गन्तव्या इत्येके शाखिनः ॥

यां दिशं गच्छेयुस्तथामुखाः प्रचरेयुरित्येके । २० ।

यां दिशं प्रत्यृत्विजो गच्छन्ति तां दिशमभिमुखाः प्रचरेयुः न तु यथा-प्रकृति प्रागादिमुखा इत्यर्थः । तथा च भारद्वाजः यां दिशं गच्छन्ति सा प्राची दिगिति ॥

वहन्तीनां स्थावरा अभ्यवेत्याः । २१ ।

या वहन्तीनां प्रदेशेषु स्थावरा ह्रदादिस्था आपस्ता अभिगन्तव्याः ॥

तदभावे याथाकामी । २२ ।

तदभावे याथाकाम्यं याः काश्चिदेवाभ्यवेत्याः ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां हवींषि सादयति । २३ ।

उदकसमीपे स्फ्यादानादिविधिना वेदिं कृत्वा स्तीर्त्वा च बर्हिषा तस्यामाज्यानि निष्कासं च सादयति । तत्र परिध्यादयो ऽग्नि-संस्कारा अर्थलुप्ता निवर्तन्ते । परिध्यभावादेव परिधिद्वयोः ऊर्ध्वस्य पुरस्तादुपसमिध क्षेत्यभिमन्त्रणयोरपि निवृत्तिः । परिध्यङ्गत्वं च तयोः प्रकृतावेव दर्शितम् ॥

अपि वा न वेदिः । २४ ।

गतः ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति। २५।

ष्टाप्स्वप्सु जपत्यध्वर्युः। अतो वेदिपक्षे ऽपि प्राग्वेदिकरणाज्जपति॥

अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते। २६।

ीगादुदकमीनामभिक्रामन्ति। बहुवचनात्सर्वेषां मन्त्रः॥

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन चरन्ति। २७।

ागाह्यान्तःप्रविश्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन कर्मणा चरन्ति। तेनाक्रमण-
त्याक्रमणयोर्निवृत्तिराघारादौ॥

तृणं प्रहृत्य स्रौवमाघारयति। २८।

ेदेनापः प्रथममुपवाज्य तत आघारयति। यथा चैवं कार्यं तथा
ुर्भिन्नमेव प्रकृतौ। तथोदकमुपवाज्येत्येव सत्याषाढः। तृणप्रहारः
ग्नेरङ्गत्वर्थः आहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति श्रुतेः॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात्। २९।

ात:॥

इति सप्तमी कण्डिका।

अग्नीदपस्त्रिः संमृड्ढीति संप्रेष्यति। १।

ामाहवनीयविकारत्वादिति भावः॥

आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेष्यन्तीर्वाजिनीर्वाजजितो वाजजित्यायै संमार्ज्म्यपो अन्नादा अन्नाद्यायेति मन्त्रं संनमति ।२।

आग्नीध्र इति शेषः । तत्रेध्मसंनहनाभावात् सद्यस्कैर्लौकिकैर्दर्भैः वेद-तेन वा हस्तेन संमार्गः ॥

अग्नेरनीकमप आविवेशेति स्रुच्यमाघारयति ।३।

उपस्वरएयेत्स्वाहेति मन्त्रान्तः । तत्र भुवनमसि विप्रथस्वेत्यविकारेण यज्ञाभिधानात् । आपो यज्ञ इति संनामः आहवनीयाभिधानात् ॥

वागस्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः ।४।

गतः ॥

लुप्यते प्रवरः ।५।

स्रुचौ सादयित्वा पुनर्घृतवति शब्दे ऽध्वास्ते । सर्वमन्यल्लुप्यते ॥

अपबर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वाप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति ।६।

नैनिष्ट्वार्धमौपभृतस्यानयत्यनूयाजपक्षे । अन्यथा सर्वमौपभृतम् । अप्सुमन्तौ अनुवाक्याभ्यामप्सुशब्दवन्तौ । याज्ये तु प्रकृतिवत् ॥

अप्स्वग्न इत्येषा । अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीरित्यप्सुमन्तौ ।७।

गतः ॥

निष्कासस्यावदाय वरुणमिष्ट्वा कृत्स्नं निष्कासमवदायाग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे यजति। ८।

निष्कासादरुणमिष्ट्वा नारिष्टाः। सांनाय्यवद्धुतानुमन्त्रणम्। आग्नेयवत्त्वेककपालपक्षे। न चास्यैककपालधर्माः। तच्च सौमिके दर्शयिष्यते॥ स्विष्टकृतस्त्वग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहीति संनामः। आयुष्मानित्यनुमन्त्रणम्॥

नोत्तरं क्रियते। ९।

गतः॥

अपि वोपभृतं जुह्वामानीयापबर्हिषावनूयाजौ यजति। १०।

अस्मिंस्तु कल्पे ऽनन्तरं स्विष्टकृतो ऽग्नीदपः सकृत्संमृड्ढीति संप्रैषः। आपो वाजजितो वाजं वः सस्रुषीर्वाजं जिग्युषीरित्यूहेन संमार्गश्च द्रष्टव्यः पूर्वसंमार्गे प्रदर्शितत्वात् व्यक्तोक्तत्वाच्च सत्याषाढभारद्वाजाभ्याम्॥

देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति। यजेत्युत्तरम्। ११।

यतो हि देवान्यजेति सर्वार्थेन प्रथमेन यजेति प्रातिस्विकेन द्वितीयेन द्वियजावुत्तरावनूयाजौ। तदिह प्रथमाभावात्तयोर्द्वियजत्वासिद्धौ द्वितीयस्य तावद्यज यजेत्यावृत्त्यैव तत्सिद्धिः। तृतीयस्य तु देवौ यज यजेति द्व्यर्थत्वादेकेनापि तत्सिध्यतीति भावः॥

तुषाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति ।१२।

तुषाणां तुषैः पूरणगुणेत्यादिना षष्ठी । उपमारयति निमज्जयति । तुषा ऋजीषधर्मं लभन्त इत्यनेनैव सिद्धे स्थालीविधानार्थं वचनम् । इभावेत्वणमुन्मुतभक्षणं च तूष्णीं भवतः सोमलिङ्गत्वान्मन्त्राणाम् ॥

अपि वा न सौमिकोऽवभृथः । तूष्णीं तुषनिष्कासमप्सूपवपेत् ।१३।

तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैतीति श्रुत्यर्थस्य विकल्पितत्वादिति भावः । न सौमिकोऽवभृथ इत्यनेन चावभृथेष्टेरेव प्रतिषेधो न तु स्नानादेरपि वक्ष्यमाणस्य तदनन्तरमेव वचनात् अपोऽवभृथमवैतीति पुनःश्रुतेश्च ॥

इमं विष्यामीति पत्नी योक्त्रपाशं विमुञ्चते ।१४।

गतः ॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्त्र्य सुमित्रा न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपमज्जन्तौ स्नातः पत्नी यजमानश्च ।१५।

अवभृथं उदकम् । तस्मिन्यजमानेनाभिमन्त्रिते सुमित्रा न इत्युभावपः प्रविश्य तूष्णीं स्नातः । अनुपमक्षन्तौ अनुपमज्जन्तौ । मज्जने ऽक्षेपणेन सशिरस्कौ स्नात इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति सशिरावमज्ज

नमप्सु वर्जयेदिति । अनुपमज्जन्तावित्येव बौधायनः ॥ केचित्त्वनुपमज्जन्ताविति व्याचक्षते । युक्तायुक्तत्वे तु तस्य सौमिके दर्शयिष्यामः ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । १६ ।

बौधायनः ॥

काममेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दद्याताम् । नहि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम् । १७ ।

यजमानावेतत्कर्मार्थे धृतवन्तौ ते वाससी यस्मै कामयेयातामृत्विजे ऽन्यस्मै वा दद्यातां कामम् । न तु सौमिकावभृथवदुदके क्षिपेताम् ॥ को विशेष इति चेत् नहीमे दीक्षितवसने भवतः । ते एव हि न दीक्षितवसनं परिदधीतेति निषेधान्निरिष्टके । इमे [illegible] परिधेयत्वाद्दानार्हे एवेति । तत्र त्वाह कात्यायनः पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेदिति ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते । १८ ।

उदकान्तं तीरभूमावप्युदकं प्रत्यसित्वान्तःप्रवेश्य । तत्र त्वाह बौधायनः पराङावृत्तः प्रपदेनोदकान्तं प्रत्यस्येदिति । समिधः कृत्वा हस्ते गृहीत्वा अप्रतीक्षाः प्रतिनिवृत्तमुखमवभृथमनीक्षमाणाः । तूष्णीं वाग्यताः न सौमिकावभृथवन्महीयां वदन्त इति ॥ व्याख्यातः

शेषः पशौ। सर्वमेतत्समानं पत्न्याः। ततः कृतान्तादारभ्येष्टिः संस्थाप्या। तच्चोत्तरे विहारे विष्णुक्रमादि अवेदिसंस्कारत्वात्। समिन्धनं तूभयोराहवनीययोः। तन्त्रेणोपस्थानम्। समानमन्यत्॥

अथ पौर्णमास्येष्ट्वोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम्।१९।

अत्र वरुणप्रघासदेश एव। शोभते पूर्णमास्येष्ट्वा पूर्ववत् प्रवृत्ते देवेनेत्यादिविधिना केशानां निवर्तनं भवति॥

सर्वं वा वापयेत्।२०।

वरुणप्रघासेषु सर्वं वा केशजातं वापयेत् न तु निवर्तयेदित्यर्थः। अथवा सर्वमिति न केवलं श्मश्र्वादिकेशानपीत्यर्थः॥

मन्त्रादिर्विक्रियते। यद्वर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवः। अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह। इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह॥ अग्निस्तिग्मेनेति समानम्।२१।

यत्क्षुरमित्यादेः अभिवर्तय इत्यन्तस्य मन्त्रस्य आदिः इयं धितेत्यन्तः तत्स्थाने यद्वर्मं इत्ययं मन्त्रो निविशते। समानः शेष इत्यर्थः॥

अपि वा स्नात्वोप्ता केशश्मश्रूण्यरण्योरग्नीन्समारोप्योदवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजते।२२।

अपि वावभृथे स्नात्वागत्य इष्टिं समाप्य तदानीमेव सर्वं वपनं कृत्वा द्वयोर्द्वयोररण्योर्धार्यानग्नीन्समारोप्य गृहान्गत्वा निर्मथ्य निधाय

तत्र पौर्णमासेन यजेत। नित्यश्चेदाहवनीयो दक्षिणमुत्तरे चिप्रा मह समारोपयेत् अपवृत्ते कर्मण्यविभागापत्तेः। अरणिवचनाबात्म-समारोपणं निवर्तते ॥

यज्ञो ह वा एष यद्वरुणप्रघासा नह्यवकल्पते यदुत्त-रवेद्यामग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम् । २३ ।

सौमिकयज्ञ इव ह्येष यज्ञो यद्वरुणप्रघासाः अवभृथोत्तरवेदिसंयो-गात्। अतस्तेषूत्तरवेद्यामग्निहोत्रं नावकल्पते यथा सोमे। तस्मा-त्तथा नाम वरुणप्रघासाः कार्याः यथोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं मध्ये नाप-तति। कथं नाम कार्या इति चेत् तदपि दर्शितमेव प्राक् यथा-येभ्यो निनीयाग्नी प्रणयत इति वाजसनेयकमिति सद्यस्काला वा वरुणप्रघासा इति च। नहि तयोः कल्पयोरुत्तरवेद्यामग्निहोत्रमा-पतति यदहरेवाग्निः प्रणीतस्तदहरेव कर्मापवर्गात्। सद्योऽग्निप्रण-यनप्रशंसार्थं चेदमुक्तं न त्वितरकल्पनिन्दार्थं स्वमतेन तस्योक्तत्वात् नचापि वाजसनेयग्रहणाच्च। तेन पूर्वेद्युःप्रणयने जुहुयादेवोत्तरवे-द्यामग्निहोत्रम्। उक्तं च पश्चादेवमन्यत्र विप्रकान्ते तन्त्र इति ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य द्व्यहं साकमे-धैर्यजते । १ ।

ततश्चतुर्षु मासेष्विति वरुणप्रघासेषु व्याख्यातम्। पूर्वस्मिन्पर्वणीति

वैश्वदेवे । दारुमिति अहप्रतिषेधार्थम् । भवति हि तस्मिन्महाहविषो वरुणप्रघासकल्पातिदेशेन पक्षे दारुकालतायां अहकालतामीषां स्यात् । अतो ऽस्य मध्यकालता नियम्यते । साकमेध इति पर्वसमाख्या यत्सोमश्च राजेत्यादिब्राह्मण एव द्रष्टव्या ॥

अग्नये ऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता । २ ।

कार्त्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा चतुर्दश्यां प्रागुदयादुदवसायारम्भः महाहविःषूदवसाननियमात् तदङ्गत्वाचान्यासामिष्टीनां अन्नाग्निनैरेकदेशित्वाच । पृथगग्नयस्तु भवन्ति कालभेदात् वहिस्तन्त्रत्वाच । साकं सूर्येणोद्यता निरुप्योपप्रदानान्ते कृते तेष्वेवाग्निष्वग्निहोत्रं कृत्वा ततः प्रोक्षणादि प्रतिपद्यते ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । ३ ।

इज्या वा सर्वोद्यतो रश्मिभिर्भवति । साकं सूर्येणोद्यता निर्वपतीति श्रुत्यर्थस्य विषयित्वादिति भावः । शाखान्तरीयो वायं विधिः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गत. ॥

मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुम् । ५ ।

बहुदेवतत्वाद्बहुचरुत्वाचाग्नीषोमीयविकारश्चरुः यथाह भारद्वाजः दशचरव्यवरा ऐन्द्राग्नविकाराश्चतुरुचरप्रभृतयो ऽग्नीषोमीयविकारा इति । न च मारुतत्वाच्चरुः इति ग्रहणीयं सगुणस्य बहुचरुत्वात् ।

तया च भारद्वाजः अन्तरसंख्यायां सगुणो देवताशब्दः संख्यायेतेति ॥
लिङ्गं चात्र भविष्यति गृहमेधीयेन ॥

न बर्हिरनुप्रहरति । ६ ।

अनुप्रहरत्येव तु गृहमेधीयस्याबर्हिष्ट्वं । नित्यस्तु प्रस्तरप्रहारः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् । ८ ।

र्वासां यजमानगवीनामिति शेषः ॥

यत्सांतपनस्य बर्हिस्तद्गृहमेधीयस्य । ९ ।

स्तरस्याहर्तव्यः प्रकृतत्वाच्च ॥

अपि वा नेध्माबर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह ।
न प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजाः । १० ।

पि वेति शब्दात्पक्षान्तरे सर्वमिध्माबर्हिराद्यविकृतमिति सिद्धं
वति । तत्रेध्माभावादेव सिद्धेन सामिधेनीरन्वाहेति अनुवादो
ह्मणानुसारादिति द्रष्टव्यम् ॥

अयजुष्केण वत्सानपाकृत्यापवित्रेण गा दोहयति।११।

यजुष्कमित्यनेन लौकिकं लक्ष्यते। शाखादिरहितेन लौकिकमका-
ण वत्सानपाकृत्य शाखापवित्रे कपालधर्मेणोपहिते चरावधर्मकं
 दोहयति। चरुश्रपणार्थमित्यर्थः। तथोत्तरकल्पे वक्ष्यति ॥

स वै खलु पर्णशाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति संदोह्य यथैतदमावास्यायां क्रियते तं चरुं श्रपयतीत्येके । १२ ।

स वै खल्विति पक्षान्तरं ब्राह्मणानुसारेण । प्रकृतिवदेव वा पर्णशाखादिधर्मेण वत्सानपाकृत्य शाखापवित्रवत्येव चरौ यथैतत्पयो ऽमावास्यायां क्रियते तथा सधर्मकं संदोह्य तस्मिन्दुग्धे चरुं श्रपयेदित्यर्थः ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । १३ ।

अग्निधारणपक्षे सधर्मकदोहपक्षं चाश्रित्य प्रयोग उच्यते तत्र कृता अग्नीनन्वाधाय शाखाहरणादिविधिना वत्सानपाकरोति प्रातर्दोहवद्दोहयित्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । वेदानन्तरं परिस्तरणनियमेन पौर्णमासतन्त्रतामस्य दर्शयति मा भूत्प्रातर्दोहसंयोगाद्दामावास्यत्वभ्रम इति । ततश्चावगच्छामो अग्नीषोमीयविकारः सगुणो मारुत इति. पात्रप्रयोगे चरुदोहयोर्येनयेनार्थः तानि प्रयुनक्ति ॥

स्थालीं कपालानां स्थाने । १४ ।

परिभाषासिद्धाया अपि स्थाल्याः पुनर्वचनं दोहपात्राधारत्वेन । अथ धर्मलोपशङ्के कपालस्थान एव यथा स्यान्मा भूत्कुम्भीस्थान इति ॥

निर्वपणकाले । १५ ।

इति नवमी कण्डिका ।

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य वह्नन्वावपति । १ ।

फलिगमात्यप्राशनपर्यात्तं यथा स्यात्तथा वह्नन्वावपति ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरुमुपदधाति । ध्रुवो ऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टानामुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति । २ ।

विस्पष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अधिश्रयणकाले प्रातर्दोहवत्सवां यजमानस्य गा दोहयित्वा तस्मिञ्छ्रपयति । ३ ।

अधिश्रयणकाले प्राप्ते प्रातर्दोहधर्मेण कपालधर्मिकायां स्थाल्यामेव [illegible]वां गा दोहयित्वा तस्मिन्नधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य चरुधर्मेण [illegible]पयतीत्यर्थः । अधर्मकदोहपक्षे तु यजुरुत्पूते पयसि चरुधर्मेणेव [illegible]पणम् ॥

संप्रैषकाले यदन्यद्विधावर्हिषस्तत्संप्रेष्यति । आज्य[illegible]ग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति । ४ ।

[illegible]ति ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्यान्तर्वेदि विधृती निधाय ध्रुवां स्रुवं* च सादयति । ५ ।

[illegible]क्तेतरपरिसंख्यार्थकमनुक्रमणम् । तेन यावदुक्तमेव कर्म क्रियते ॥

* Corrected; the MSS read स्रुचं.

मन्त्र येर्दा पवित्रापिसर्गो मन्त्रेण। आज्यस्याज्यपि साधा कार्यत्वात्। सूर्यस्त्वा युनज्मि लेत्याध्वर्यवयाजमानयोरपि निवृत्तिः अननुक्रमणात् परिधद्गत्वाच। परिधिशेषत्वं च तयोः प्रकृतावेव दर्शितम्॥

एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति। ६।

एतावसदतां तौ विष्णो पाहीति स्रुवध्रुवयोर्मन्त्रसंनामः। तथा विष्णुरिति वैष्णवं धामासि प्राजापत्यमित्याज्याभिमन्त्रणे जुहूपभृतो-राज्याभावात्। तथैव पेठतुः सत्याषाढभारद्वाजौ। केचित्तु प्रकृतावाज्यस्याज्यस्यायनेनाभिमन्त्रणमिच्छन्तो ऽत्रापि विष्णूनी स्थो वैष्णवे धामनी स्थः प्राजापत्ये इत्यूहन्ते॥

उद्वासनकाले शरं निधाय यावन्तो यजमानस्यामात्यास्तावत ओदनानुद्धरति। ७।

फेनमिश्रः चरोरग्निना ऽंशः शरः। समुद्वासितात्त्वरोरादाय प्रस्तात् निदधाति। यावन्तो यजमानस्यामात्या इत्यविशेषनिर्देशे ऽपि प्राशमविधौ ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशा इति संकोचनात् तावन्त एवेहापि ग्राह्याः। असोकाश्च सस्रोका इत्यवचनात्। तावद् ओदनान्पृथक्पात्रेषु दर्व्योद्धरति स्थाल्यां चावशिनष्टि। तथा चोत्तरत्र व्यक्तं भविष्यति॥

अतो भूयसो यदि बहुरोदनो भवति। ८।

यदि प्रभूत ओदनः स्यात्तदातो भूयसो ऽप्युद्धरति। उत्तरत्र विनियोगः॥

उद्धृतानुत्पूतानलंकृतानभिघारितानासादयति। ९।

दर्भाभ्यां तूष्णीमुत्पूय प्रकृतिवदलंकृत्य पुनस्तूष्णीमभिघार्य प्रियेणेत्यासादयति॥

दक्षिणाग्नौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति। १०।

गृहस्य यदग्रतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः। तस्माद्गृहस्थाद्गार्हपत्यस्याहवनीयस्य च दक्षिणाग्निप्रदेशः प्रतिवेशः। तात्स्थ्याच्च तत्र पच्यमान ओदनो गृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युपचर्यते॥

तं नाभिघारयति। ११।

व्यक्तः॥

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समामनन्ति। दक्षिणादेव प्रचतो गृहमेधिनो यजति। १२।

इति दशमी कण्डिका।

उत्तरस्मात्स्विष्टकृतम्। १।

[illegible]वार्थं द्वयोरेवौदनयोः पात्रद्वये गृहमेधीयादुद्धरणमित्यर्थः। तदा[illegible] दक्षिणात् दक्षिणत आसादितात्॥

ओदनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्यमानीय तत आज्यार्थान्कुरुत आज्यस्थाल्या वेति वाजसनेयकम्। २।

निम्ने अवटौ॥

एवं कुर्वन्न ध्रुवायां गृह्णीयात्। ३।

ध्रुवायां गृहीतस्य निर्मथ्योरानयननिरासार्थं वचनम्॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्य जुह्वामुपस्तीर्य सर्वतः समवदाय मरुतो गृहमेधिनो यजति। ४।

अथ वेदनिधानादि होतृषदनान्तं कृत्वा वेदेनोपवाज्याग्नीदग्नीन् त्रिः संमृड्ढीति संप्रैषः। संमार्जनं च स्फ्येन केवलेन सस्फ्यैर्वा लौकिकैर्दर्भैः यथोक्तं भारद्वाजेन चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा गृहमेधीये ऽग्निसंमार्जनानीति। प्रवरस्तु विशेषभक्षणहननवेदिस्तरणाभ्यां ब्रा मनत्वोध्यत्वात्। ततश्चाज्यभागाभ्यां स्विष्टकृतश्चान्याः प्रागूर्ध्वं च प्रयाजानादङ्गाकृतयो निवर्तन्ते। कस्मात्। आज्यभागौ यजति अग्निं स्विष्टकृतं यजतीत्युभयविधानेनेतरासामपि परिसंख्यानात्॥ सर्वतः सर्वेभ्य ओदनेभ्यः। सर्वेषु चावदानधर्माः प्रकृतिवत्॥ स चायं प्रयोगक्रम स्वयमेव यथाक्रमनुक्रान्तो भारद्वाजेनेति द्रष्टव्यम्॥

सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायाग्निं स्विष्टकृतम्। ५।

यजतीत्यन्वयः। मार्विहनिवृत्तिर्व्याख्याता॥

न प्राशित्रं न यजमानभागम्। ६।

अवद्यतीत्यध्याहारः सामर्थ्यादिडान्तत्वात्कर्मणः। तयोः प्राशना भावादिति भावः। प्राशित्रपूर्वत्वे त्ववदानद्वारा तत्प्राशनस्यैव वार निको निषेधः॥

इडान्तः संतिष्ठते। ७।

गतः॥

ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशास्त ओदनशेषान्प्राश्नन्ति। ऋत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः। ८।

हविरुच्छिष्टाशाः वैश्वदेवमिष्टाशिनः यजमानभागधेयोपजीविनः पुत्रपौत्रादय इति यावत्। तथा यजमानस्य गृह्या हविरुच्छिष्टाशा इत्येव कात्यायनः। ते सयजमानाः प्राश्नन्ति। यदि प्रभूत ओदनः स्यादृत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्राश्नीयुरित्यर्थः। एवं चैतद्भारद्वाजीये यथामात्येभ्य ओदनानुद्धरन्ति यावन्तो हविरुच्छिष्टाशा भवन्ति ततो ऽन्ये ऽपि प्राश्नीयुर्यदि प्रभूत ओदनः स्यादिति। पत्न्यप्यत्र प्रतिवेशात्प्राश्नीयात्॥

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनं यः स्थाल्याम्। ९।

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमित्यस्य ब्रह्मौदनवद्व्याख्या। स्थालीस्थं हविःशेषमृत्विज एव प्राश्नन्तीत्यर्थः॥

सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनर्वर्तिमुखिनः। १०।

सुहिताः स्वष्टाशनेन तृप्ताः। प्रतीताः मिथः संगताः। अनर्वर्तिमुखिनः अवर्तिर्दारिद्र्यं क्षुदा यथा अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेच इत्यादौ। सुखशब्देन तु तत्कार्यं लक्ष्यते। अवर्तिवचनरहिताः कर्मफलवादानकुर्वन्त इत्यर्थः॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते। ११।

महानसपाचकास्त्विह प्रतिवेशा विवक्षिताः विहारप्रतिवेशभूतमहानसवर्तित्वात्। ते ऽप्योदनान्पचन्ते सर्वेषां स्वष्टाशनार्थम्॥

गा अभिघ्नते । १२ ।

गाश्च ते ऽभिघ्नन्ति वञ्चनार्थम् ॥

आञ्जते ऽभ्यञ्जते । १३ ।

अमात्या इति शेषः ॥

अनु वत्सान्वासयन्ति । १४ ।

सर्वामेतां रात्रिं यजमानस्य वत्सान्मातृभिरनुवासयन्ति । ते पयः पायंपायं मातृभिः सह वत्सा वसन्तीत्यर्थः ॥

अनिष्कासितां स्थालीं निदधाति । १५ ।

निष्कासनं निष्कषणम् । बिलजठरलग्नमोदनशेषमनिष्कृष्टं भवतीत्यर्थः ।

अप्रमृष्टं दर्व्युदायुवनमन्ववदधाति । १६ ।

दर्व्या उदायुवनं दर्व्युदायुवनं येन प्रदेशेन तण्डुलाः पक्तिसाम्यार्थं विक्रियमाणा उदायूयन्ते । सर्वं दर्व्यन्तमित्यर्थः । तदप्यमृष्टलेपमेव स्थाल्यामवदधाति ॥

पराचीनरात्रे ऽभिवान्याया अग्निहोत्र्यै च वत्सौ बध्नाति । १७ ।

पराचीनरात्रे अपररात्रे । अभिवान्यमभिवननीयं वत्सान्तरं यस्याः साभिवान्यवत्सा या मृतवत्सा वत्सान्तरेण दुह्यत इति यावत् । तस्या वत्सं मातृसमीपादपाकृत्य बध्नाति पितृयज्ञहविरर्थम् ॥ तथाग्निहोत्र्या वत्सं यदि पयसाग्निहोत्रं भवति ॥

व्युष्टायां पुराग्निहोत्रात्पूर्णदर्व्येण चरन्ति। हुते वा।१८।

पूर्णदर्विसंबन्धात् पौर्णदर्वमिति कर्मनाम। पुराग्निहोत्राद्धुते वेत्यनुदितहोमविषयं व्युष्टायां चरन्तीति वचनात् साकं सूर्येणोद्यतेत्युत्तरस्य कर्मणः कालवचनात्॥

शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वर्षभमाहूय तस्य रवते* पूर्णा दर्वि परापतेत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुयात्।१९।

[illegible]स्या दर्व्युदायुक्तस्य च शेषो निष्कासः। तेन शरेण च दर्वीं [illegible]यित्वा यजमानस्य ऋषभं स्वनाम्नाहूय तस्य रवते* रवे सति [illegible]र्हपत्ये जुहुयात्। नाहवनीयप्रणयनं अर्थाभावात्। ऐन्द्री लाङ्गलिः [illegible]स्य निष्कासं निदध्यादिति श्रुतेः॥

यद्यृषभो न रूयाद्ब्रह्मा ब्रूयाज्जुहुधीति।२०।

गतः॥

यस्य रवते* जुहोति तां दक्षिणां ददाति।२१।

यस्य रवते* जुहोतीति वचनात् यदा न रूयात्तदा न ददाति॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः स्वतवद्भ्यो वा पुरोडाशं सप्तकपालं निर्वपति। साकं सूर्येणोद्यता साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति। सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते।२२।

ग्रन्थो ऽयमाग्नेयव्रतेन व्याख्यातः॥

इत्येकादशी कण्डिका।

ततो महाहविषस्तन्त्रं प्रक्रमयति। १।

महाहविर्नाम साकमेधानां प्रधानेष्टिः तत्रैव पञ्चसंचराणामुपदेशात् सामनामादिधर्माणामुपदेशाच्च। तत्र महाहविरिति पुनःसमाख्यानात् साकमेधीयं हविरिदमेषाम्। महाहविषं हविरिदमिति विकल्प्यते॥

तस्य वारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः। २।

एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न इति श्रुतेरिति भावः। वक्ष्यति च ऐन्द्राग्नतुषानप्सु प्रतिपादयतीति। तच वरुणप्रघासकल्पातिदेशान्नित्यमुद्वमानम्। तच दर्शितमेवानीकवते। तयोत्तरविहारग्रहणान्नित्योत्तरवेदिः। नित्यं च पाशुकं प्रणयनम्॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि हवींषि निर्वपति। ३।

पञ्चसंचरेभ्य ऊर्ध्वमैन्द्राग्नमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालं निर्वपति। तत्र नानाबीजधर्मत्वादैन्द्राग्नं पृथङ्निरुप्यावहत्य तुषानप्रज्ञातान्निदधाति। तेषां पृथक्प्रतिपाद्यत्वात्पेषणादयस्तु संसृज्यैव क्रियन्ते॥

ऐन्द्रस्य चरोः स्थान इन्द्राय वृत्रघ्ने चरुमेके समामनन्ति॥ अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यमूर्ध्वो अध्वरे स्यात्। अवतां त्वा द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी। स्विष्ट-

हरिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो घृतस्य वीहि स्वाहेति स्रुच्यमाघारयति॥ वागस्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः। ४।

गतः॥

सहश्च सहस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति। धेनुर्दक्षिणर्षभो वा प्रवयाः। इदावत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते। एवं यजमानो जपति। आशास इति मन्त्रं संनमति। ५।

व्याख्यातं प्राक्॥

ऐन्द्राग्नतुषानप्सु प्रतिपादयति। ६।

अवभृथस्य तु काले तूष्णीमैन्द्राग्नतुषानप्सु क्षिपति॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। ७।

ततः इतान्साद्वादारभ्येष्टिं संस्थापयेत्॥

इति द्वादशी कण्डिका।

इति तृतीयः पटलः॥

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

यदैव महाहविः संतिष्ठते तदानीमेव प्रक्रमयति ॥

वेदं कृत्वाग्रेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुःस्रक्तिं वेदिं करोति । २ ।

अग्नीन्विहृत्य वेदं कृत्वा शौल्बेन विधिना विस्तारत आयामतश्च यजमानमात्रीं चतुरस्रां वेदिं करोति ॥

दिशं स्रक्तयोऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानि । ३ ।

स्रक्तयः कोणाः । ते महादिक्षु भवन्ति । कोणदिक्षु मध्यानि ॥

उद्धता खाता भवति । ४ ।

अपाररुमित्युद्धन्ति । देवस्य सवितुः सव इति खनति ॥

न प्राची वेदिरुद्धत्या । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा । यज्ञो हि । उभे दिशावन्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति विज्ञायते । ५ ।

वेदिः प्रागपवर्गा नोद्धननीया । कुतः । पितृणां यज्ञो ह्ययम् । न च दक्षिणोद्धत्या । कुतः । यज्ञो ह्ययं न केवलं पित्र्यः ॥ कथं तर्ह्युद्धननीया । प्राचीं च दक्षिणां चान्तरा कोणदिशं प्रत्युद्धत्या उभयात्मकत्वात् । कथमस्योभयात्मकत्वमिति चेत् तच्छ्रुतिरेव ब्रूते उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति । के देवा इज्याः के च पितर

इति चेत् प्रयाजादिभिरिज्या देवाः प्रधानहविर्भिः पितर इति केचित्। तन्मन्दं प्रधानविषयतयैवोभयत्रश्रुतेः यथा उत्तरत एवोपवीय निर्वपेदुभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति। अतो य एव प्रधाना इज्यास्त एव पितृरूपा देवरूपाश्चेति मंगिरामहे ॥ तत्रोद्गननेनैव वेदिसंमार्गादयो ऽपि व्याख्याता भवन्ति ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्संनमति। यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति। ६।

अतश्चैवमुभयविधा इज्यास्तत्र मन्त्रेषु ये देवशब्दा देवमात्रपराः ते देवपितृशब्दविकारयुक्ताः प्रयोक्तव्याः। यथा पृथिवि देवपितृयजनि देवानां पितॄणां परिषूतमसि कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शकेयमित्यादि ॥ तत्रैतल्लिङ्गतयैवोदाहृतं देवेभ्यः पितृभ्य इतीति। यथा अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति श्रुत्या प्रदर्शितं तथा संनमतीत्यर्थः ॥ ये त्वदेवमात्रपरा देवशब्दास्तान् संनमति यथा प्रधान देव सवितरित्यादि। ये चाङ्गदेवतापरास्तानपि न संनमति देवानामेव तदिज्यत्वात् देवी यजेति लिङ्गाच ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात्। ७।

अविकारो वा सर्वमन्त्रेषु। कुतः। परार्थे ऽत्र इह परे वाक्ये तदुभये हि देवाश्चेत्यादिवाक्यस्य श्रवणात्। इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति उत्तरत एवोपवीय निर्वपेदित्यादेर्वेद्युद्धननादिविधिपरवाक्यस्य हि शेषतया श्रुतमेव तद्वाक्यम्। अतस्तत्स्तुतिपरत्वान्नोद्देशे प्रमाणम्। न

चानूह्ये मन्त्रवर्णविरोधः पितॄणामपि देवत्वादिति ॥ अथापर व्याख्या। परार्थे अपूर्वप्रैषविधिपरे अग्नये देवेभ्य इत्यादिवाक्ये पितृशब्दश्रवणात्प्रत्येतद्देवशब्दसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमत्र कल्प्यते प्राकृते ऽस्मिन्मन्त्रे देवशब्दस्याभावात्। तस्मादविकार इति ॥ यत्तु ध्रुवासि पृथिवि देवयजनीत्यादौ परार्थे वेदिस्तुतिपरे वाक्ये श्रवणात् असमवेताभिधायिनो देवशब्दस्याविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति। प्रतिभूयादेवं देवानां परिपूतमसीत्यादिषु समवेताभिधायिषु विकारप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतासंबन्धप्रतिपादनादन्यार्थत्वं परवाक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवानामिदमु नः सहामुष्यावै देवयज्यायेत्यादौ प्रसङ्गात्। तस्मादुक्त एवार्थः साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्या उपसमादधाति। ८।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते। ९।

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्नग्नौ क्रियन्ते। यत्त्वन्यदग्निहोत्राद्यन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायेध्माबर्हिराहरति। १०।

गतः ॥

समूलं बर्हिर्दाति। ११।

खात्वापि ध्रुवं मूल एव लुनाति न चोत्पाटयति दातीति वचनात्। तत्र मूलं ते राध्यासमिति मन्त्रं विकुर्वन्ति। नात्र प्रस्तरो ग्राह्यः तस्योत्तरत्रवचनात् ॥

उपमूललूनं वा । १२ ।

बर्हिर्भवतीति शेषः ॥

वर्षीयानर्थादिध्मो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत इध्मो लक्ष्यते तद्व्यवस्था च तत्रैव दर्शिता । तदयमर्थः । प्राकृतादिध्मादयं प्रकृष्टः स्थौल्यायामाभ्यां भवतीति । तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सत्याषाढः । श्रुतिश्च भवति वर्षीयानिध्म इध्माद्भवति व्यावृत्त्या इति ॥ तत्र परिधिदिक्कल्पे त्रिधानिधा द्वौ परिधी इति मन्त्रसंनामः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्रप्रयोगः । १४ ।

तत्राग्निहोत्रहवण्या सह क्रुचः प्रयोज्याः षड्भिः कपालैः सह भर्जनार्थं कपालं पात्रीस्थाने द्वे पात्र्यौ शरावश्चेति विज्ञेयः। यावदुक्तमेव परस्मिन्कर्मणि पित्र्यधर्मकमिदं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति। उत्तरतो वा। यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति यथासमाम्नातम् । १५ ।

चाभूहे मन्त्रवर्णविरोधः पितृणामपि देवतत्वादिति ॥ अथापरा व्याख्या। परार्थे अपूर्वप्रैषविधिपरे ऽग्नये देवेभ्य इत्यादिवाक्ये पितृशब्दश्रवणान्नोतद्देवशब्दसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमवकल्पते माङ्क्ते ऽस्मिन्मन्त्रे देवशब्दस्याभावात्। तस्मादविकार इति ॥ यत्तु ब्रूयात् पृथिवि देवयजनीत्यादौ परार्थे वेदिस्तुतिपरे वाक्ये श्रवणात् असमवेताभिधायिनो देवशब्दस्याविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति। प्रतिब्रूयादेवं देवानां परिषूतमसीत्यादिषु समवेताभिधायिषु विकारप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतासंबन्धप्रतिपादनादन्यार्थत्वं परवाक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवानामिदमु नः सहास्मुव्याहं देवयज्ययेत्यादौ प्रसङ्गात्। तस्मादुक्त एवार्थः साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्या उपसमादधाति। ८।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते। ९।

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्नग्नौ क्रियन्ते। यत्त्वन्यदग्निहोत्राद्यन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायेध्माबर्हिराहरति। १०।

गतः ॥

समूलं बर्हिर्दाति। ११।

खात्वापि भुवं मूल एव लुनाति न चोत्पाटयति दातीति वचनात्। तत्र मूलं ते राथ्यासमिति मन्त्रं विकुर्वन्ति। नात्र प्रस्तरो ग्राह्यः तस्योत्तरत्रवचनात् ॥

उपमूललूनं वा । १२ ।

बर्हिर्भवतीति शेषः ॥

वर्षीयानर्थादिभ्यो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत इध्मो लक्ष्यते तल्लक्षणा च तत्रैव दर्शिता। तदयमर्थः। प्राकृतादिध्मादयं प्रकृष्टः स्थौल्यायामाभ्यां भवतीति। तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सत्यापाढः। श्रुतिश्च भवति वर्षीयांसमिध्मं करोति व्याख्या इति॥ तत्र परिधिदिव-कल्पे त्रिधा धा द्वौ परिधी इति मन्त्रसंनामः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्रप्रयोगः । १४ ।

तत्राग्निहोत्रहवण्या सह स्रुचः प्रयोज्यः षड्भिः कपालैः सह भर्जनार्थं कपालं पात्रीस्थाने द्वे पात्र्यौ प्रयोक्तव्येति विशेषः। यावदुक्तमेव परस्मि-न्कर्मणि पित्र्यधर्मकमिष्टं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति। उत्तरतो वा। यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति यथासमाम्नातम् । १५ ।

उत्तरस्यां स्रक्त्यां द्वारं कृत्वा परितो वेदिं कटादिभिर्वेष्टयित्वा ततो ऽपरेण गार्हपत्यमवस्थिताच्छकटात्पात्र्या वा तयोरेव दक्षिणतो निर्वपति। दक्षिणार्धाच्छकटस्येत्यपरम्। तयोत्तरत इति॥ यथासमाम्नातं सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थं चेति त्रीणि। यवमयाः सर्वे यवान्संयुत्येत्युत्तरत्रानुवादात् अग्नीषोमीयविकाराश्च। तेन पौर्णमासतन्त्रं भवति॥

अथैकेषाम्। सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः षट्कपालं* पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते। १६।

आज्यमुपांशुयाजधर्मकम्। मन्थस्त्वाग्नेयविकारः। समानमन्यत्। मन्थदेवतास्विमे विकल्पन्ते अग्निः कव्यवाहनः यमः केवलः सगुणश्चेति॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति। १७।

कुम्भ एव प्रोक्षण्यः संस्क्रियन्ते स्थाप्यन्ते च॥

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्य चिप्फलीकृतांस्तण्डुलान्विभागमन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्पिष्टानि कृत्वा दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय दक्षिणाग्नौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं कपालमधिश्रयति। १८।

* The MSS. read षट्कपाल, but the following accusative मन्थं requires षट्कपालं

उद्रेकः शेषवलम् । तेन यवान्विश्रयित्वावहन्ति । ततः प्राक्कृष्णाजिनादानात्कृत्वा विभागस्यावृता पुरोडाशार्थान्विभज्य पिनष्टि । कपालमधिश्रयति उपदधातीत्यर्थः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य बहुरूपा धानाः करोति । १९ ।

मन्त्रवदूहो ऽधिश्रयणमन्त्रस्य बहुवदुत्पत्तेर्धानानां मन्त्रसमवाये ऽपि बहुत्वाविशेषाच्च किं च तण्डुलानोप्येति वचनात् तेषां बहुत्वाच्च । बहुवदेवोहस्य धानास्तु न्याय्यः । अन्ये तु हविर्दिलाह्विवदूहन्ति ॥ तत्र प्रथनादीन्यर्थलुप्तानि निवर्तन्ते । पर्यग्निकरणं तु स्वेनाग्निना क्रियते ॥ पाकविशेषेण द्रुतकृष्णादिभावात् बहुरूपा भवन्तीत्यर्थः अहोरात्राणामभिजित्या इति लिङ्गात् ॥

विदह्यमानाः परिशेरत इति विज्ञायते । २० ।

ताः प्रथममौपासकाः सन्त्यो ऽग्नेरेवोदासनाद्दह्यमानाः परिशेरते न [illegible] विदाहभयात्तदानीमेवोद्वासयेदित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः तत्रैव विदह्यमानाः परिशेरत आ हविषामुद्वासनादिति ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

संप्रैषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । १ ।

पत्नीकार्यं सर्वमपि निवर्तते न पत्न्यन्वास्त इति श्रुतेः । गृहेष्वासीनाज्यमवेक्षत इति सत्याषाढः ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्गृहीतान्या-ज्यानि गृह्णाति।२।

चतुर्गृहीतान्याज्यानीत्ययमवभृथे व्याख्यातः। उत्तरेण गार्हपत्यमाज्यं प्रत्याहृत्य गृह्णाति॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते।३।

गतः॥

स्तरणकाले बर्हिषा त्रिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति।४।

प्रस्तरकर्मवर्जमा स्तरणात्कृत्वा सर्वं बर्हिरादाय सर्वां वेदिं त्रिर्मन्त्रेण संस्तृणन्प्रसव्यं पर्येति। अत्रभिनत्ति च सुषिम्॥

औदुम्बरान्धारयमाणस्त्रिरस्तृणन्प्रतिपर्येति।५।

स्तरणार्थमुद्धूयमाने बर्हिषि ये ऽवशिष्टास्त औदुम्बराः॥

औदुम्बरः प्रस्तरः।६।

औदुम्बरमय एव प्रस्तरो भवेत्॥

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम्।७।

तमेव प्रस्तरमस्मिन्काले तूष्णीं गृहीत्वा तस्मिन्पवित्रे अपिसृज्य सादनकाले तूष्णीमेवासादयति॥

न विधृती।८।

गतः॥

द्वौ परिधी परिदधाति। ९।

कौ द्वौ ॥

मध्यमोत्तरौ। १०।

तेन द्वौ परिधी परिदधातीति ब्राह्मणव्याख्येयमिति द्रष्टव्यम्। याजमाने ॥ परिधी दधामीत्यूहः। तथाग्नीत्परिधी यज्ञस्य पाथ उपसमिति यजमानं प्रयतमित्यूह्यानि ॥

सर्वान्वा। ११।

गतः ॥

यदि सर्वानावाहनकाले परिधींरपोर्णितिं वाभिज्ञाय दक्षिणं मध्यमे परिधावुपसमस्येत्। १२।

सर्वपक्षे त्वावाहनकाले वा सोमस्य पितृमतः पुरोऽनुवाक्यायां परिधीँरपोर्णितिं शब्दं श्रुत्वा वा दक्षिणमपि मध्यमेन सह निदध्यात् ॥

उद्वासनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्धा आज्येन संयौति। १३।

धानास्वभिमन्त्रणादिमन्त्राणां बहुवदूहः पूर्ववत् तथा धाना उद्वास्येति वचनाच्च। तत्रोदासनमन्त्रस्याद्ययोः पदयोर्लिङ्गविरोधाल्लोपः न वा प्रथमपदस्य चोदितप्रथनाभावे ऽपि पच्यमानानां प्रथनत्वसंभवात्। तथा चरुपरिवापयोरपि द्रष्टव्यम्। धानास्तूद्वास्य विभज्य

याः पितॄणां बर्हिषदां ता द्वितीयस्यां पात्र्यां तूष्णीं प्रतिष्ठाप्याज्येन मिश्रयति ॥

अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तून्कृत्वाभिवान्यायै दुग्धस्यार्धशरावे सक्तूनोप्यैकयेषुशलाकयेषुकाण्डेन वा दक्षिणामुखस्तिः प्रसव्यमनारभ्योपमन्थति। १४।

अभिवान्या व्याख्याता काण्डशलाके च। तस्या दुग्धस्यार्धशरावे शरावार्धपरिमिते दुग्धे सक्तूनोप्य तस्मिन्निषुकाण्डं शलाकां वा रज्ज्वा बद्धावधाय साक्षादनन्वारभमाणो रज्ज्वा मन्थति ॥

शलाकास्थं मन्थं कृत्वैकैकशो हवींष्यासादयति ।१५।

अथ धानालंकरणे देवो वः सविता हृदयः स्वेत्यूहः। शलाकास्थं मन्थं कृत्वा यथा शलाकायां मन्थस्तिष्ठति तथा शलाकां शरावे निधेयादित्यर्थः। हविषामासादने प्रियेणेत्यावृत्तिः ॥

दक्षिणतः कशिपूपबर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते । १६ ।

कशिप्वादि व्याख्यातं पिण्डपितृयज्ञे ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति । १७ ।

प्राकृतस्यायं संप्रैषस्य प्रत्याम्नायः न वृहः ॥

एकां सामिधेनीं चिरन्वाह। उशन्तस्त्वा हवामह इत्येताम्। १८।

होतेति शेषः॥

एकामनूयाजसमिधमवशिष्य समश इध्मं वैधं विभज्य चिराद्धाति। १९।

वैधमिति विस्पष्टार्थम्॥

समानमा प्रवरात्। २०।

गतः॥

नार्षेयं वृणीते न होतारम्। २१।

अग्निर्देवो होतेत्यादि मानुषान्तं निवर्तते॥

आश्राव्याह सीद होतरिति। एतावान्प्रवरः। २२।

क इदमित्यध्वर्युरवश्राव्याश्राव्यार्षेयस्थाने सीद होतरित्येतावदाह। तत्रार्षेयाभावात् देवाः पितर इत्यस्य निवृत्तिर्याजमान एव दर्शिता॥

अपबर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वा जीववन्तावाज्यभागौ यजति। २३।

चीनिष्ट्वा पञ्चसार्थमर्धमौपभृतस्य समानयते॥

आ नो अग्ने सुकेतुना रयिं विश्वायुपोषसम्। मार्डीकं धेहि जीवसे॥ त्वं सोम महे भगं त्वं यून ऋतायते। दक्षं दधासि जीवस इति जीववन्तौ। २४।

गतः॥

अथ वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति। २५।

निर्वपणकाले ऽत्र वा परिश्रयति॥

इति चतुर्दशी कण्डिका।

विस्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते। विपरिक्रामन्त्यृत्विजः। विपरिहरन्ति स्रुचो हवींषि परिश्रयणानीति। १।

अथ सर्वे यज्ञोपवीतकृतानां वाससां सूत्राणां वा ग्रन्थीन्विस्रस्य प्राचीनावीतानि कृत्वा ग्रथ्नीयुः। व्यत्ययेन परिक्रामन्ति च। ये दक्षिणतस्त उत्तरतो गच्छन्ति ये तूत्तरतस्ते दक्षिणत इत्यर्थः। तस्मादेणाहवनीयं पितृयज्ञस्य संचरो भवतीति भारद्वाजः॥ ऋत्विग्ग्रहणं यजमानस्याप्युपलक्षणं मह्यायजमानायेत्येक इति लिङ्गात्॥ तथा स्रुगादीन्यपि व्यत्ययेन हरन्ति। तत्र स्रुग्घविषोर्विपरिहरणमेव दर्शयति॥

दक्षिणेन जुहूमुपभृतं सादयति। दक्षिणेनोपभृतं ध्रुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्थम्। २।

एवं कृत्वा परिश्रयणेषु पौरस्त्यं पश्चाद्धरति पाश्चात्यं च पुरस्तात्। एवं दाक्षिणात्योदीच्ययोर्मिथः॥

समानत्र जुहूपट्कपालौ। ३।

जुहूः पुरोडाशश्च सर्वकालमेकत्रैव स्थाने भवतः॥

ब्रह्मयजमानावित्येके । ४ ।

ब्रह्मयजमानौ वा समानत्र भवतः जुह्वपह्वपालौ तु विपरिहरन्ये-
वेत्यर्थः ॥

षडवत्तः पञ्चावत्तिनां पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् । ५ ।

याग इति शेषः ॥

संभिन्दन्पुरोडाशस्यावद्यति । ६ ।

संभेदः संकरः । प्रकृतिवदवदानदेशानां नासंकरो भवतीत्यर्थः ॥

द्विः प्रथमस्यावद्येत्पञ्चावत्तिनः । ७ ।

त्रिष्वपि वक्ष्यमाणेषु यागेषु प्रथमाद्धविषो द्विरवद्येत्पञ्चावत्तिनः
षडवत्तत्वाय ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमते ऽनु स्वधेति संप्रे-
ष्यति । ८ ।

अनु स्वधेत्यनुवाक्यां संप्रेष्यति ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावद्यति सकृद्धानानां सकृन्मन्थस्य । ९ ।

त्रिभिरेतैरवदानैरुपस्तरणाभिघारणाभ्यां च चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तं
संपद्यते । पञ्चावत्तिनः षडवत्तत्वं प्रथमस्य द्विरवदानादिति द्रष्टव्यम् ।
तत्र मध्यादेव सकृत्सकृदवदानं यागत्रये ऽपि । प्रत्यभिघारणं त्वन्त-
यागे एव भवति ॥ धानासु तु मा भैः संविक्थाः मा ते हिंसीरिति
पदानां बहुवदूहः यथा मा भैष्ट संविजिध्वं मा वो हिंसिष्टेति ।
केचित्तु भरतमुद्धरतेमनुषिञ्चतेति च कुर्वन्ति ॥

दक्षिणतो ऽवदायाभिघार्योदङ्ङतिक्रम्य दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नाः स्वधेत्याश्रावयति। १०।

दक्षिणतो ऽवदाय दक्षिणतः स्थित इत्यर्थः। तथाश्रावयेत्यस्य स्थाने स्वधाकारः। तेनो श्रावयेति पदे ओ स्वधेति भवति॥

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति। सोमं पितृमन्तं स्वधेति संप्रेष्यति। ये स्वधामह इति यजति। स्वधा नम इति वषट्करोति। ११।

गताः॥

स्वधाकारं तु प्रतिषिध्य बहृचवाजसनेयिनामाश्रुतप्रत्याश्रुतान्येव विदधाति। १२।

श्रुतिरिति शेषः॥

द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह। १३।

सर्वेषु यागेषु द्वे द्वे अन्वाह॥

ऋचमुक्त्वा प्रणौति। अपरामुक्त्वा प्रणौति। १४।

द्वयोरप्यनुवाक्ययोः प्रणवः कार्य इत्यर्थः॥

त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्ति। १५।

याज्यानुवाक्या इति शेषः॥

एका याज्या। १६।

याज्यास्त्वेकैका भवन्ति॥

अग्निष्वात्ताः पितर इत्येषा ॥ ये अग्निष्वात्ता ये ऽनग्निष्वात्ता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परे ऽवरे मृतासो भवन्तो ऽधिब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥ वान्यायै दुग्धे जुषमाणाः करम्भमुदीराणा अवरे परे च । अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदाना इन्द्रवन्तो हविरिदं जुषन्तामिति पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यः । १७ ।

गतः ॥

उपांशु परिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति । १८ ।

पुनःपरिश्रितवचनमादरार्थम् ॥

एतेनैव कल्पेन पितॄन्बर्हिषदो यजत्यग्निष्वात्तान् । १९ ।

यो ऽयं सोमस्य पितृमतो याग उक्तः स्वधाकारोदगतिक्रमणादिरेतेनैव पितॄन्बर्हिषदो यजति पितॄनग्निष्वात्तांश्चेत्यर्थः ॥

अग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृदर्थे यजति । २० ।

एतेनैव कल्पेनेत्येव तस्यापि पितृत्वाविशेषात् । तत्राग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते ऽनु स्वधेति तु कल्पान्तरकाराः । यदा त्वग्नये कव्यवाहनाय गन्धः तदापि स्विष्टकृदर्थे द्वितीयो ऽग्निः कव्यवाहनो भवत्येव ॥

यां देवतां यजेत्तद्धविषः प्रथममवदानमवद्यति । २१ ।

इज्यमानाया देवताया हविषः प्रथममवदाय तत इतराभ्यामुत्पत्तिक्रमेणावद्यति ॥

स चावदानकल्पः। २२।

पुरोडाशेष्वाज्ये चोक्तस्विष्टकृतो ऽवदानकल्पः स एवोत्तरयोरपि हविषोरित्यर्थः। यदा तु सोमाय पितृमत आज्यं तदा पञ्चावत्तिनेन षड्वत्तिनेन वा ध्रौवेण सोमं पितृमन्तमिष्ट्वा ततो ऽनन्तराभ्यां हविर्भिर्यजति॥

मन्थ इडामवद्यति मन्थं वैव। २३।

इडावदानकाले मन्थे किंचिदिडामवद्यति सर्वमेव वा मन्थमित्यर्थः। यथा पशाद्यासीडामवद्यति पशुभ्यो वेत्यादि तथा मन्थादिडामवद्यति॥ मन्थं वेत्येव कल्पान्तरकाराः। तत्रैव मन्थे इतराभ्यां हविर्भ्यामिडामवद्यति। मन्थमेव वा केवलं नेतरे हविषी इत्यपरे। तत्र त्वितरयोर्हविषोरिडाभ्रंशनेन दोषः॥

मन्थं होत्र आदधाति। २४।

अनन्तरेण सर्वभक्षा इति वक्ष्यति। तेनोपहूतामिडां मन्थवर्जं भक्षणमन्त्रेणावघ्राय ततः मन्थांशं होतृहस्त आदधाति॥

तं होतावजिघ्रति। २५।

इति पञ्चदशी कण्डिका।

ब्रह्माध्वर्युराग्नीध्रो यजमानश्च। १।

तं होतृहस्तस्थमेव यथोक्तेन क्रमेणावजिघ्रन्ति। तेनैव मन्त्रेण ततः प्रस्तरे मार्जयन्ते॥ अथवा प्रतिपत्त्यन्तरमेतद्वैशेषिकं मन्थस्य। न

लिङ्गाभेद:। तथोत्कर्षमपस्य पञ्चे वक्ष्यति। अत्रैके भक्षणेत्यादिना। सत्याषाढस्त्वाह मन्त्रमवघ्राणार्थं परिशिष्येडामिति। तेन मार्जनान्ते तूष्णीमवजिघ्रन्ति प्राशित्रावघ्राणे लब्धवचनमन्त्रो ऽर्थलोपनिवृत्त:। प्राशनाभ्यभिमर्शनमन्त्रावपि लिङ्गविरोधादित्येके॥

अपि वा न यजमान:।२।

गत:॥

समग्रा वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि लेपान्निमृजन्ते।३।

विभज्य वा भक्ष्यं स्वंस्वमंशमादायावजिघ्रन्ति॥

उदकुम्भमादाय यजमान: शुन्धन्तां पितर इति त्रि: प्रसव्यं वेदिं परिषिञ्चन्पर्येति।४।

वेद्यां सादितमुदकुम्भमादाय परिषिञ्चति। गतमन्यत्॥

निधाय कुम्भमया विष्ठा जनयन्कर्वराणीति त्रिरपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति।५।

निधायैव कुम्भमपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति न तु हस्तस्थकुम्भमित्यर्थ:। नन्वेवमर्थभवादेवापरिषेकसिद्धेरनर्थक: प्रतिषेध:। सत्यमनर्थक:। तथापि लौकिक एवायमुक्तिप्रकारो वैचित्र्याय कृत इत्यलमतिनिर्बन्धेन॥

हवि:शेषान्संशोष्माय* पिण्डान्कृत्वा तिसृषु स्रक्तिषु

* Thus all MSS., instead of संश्रोत्साय (if Rudradatta's explanation should be correct).

निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति। एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम्। ६।

हवि.शेषान् सर्वमन्त्रेडापक्षे द्वौ इतरथा त्रीन्॥ संश्रोत्राय संश्रोत्पूर्वो मनतिमर्दने द्रष्टव्यः। इतयोरविशेषः। नलोपश्छान्दसः। संश्रुष्येति यावत्॥

त्रीन्परान्पितॄनन्वाचष्टे। षष्ठं प्रथमे पिण्डे। पञ्चमं द्वितीये। चतुर्थं तृतीये। ७।

प्रपितामहात्परानपि त्रीन्पितॄन्प्रातिलोम्येन त्रिषु पिण्डेष्वन्वाचष्टे पित्रादिकीर्तनानन्तरं कीर्तयति नामभिरेव तेषामपि नामानुग्रहीतं गच्छतीति वचनात्। तद्यथा एतत्ते तत रुद्र विष्णो ये च त्वाम-न्वित्यादि। केचित्तु परान्पितॄन् प्रपितामहस्य प्रपितामह प्रपितामहस्य पितामह प्रपितामहस्य ततेत्यन्वाचष्टे॥

उत्तरस्यां स्रक्त्यां रिक्तलेपं निमृज्यात्र पितरो यथा-भागं मन्दध्वमित्युक्त्वोदञ्चो निष्क्रम्य सुसंदृशं त्वा वय-मित्यैन्द्र्यर्चाहवनीयमुपतिष्ठन्त ऐन्द्रीभ्यां वा। ८।

रिक्तलेपं हस्ते लिप्तं पिण्डलेपं निमृज्यात्र पितर इत्याह यजमानः। तत उदङ्निष्क्रमणादि सर्वेषाम्॥

आ तमितोरुपस्थायाक्षन्नमीमदन्त हीति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते। ९।

यावदनुच्छ्वसन्तश्शाम्यन्ति तावदैन्द्र्या ऐन्द्रीभ्यां वाभ्यामेवाहवनीयमुपस्थाय ततो गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ॥

एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति । १० ।

एतयैव पङ्क्त्या परिश्रितं वेदिदेशं प्रविशन्ति ॥

ऋचैके भक्षणपरिषेचने समामनन्ति । ११ ।

मन्त्यावघ्राणवेदिपरिषेचने ऋच वा क्रियेते ॥

अवघ्रेण सर्वभक्षाः । १२ ।

प्राशित्रेडायजमानभागा अवघ्रेणैव भक्ष्याः न केवलं मन्त्य इति ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदा पङ्क्त्याः । १३ ।

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्योपस्थानान्तमित्यर्थः ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या पुनरेति । १४ ।

पुनः परिश्रितमेति ॥

वितस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वते । विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति स्रुचः । १५ ।

येषां पूर्वं विपर्यासः तानि सर्वाणि यथापूर्वमेव कुर्वन्ति ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि । १६ ।

परिश्रयणानि त्वपनयन्त्येव । ततो ऽन्वाहार्यं दत्वा मध्यन्दिनस्यासाम इति प्रतिपद्यते ॥

औपभृतं जुह्वामानीयापबर्हिषावनूयाजौ यजति। देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति। यजेत्युत्तरम्। १७।

व्याख्यातो ऽवभृथे॥

सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते। १८।

सूक्तवाकप्रैषप्रभृत्या तत्कर्मान्तान्निवीतानि कण्ठावलम्बितानि कुर्वन्ति। ततः परं तु यज्ञोपवीतान्येव सूक्तवाकं प्रतीति वचनात्॥

न पत्नीः संयाजयन्ति। १९।

पत्नीसंयाजाभावे ऽपि गच्छत्येवाध्वर्युः पश्चात्। स्रुचौ च स्पये सादयित्वा संपत्नीयं पत्न्या विना जुहोति उपरिष्टात्पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्यां पत्नीसंयाजानन्तरत्वात्तेषाम्॥

न समिष्टयजुर्जुहोति। २०।

समिष्टयजुरभावे ऽपि बर्हिः प्रह्रियते कालोपलक्षणत्वात्तस्य॥

सर्वमन्यत्क्रियते। २१।

अतो ऽन्यत्सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्तं क्रियते। तत्र भर्जनकपालविमोके यद्धर्मं कपालं तदपि मते इत्यूहः॥

संतिष्ठते पितृयज्ञः। २२।

गतः॥

इति षोडशी कण्डिका।

इति चतुर्थः पटलः॥

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावत एकातिरिक्तान् । १ ।

व्याख्यातोऽयं करम्भपात्रविधौ ॥

यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कमकरमिति निरुप्यमाणेषु यजमानो जपति । २ ।

गतः ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति । ३ ।

सर्वमेवैषां तन्त्रं तूष्णीकं भवति । तत्र यावन्तः पुरोडाशसंयोगिनः पदार्था होमाय तावन्त एव क्रियन्ते । यथा विहृत्याग्नीन्परिस्तरणानाहृत्य वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्य पुरोडाशार्थानि पात्राणि स्रुवाज्यस्थाल्यौ च प्रयुज्य पवित्रे कृत्वा पात्राणि संमृज्य प्रोक्षनिर्वापादीनि ॥

उत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रयति । ४ ।

गतः ॥

तानभिघार्यानभिघार्य वेदास्यान्तर्वेद्यासाद्य पशूनां शर्मासीति मूते समावपति । ५ ।

आज्यलेपं निनीयाज्यं निरूप्य पुरोडाशानुदास्यासंस्कृतायां वेद्यामासादयति । ततो मूते क्षिपति । धान्याद्यावपनार्थस्तृणपुञ्जो मूतम् ॥

मूतयोर्मूतेषु वा । ६ ।

गतः ॥

कोशापिधानेन हरन्तीत्येकेषाम्।७।

वस्त्रादिनिधानार्थो वेत्रादिमयः पेटकादिः कोशः। तदपिधाने वाससैव हरन्ति॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ इति दक्षिणाग्नेरे-
कोल्मुकं धूपायद्धरति।८।

एकं अद्वितीयमुल्मुकमेकोल्मुकं मन्त्रवर्णात्। धूपायत् धूमायमानम्॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर
एकं पुरोडाशमुपवपति।९।

सर्वे गच्छन्त्यृत्विजो ऽमात्याश्च। आखुभिरवटादुत्कीर्णाः पांसवः आखूत्करः॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन्।१०।

यदि शत्रुमान्यजमानः स्याद्द्वेष्टि च तं तदा मनसा ध्यायन्नाम निर्दिशति देवदत्तस्ते पशुस्तं जुषस्वेति॥

यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात्।११।

यदि दयालुः सन्तमपि शत्रुं न द्विष्यात्तदापि पूर्वतर एव विधिरा-
खुस्ते रुद्र पशुरिति॥

चतुष्पथ एकोल्मुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां
पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदाय मध्यमेनान्त-
मेना वा पलाशपर्णेन जुहोति।१२।

इति सप्तदशी कण्डिका।

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेति भेषजं गव इत्येताभ्यां चातुष्पथमग्निं परिषिञ्चति। अवाम्ब रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति। १।

गताः ॥

त्र्यम्बकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति। २।

परियन्त्यमात्याः सयजमानपत्नीकाः स्त्रियश्च ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम्। उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मा पतेरिति यजमानस्य पतिकामा परीयात्। ३।

यदि स्याद्यजमानस्य कन्या पतिकामा साप्यनेन मन्त्रेण परीयात्। यस्य कस्य च पतिकामा स्यादित्येके यजमानस्येत्यपरमिति तु भारद्वाजः ॥

ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य त्र्यम्बकं यजामह इति यजमानस्याञ्जलौ समोप्य भग स्थ भगस्य वो लप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिः समावपेयुः। ४।

सर्वे ते पर्येतारः प्रत्येकमेकैकं पुरोडाशमादाय तानूर्ध्वमाकाशे उत्क्षिप्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमन्त्रेण यजमानस्याञ्जलौ समोप्य भग स्थेति पुनः स्वंस्वमपाददते। एवं त्रिः कुर्वन्ति ॥

*पतिकामा याश्चैवं समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संनमयन्त्यः। ५।

या सा यजमानस्य कन्या पतिकामा तस्यास्याञ्जलावेवमेव त्रिः समावपेयुः। समावपनमन्त्रं तु तापि पूर्ववत्संनमय्य वदतीत्यर्थः। संनमयन्त्यः संनमय्येत्यर्थः॥ भारद्वाजश्चाह पतिकामाया अपि समावपेयुरिति॥

परीत्यपरीत्य समावपन्तीत्येके। ६।

प्रथमपर्यायवदुत्तरयोरपि पर्याययोः परिगमनस्यायमुभयत्र विकल्पः॥

तान्मूते समावपति मूतयोर्मूतेषु वा। ७।

यदापि कोशापिधानेनाप्यसंस्तदापि मूत एव समावपत्यध्वर्युः॥

एष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्वृक्षेषु वा। ८।

आसजति मूते स्थापयति। यदा द्वे बहूनि वा मूतानि तदापि, सकृदासजति। अतीहीति मन्त्रान्तः॥

अपि वा मूतयोः समोप्य विवधं कृत्वा शुष्के स्थाणौ वल्मीकवपायां वावधायावततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासोमिति निरवताम्यन्ति। ९।

* The interpretation of the commentator would requir पतिकामायाश्चैवं written as one word, but his interpretation i ungrammatical. The passage is to be translated: 'The girl who long for a husband put down (their cakes) in the same way modifying the mantra in the manner aforesaid,' but not: 'I behalf of such a girl, they put down (the cakes) modifying etc

द्वयोरेव मूलयोः क्षिप्त्वा ते च विषासक्तिते कृत्वा विवधेनैव स्थाणौ वल्मीकवपायां वा मन्त्रेणावदधाति। विवधो नाम स्कन्धवाह्यः साधनविशेषः येन गोपालाः क्षीरभाण्डानि वहन्ति। ततः सर्वे ऽवततधन्वेत्यावर्तयन्तस्तावन्निरुच्छ्वासास्तिष्ठन्ति यावत्ताम्यन्ति। एवं त्रिः कुर्वन्ति॥

अपः परिषिच्याप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते। १०।

अपः परिषिच्य परितो मूतमवस्रावयित्वा। व्याख्यातः शेषः॥

इत्यष्टादशी कण्डिका।

आदित्यं घृते चरुं पूर्ववन्निर्वपति। १।

तेष्वेवाग्निष्वादित्यं निर्वपति। पूर्ववदित्यग्न्याधेयादित्यवत् समुद्रं वामिधेन्यश्चतुर्धाकरणकाल इत्यादिविधिनेत्यर्थः। वरस्तु नेष्यते दक्षिणान्तरवचनात्। तथान्यत्र वरदानादित्येव भारद्वाजः॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा। २।

गतः॥

गौर्वा श्वेतः श्वेतन्यङ्गो वा। ३।

सर्वश्वेतः श्वेतचिह्नमात्रो वा पुंगवः॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। ४।

गतः॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यशस्कामो बार्ह-स्पत्यं चरुं ब्रह्मवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं प्रजाकामः पौष्णं प्रतिष्ठाकामः । ५ ।

एतान्याग्नेयादीनि काम्यान्यनुनिर्वाप्याणि कामानुसारेण कर्तव्यानि । किमेतानि कामफलानि समुच्चीयन्ते । नेत्याह ॥

एतेषां यत्कामयेत तदनुनिर्वपेत् । ६ ।

एतेषां हविषां यमिच्छेत्तमेवानुनिर्वपेत् । न ततो ऽधिकमित्यर्थः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

संतिष्ठन्ते साकमेधाः । ८ ।

आदित्यान्ते संतिष्ठन्ते काम्यत्वादनुनिर्वाप्याणाम् ॥

अथ पौर्णमास्येष्ट्यन्वारम्भणादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ॥ मन्त्रादिर्विक्रियते । यो अस्याः पृथि-व्यास्त्वचि निवर्तयत्योषधीः । अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समानम् । ९ ।

व्याख्यातो ऽयं वरुणप्रघासेषु ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

ततो द्व्यहे त्र्यहे चतुरहे ऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते। १।

ततः साकमेधकालात्। पर्वण आरभ्य द्व्यहादिष्वतीतेषु पूर्ववच्चतुर्ष्वेव वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते। शुनासीरदेवतासंबन्धाच्छुनासीरीयं पर्व॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः। २।

परिभाषया वैश्वदेवप्रकृतिकत्वे सिद्धे ऽपि कैश्चित्कल्पकारैर्महाहविःकल्पातिदेशात्तन्निरासार्थं वचनम्। सायंदोहाभावात्तु सद्यस्कालतामप्यपेक्षन्ति॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति दशोत्तराणि हवींषि निर्वपति। ३।

पञ्च संचराणि निरुप्यैन्द्राग्नं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालमिति पञ्च निर्वपति॥

वायव्यस्य पयसः प्रातर्दोहवत्कल्पः। ४।

तत्र शाखामाहृत्य निधाय रात्रावेव वत्सापाकरणं प्रातर्दोहार्थत्वात्॥

अथैकेषाम्। पञ्च संचराणि निरुप्य वायव्या यवागूः प्रतिधुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः॥ इन्द्राय शुनासीराय स्रुचा जुहुत नो हविः। जुषतां प्रति मेधिरः॥ प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै हर्यश्वाय भरता

सजोषाः । इन्द्रर्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः शुनासीरी हविरिदं जुषस्वेति शुनासीरीयस्य याज्यानुवाक्ये ॥ सौर्य एककपाल इति । ५ ।

अथवा पञ्च संचरांश्चि निरुप्य वायव्या यवागूः । तस्याश्चरुवत्कल्पः । वायव्या प्रतिधुग्वा । प्रतिधुगिति सद्यो दुग्धं पयः समाख्यायते । तथा च भारद्वाजः प्रतिधुगिति दुग्धमाचष्ट वाद इति । तदप्युक्तं च भवति । प्रतिधुषा प्रातःसवने शृतेन माध्यंदिन इति लिङ्गात् एतदस्मै शृतं कुरुतेति लिङ्गाच्च ॥ तत्र पञ्चसंचरानन्तरं दुग्धमात्रं लौकिकं पयो गृहीत्वा निधेयम् । आसादनप्रभृति तु सांनाय्यधर्मांल्लभते । तथा च कात्यायनः वायव्यं पयो लौकिकं प्रतिधुक्शुनेरिति । अपवर्गे सर्वे ऽपि संस्काराः सांनाय्यवदित्यन्ये ॥ तत इन्द्राय शुनासीराय द्वादशकपालः । ततः सौर्य एककपाल इत्यष्टौ हवींषि ॥

नव प्रयाजानूयाजाः । ६ ।

उभयविकल्पार्थो ऽनुवादः ॥

पञ्चप्रयाजं त्र्यनूयाजमित्येके । ७ ।

प्रकृतिवदेवोभयमित्यर्थः ॥

संसर्पो ऽस्यंहस्पत्याय त्वेति मासनाम्नैककपालमभिजुहोति । ८ ।

मासनाम्नेत्येकवचनात् एकैवाहुतिः । भारद्वाजस्त्वाह मासनाम्नाभिजुहोति संसर्पाय स्वाहांहस्पत्याय त्वा स्वाहेति ॥

द्वादशगवं सीरं दक्षिणा। ९।

यद्द्वादशभिर्बलीवर्दैर्युक्तं कर्षति तद्द्वादशगवं सीरम्॥

षड्योगं वा। १०।

षड्भिर्योगो यस्य सीरस्य तत्षड्योगम्। तस्य चोभयस्योत्तानस्येति प्रतिग्रहः॥

उष्ट्रावित्येकेषाम्। ११।

उष्ट्रः प्रासङ्गवाहीवाहः॥

उष्ट्रं वा। १२।

ददातीत्यध्याहारः सामर्थ्यात्॥

अश्वं श्वेतमेककपालस्य गां वा श्वेतम्। १३।

ददातीत्येव शेषः॥

इति विंशी कण्डिका।

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते। एवं यजमानो जपति। आशास इति मन्त्रं संनमति॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। संतिष्ठन्ते चातुर्मास्यानि॥ अत्र पौर्णमास्येष्ट्यन्वनादि पूर्ववन्निवर्तनम्। सर्वं वा वापयेत्॥ मन्त्रादिर्विक्रियते। एकं मासमुदसृजत्परमेष्ठी प्रजाभ्यः।

तेनाभ्यो मह आवर्त्तदमृतं मर्त्याभ्यः॥ प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतम्। येन मासा अर्धमासा ऋतवः परिवत्सराः॥ येन ते ते प्रजापत ईजानस्य न्यवर्तयन्। तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे॥ अग्निस्तिग्मेनेति समानम्। १।

पौर्णमास्येष्ट्वेति तु द्वादशावर्षभवाभिवर्तते॥

चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजते। २।

सोमो ऽग्निष्टोमसंस्थः पशुश्च निरूढपशुः विकारे प्रमाणासंभवात्। तौ च नित्ययोरेवं बाधयतः चातुर्मास्याङ्गत्वात्। कात्यायनबौधायनाभ्यामन्येष्टिरप्युक्ता। कात्यायनस्तावत् सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेतेति। बौधायनश्च पशुसोमाभ्युक्तश्च सवनेष्ट्या यजेतेत्यौपमन्यव इति। केयं सवनेष्टिर्नाम। सवनदेवतानामिष्टिः सवनेष्टिः सवनस्याप्यन्नेति वा। यथोक्तं सूत्रकृता तुरायणे संवत्सरं सवनविधा इष्टीर्निर्वपन्ति आग्नेयो ऽष्टाकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालश्चरुरित्येक इति। तास्त्वत्र समाम्नाता इष्यन्ते सवनेष्ट्येकत्वात्। तथापि आश्वलायनः तुरायणमग्निरिन्द्रो विश्वे देवा इति पृथगिष्टयो ऽनुसवनमहरहरेका वा विवृत्तिरिति॥ तथानुयाज्ञान्तरमप्यत्र भारद्वाजेनोक्तं आ वरुणप्रघासानां कालाद्वैश्वदेवस्य कालो नातीयादा साकमेधानां कालाद्वरुणप्रघासानां कालो नातीयादा शुनासीरीयस्य कालात्साकमेधानां कालो नातीयादिति। कालातिक्रमेऽप्यापदि यजेतेति॥

फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते । ३ ।

यदि सोमेन यक्ष्यते तदा आगामिन्याः फाल्गुन्याः परस्ताद्व्युद्दृष्टपर्यायः शुक्लपक्षस्य दीक्षितानन्तरे पर्वणि यजेत यदि फाल्गुन्यामुपक्रमापवर्गौ । प्रदर्शनार्थं चैतत् । यदा चैत्र्यामुपक्रम्य पुनश्चैत्र्यामपवर्गः । तथा चैत्र्या उद्दृष्टे सोमः ॥ यदा द्वादशी शुनासीरीयं तदापि फाल्गुन्या उद्दृष्ट एव सोमः मुख्यत्वेन सोमकालस्यानतिक्रमणीयत्वात् । पशुना यक्ष्यमाणस्य शुनासीरीयादनन्तरे पर्वणि यागः ॥

नं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयात् । ४ ।

तत उद्दृष्टादुत्तरा या फाल्गुनी सा तं सोमेनानिष्टवन्तं नातिगच्छेत् । ततः पूर्वस्मिन्नेव वसन्ते यजेतेत्यर्थः ॥

इति वै खलूत्सृजमानस्य । ५ ।

इत्ययं पशुसोमान्तः प्रयोगश्चातुर्मास्यानि यहतामुत्सृजतः । यस्तु पञ्चसांवत्सरिकादिकल्पेन तान्येव पुनरारभते तस्य विधिर्वक्ष्यत इत्यर्थः ॥

अथ पुनरालभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा । ६ ।

इत्येकविंशी कण्डिका ।

पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते ।१।

साकमेधेभ्यः परं चतुर्षु मासेषु फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा यच्छुनासीरीयं प्रायणं तेन तस्याः पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यामिष्ट्वा पञ्चदश्यां पुनर्वैश्वदेवमारभते । ततः पञ्चमासावधिकाद्यन्ते सोमः पशुर्वा । यदा तु दशादौ शुनासीरीयं तदामावास्यां चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्टितम् भवति ॥

एतेनैव पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्यर्तौ भूयिष्ठं गोः पयः स्यात् ।२।

पशुकाम एतेन वैश्वदेवेन यस्मिन्नेव प्रावृडादौ प्रभूतक्षीरा यजमानस्य गावः संपद्यन्ते तस्मिन्नेव काले यजेत । न वसन्तनियम इत्यर्थः । वरुणप्रघासादयस्तु न भवन्ति एवकारात् । न चादौ पशुपोषवैश्वाभरपार्जन्ये भवतः । न च सोमः पशुर्वान्ते चातुर्मास्याप्रयुक्तत्वात्तेषाम् ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत ।३।

अस्य तु वसन्त एव कालः ॥

अथैकेषाम् । वैश्वदेवेनेतरेषां पर्वणां स्थाने पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् । अथेतरैः स्वकालैर्यजेत ।४।

स्वकाले वैश्वदेवेनेष्ट्वा वरुणप्रघासादीनामपि स्थाने वैश्वदेवमेवाभ्यस्येत् आ गोसहस्रप्राप्तेः । पूर्णे तु सहस्रे वरुणप्रघासादिभिः स्वे स्वे काले यजेत न पुनर्वैश्वदेवमभ्यस्येत् । तत्र यद्यपि साकमेधानां शुनासीरीयस्य वा काले सहस्रप्राप्तिस्तदाप्यावरुणप्रघासकालं तूष्णीमासित्वा

ततः क्रमशः सर्वैरपि पर्वभिः स्वकालैरिष्टापवर्जयेत् प्रकृते पूर्वस्मि-न्पर्वण्युत्तरपर्वारम्भासिद्धेः स्वकालापेक्षत्वाच्च पूर्वस्य। पञ्चहोत्रादय-श्चास्मिन्कल्पे भवन्ति सर्वपर्वाङ्गत्वात्॥

शुनासीरीयेण ग्रामकामो वर्ष्य उदके यजेत। ५।

वर्षेभवं वर्ष्यम्। वर्ष्ये यजेतेति को ऽर्थस्तमाह॥

वर्ष्यमुदकमन्ववसाय तत उदकार्थान्कुरुते। ६।

यत्र वर्षसंपन्नसलिलस्तोयाधानस्तत्र गत्वा यजेत यजंश्च यावानुदका-र्थस्तावत्सर्वं तत एवोदकात्कुर्यादित्यर्थः॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ब्रह्मवर्च-सकामो ऽन्नाद्यकामो वा यजेत। ७।

एतेनैव शुनासीरीयेण॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्टे। ८।

ततश्चतुर्षु मासेष्वित्यादौ या माससंख्या सा पर्वभिरेव भवति। चान्द्रमसा एव मासाः संख्येयाः न सौराः सावना वेत्युक्तं भवति। ततश्चतुर्षु मासेष्विति को ऽर्थः। अष्टसु पर्वस्वतीतेषु नवमे पर्वणि यजेतेति। तथा चाश्वलायनः पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति॥

पञ्चसांवत्सरिकाणि व्याख्यास्यामः। ९।

अथैतेषामेव चातुर्मास्यानामावृत्त्या पञ्चसंवत्सरकालता विकल्प्यते। तत्र च क्रियाभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वं मन्तव्यम्॥

त्रीनृतून्संवत्सरानिष्ट्वा मासं न यजते। द्वौ परा-विष्ट्वा विरमति। १०।

पुनरालम्भमागस्यारम्भप्रकारः प्रागेवोक्तः। तथा ह्यारभ्याविच्छिन्नांस्त्री-न्संवत्सरानिष्ट्वा चतुर्थमालभमानो न पूर्ववत्फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुना-सीरीयेणेष्ट्वा पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते किं तु फाल्गुन्यां शुनासी-रीयेणेष्ट्वा ततः परस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजते। ततः पूर्ववत्प-रावपि संवत्सराविष्ट्वान्ते योगेन पशुना चेष्ट्वा विरमति। मासं न यजत इति मासं जह्यात् नायं मासगणनायामन्तर्भाव्य इत्यर्थः। तस्मिन्नन्तराले व्रतान्यपि न भवन्तीत्यन्ये॥

चैत्र्यां तूपक्रम्य द्वाविष्ट्वा मासमनिष्ट्वा त्रीन्परानिष्ट्वा विरमति। ११।

यदा चैत्र्यामुपक्रमस्तदा द्वौ संवत्सराविष्ट्वा मासत्याग इति विशेषः॥

अथ पञ्चदशवार्षिकाणि। १२।

व्याख्यास्याम इति शेषः॥

एतान्येव द्विः। १३।

अभ्यसेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः। प्रयुक्तस्य पुनःप्रयोगो ऽभ्यासः। तथैव द्विःपुनःप्रयोगो द्विरभ्यासः। यथा वक्ष्यति ताभिस्त्रिरभ्यस्ता-भिरसौ चतुरभ्यस्ताभिः श्रोणी इति। तद्वदयमर्थः। एतान्येव प्रयुक्तानि पञ्चसांवत्सरिकाणि पुनर्द्विरभ्यसेत् एवं पञ्चदशवार्षिकाणि संपद्यन्त इति॥

चिर्परिमितं वाभ्यस्येत् । १४ ।

विंशतिवार्षिकाण्यपि लभ्यन्त इति भावः । दशवार्षिकता तु न सिध्यति अवचनात् ॥ अथ पञ्चसांवत्सरिकाभ्यासे एव किं प्रमाणम् । तद्दर्शयति ॥

विज्ञायते च स त्रिषुत्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येतद्वचनो ऽभ्यासः । १५ ।

पञ्चसांवत्सरिकाणि तावत्प्रत्यक्षश्रुतानि । यत्त्वेषां प्रयोगविधौ त्रिषु संवत्सरेष्विति वक्तव्ये त्रिषुत्रिष्विति वीप्सा कृता तद्वचनो ऽभ्यासस्तत्प्रमाणक इत्यर्थः । केचित्त्वभ्यासप्रमाणभूताया वीप्साया द्वितीयादिप्रयोगसाधारण्यात् द्विरभ्यासेनाथ दशवार्षिकतां चिरभ्यासेन पञ्चदशवार्षिकतां चोक्तामिच्छन्ति । सर्वथापि तावत्पञ्चसांवत्सरिकेभ्यो ऽर्वाक् चातुर्मास्यानामभ्यासो न प्रमाणवानिति द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चसांवत्सरिकेषु वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेत । १६ ।

पञ्चसांवत्सरिकेषु तद्विवृद्धिषु च द्वयमेतत्प्रतिपर्यायं नावर्तते । किमित्यारम्भार्थं यदेतद्द्वयं नावर्तते । अत आह ॥

एकोपक्रमत्वात् । १७ ।

यावतो ऽभ्यासानिच्छन्ति तावतामेक एवारम्भः न तु प्रतिपर्यायं भिद्यते । तत्कृतो ऽनयोरावृत्तिः । तदेतद्दृष्टान्तेन दृढयति ॥

यथान्वारम्भणीया यथान्वारम्भणीयां । १८ ।

अन्वारम्भणीययोर्यावज्जीवप्रयुक्तयोरप्येक एवारम्भ इत्यारम्भार्थान्वारम्भणीया सकृदेवादौ प्रयुज्यते न तु प्रतिपर्यायमावर्तते । तदुदेवावैतद्वयमिति ॥

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां षष्ठः पटलः ।

इत्यष्टमः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

उक्तानि सोमादर्वाञ्चि नित्यानि कर्माणि यानीह हविर्यज्ञप्रकृतीन्यचिख्युराचार्याः। तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते ॥

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते । १ ।

श्रुतिर्लक्षणं यस्य तच्छ्रुतिलक्षणम्। दोषनिर्हरणार्थं कर्म प्रायश्चित्तमित्याख्यायते। विधीयत इति विधिः कर्म। तस्य च पुरुषप्रमादादिप्रभवो दोषो ऽपराधः। स च कर्मणो वैगुण्यं कार्यशक्तिवैकल्यमिति यावत्। तदयमर्थः। कर्मदोषे निमित्ते श्रुतिप्रमितं प्रायश्चित्तमुपदिश्यत इति॥ ननु सर्वस्याप्युक्तवक्ष्यमाणस्य श्रुतिलक्षणत्वे येन विशेषेणोक्तं श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तमिति। सत्यम्। उक्तवक्ष्यमाणेभ्यो नास्ति विशेषः। तथापि पुरुषार्थेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः क्रत्वर्थानां विशेषमनेन दर्शयितादरविशेषार्थं पुरुषापराधे महापातकादौ स्मृतिलक्षणमेव प्रायश्चित्तम्। कर्मापराधे तु साक्षाच्छ्रुतिलक्षणमिति। अथवा यत्पुरुषापराधप्रायश्चित्तं स्मृतिलक्षणं तद्धर्मेषु विधायिष्यते। कर्मापराधप्रायश्चित्तं त्विदानीं श्रुतिलक्षणत्वाद्विधीयत इत्यर्थः॥

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युच्चीयेरन्नर्थान्तरत्वात् । २ ।

यत्रैकस्मिन्निमित्ते ऽनेकानि प्रायश्चित्तान्याम्नायन्ते यथा दर्शपूर्णमा-

प्रतिपत्तौ पार्थिवतौ वैश्वानरौ चेत्यादि तानि तत्र समुच्चीयन्ते न तु विकल्प्यन्ते। कुतः। अर्थान्तरत्वात् प्रयोजनान्यत्वात्॥ व्रीहियववदेकार्थानि विकल्प्यन्ते न तु व्रीह्याज्यादिवद्भिन्नार्थानि। ननु दोषनिर्घातमेषामर्थं वक्ष्यति दोषनिर्घातार्थानि भवन्तीति न चैक एव सर्वेषामेकार्थ्याद्विकल्प एव शोभते। अत्र वदामः स्थितमिदं तावन्न्यायविदां यन्निमित्ते कर्माङ्गानि प्रायश्चित्तानीति॥ तत्र चैकस्मिन्निमित्ते ऽनेकेषामुपदेशात् तेषां चामीषां युगपदेकप्रयोगविधिपरिग्रहाद्दोषनिर्घातस्य चादृष्टरूपत्वेन व्रीहियवादिवदेकैकस्य तत्साधनसामर्थ्ये प्रमाणाभावाच्च पामलेपविरेकैरिव पामालमपथ्याङ्गैरवान्तरकार्यभेदेन समुचितैरेव सर्वैर्दोषो निर्हन्यत इति गम्यते। तस्मात्सूक्तमर्थान्तरत्वात्समुच्चीयन्त इति॥ स्यान्मतं वाक्यतस्तेषामेकैकस्य नैरपेक्ष्यावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरिति। तदपि मन्दं अर्थेन प्राप्ति दीपिकया प्राचीत्यादिवल्लक्षणाभ्यां नैरपेक्ष्येणापि तदुपपत्तेः हलरया अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति धेन्वा क्रीणातीत्यत्र क्रयद्रव्याणामपि समुच्चयासिद्धेश्च। तस्मान्न काचित्समुच्चयानुपपत्तिः॥ यानि तु शाखान्तरीयत्वेनोपन्यस्तानि सूत्रकृता तत्र विकल्प एव यथा देवा जनमगन्यज्ञ इत्येकेषामित्यादौ। यत्र तु सामान्यविशेषभावेनोपदेशस्तत्र पुनर्बाध एव सामान्यस्य यथा प्रस्कान्दीरिति स्कन्नाभिमन्त्रणस्य यदद्य दुग्धमित्यभिमन्त्रणेनेत्यादि॥ समुच्चीयन्तां कामं प्रायश्चित्तानि। तान्येव तावद्व्याख्यायन्तामिमानि नामामूनीति॥ तत्राह॥

अपो होम इज्या च। ३।

च: प्रकारवचनः। अन्याग्न्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसमिन्धनपुनराधा-नादीनि संगृह्णाति तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। चित-योदाहरणं तु तेषां प्राधान्यख्यापनार्थं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्ट-व्यम्॥ सन्त्येतानि प्रायश्चित्तानि सम्प्रत्ययन्तां च अर्थान्यत्वात्। कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्ते। अत आह

दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति। ४।

दोषः कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम्। तन्निर्घातेन कर्मण उपकुर्वन्ति कार्यशक्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः। कथं पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति चेत् एतस्मिन्वैगुण्ये एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्वै-गुण्यपरिहारार्थमेव तदवगीयत इति भावः। अस्त्वेषां दोषनिर्घातः फलं कालो ऽप्येषां व्याकरणीयः। किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि उत अपवृक्ते* कर्मणि आहो स्विदिच्छादेः पर्यायापेक्षत्वात्तस्य कालः प्रतीक्षणीय इति। तत्राह

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि। ५।

यताद्विचिकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युः नान्यथेति भावः। एतेन प्रायश्चित्तसाधनस्याप्युतुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं व्याख्यातम्॥

निर्हृते दोषे पुनः कृत्स्नं कर्म। ६।

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हृते दोषे सत: कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः। यद्-

* Corrected; the MSS read अपवर्गे or प्रश्ने

प्रकृतमयथाकृतं वा मन्यते प्रायश्चित्ते अङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेतेत्युक्तं कृत्स्नमिति ॥ तत्राङ्गमपवृक्ते* कर्मणि न क्रियते प्रधानानुपकारात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगान्न क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपवृक्तकार्थं न क्रियते अकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि ग्राह्यत्वात् । तेनार्वाक् पर्यवेतः क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्ताद्दर्शयिष्यामः । केचित्तु व्याचक्षते निर्वृत्ते दोषे पुनः कर्म कृत्स्नं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति । ननु निर्वृत्तदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याय कल्पयिष्यते । नहि मन्त्रप्रवेधात्पादेन खञ्जः सम्भूत्थानशक्तो ऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणो ऽपार्थकत्वात्पुनःप्रयोगेण भवितव्यम् । अत आह

तस्य नावचनात्पुनःप्रयोगः । ७ ।

तस्य सकृत्प्रयुक्तस्य कर्मणो नर्ते वचनात्पुनःप्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचनात् यथा अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं . अथान्यामिष्टिमनुवर्णां तन्वीतेत्यादौ । को ह्यदृष्टार्थस्य कर्मणः कार्याकार्यत्वे शक्त्यशक्ती वा जानीयात् । नो खल्वन्यो रूपविशेषान्पश्यति । तस्मादस्य शास्त्रमेव पुनःप्रयोगं शास्ति कामं तच्च प्रयोक्ष्यते प्रयोक्ष्यते च तस्य पङ्गोरिव कार्याशक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमस्ति कुतस्तत्र पुनःप्रयोगः । प्रयोक्ष्यते तु तत्र प्रयुक्तस्यैव कर्मणश्चिकित्सितपटलस्येव चक्षुषः कार्ये-शक्तिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥

* Corrected; the MSS. read अपवृत्ते or अपवृत्तो. † Vide ante.

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहु-
यात् । ८ ।

यद्यन्वाहिताग्निर्देशविप्रवासावश्यकनिमित्तवशात्प्रयहः प्रयास्यन्स्यात् तदा तुभ्यमित्यनयाहवनीये जुहुयात् । वास्तोष्पतीयप्रत्याम्नायः ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य प्रयाति । ९ ।

अरणिवचनादात्मनि समारोप्याः ॥

यत्र वसेत्तद्देतामिष्टिं संस्थापयेत् । १० ।

यत्र वत्स्यति तत्रावसितहोमान्तं कृत्वा ऽतःप्रभृत्यप्रक्रम्येष्टिः संस्थाप्या ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयो ऽनुगच्छेदन्वग्निरुपसामग्र-
मख्यदित्यन्यं प्रणीय भूरित्युपस्थाय यो अग्निं देववीतये
हविष्माँ आविवासति। तस्मै पावक मृडय स्वाहेति
पूर्णं स्रुवं सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वेदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं
जुहुयात् । ११ ।

सर्वप्रायश्चित्तमिति पूर्णस्रुवस्यैव प्रशंसार्थो वादः । वैष्णवीं तु हुत्वा जुहुयात् यद्यव्यापृता भवति ॥

जपेदित्येके । १२ ।

वैष्णवीमिति शेषः आनन्तर्यात् ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् । १३ ।

यजमान इति शेषः व्रतोपायनीयमिति वचनात् व्रतं चरिष्यामीति च मन्त्रलिङ्गात् संततिर्वा एषा यज्ञस्येत्यादिना विच्छिन्नव्रतसंतानार्थत्वस्तवनाच्च । व्रतोपायनीयमिति खलु यद्व्रतोपायनार्थं यजुस्तज्जपेदित्यर्थः ॥

यः क्षयनानुगच्छेदेतदेव प्रणयनवर्जंमावर्तेत ।१४।

तं तमनुगतं योनित उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि तत्र तत्रैवेत्यपरे । यथा दक्षिणाग्न्यनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याह भारद्वाजः अन्वाहार्यपचने जुहुयादित्याग्नेय्यः आहवनीय इत्याद्येवम् इति । केचित्त्वाहवनीयानुगमावप्यजस्रविषये प्रणयनवर्जमावर्तयन्ति तस्य गार्हपत्याननुप्रवेशान्मन्थनमेव सर्वत्रेति । तदयुक्तं अविशेषात् उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु वा तदनुप्रवेशः तदा तमजस्रो ऽप्यनुप्रविशन् दण्डेन पराणुद्यते योनिसंसादेरनुप्रवेशहेतोस्तं प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेषः तस्मात्प्रणयनविधिविशिष्टमेव प्रणयनमजस्रोद्धार्ययोः ॥

मन्थेद्गार्हपत्यम् ।१५।

गार्हपत्यमनुगतं मन्थनेनोत्पाद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तं समावर्तयेत् । तथाहवनीयस्यापि गार्हपत्यतश्चापवत्स्य मन्थनमेव न प्रणयनं यथोर्ध्वमौत्तरवेदिकप्रणयनात्पशुसोमयोः ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः ।१६।

तत आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सभ्यावसथ्ययोरपि यः कश्च-

नानुगच्छेदिति सामान्योपक्रमात् अन्यथा तस्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च। तदभिप्रायमेव चानयोरननुक्रमणं वेदितव्यम्। अनित्यत्वाभिप्रायमित्यपरे॥ तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निहोत्रिकादि प्रायश्चित्तान्तरं बाधते विशेषविषयत्वात्। यस्य चोभावनुगतावित्यनेन तु सर्वो विधिर्बाध्यते विशिष्टतमविषयत्वात्तस्य। सर्वे ऽपि ह्यनुगतप्रायश्चित्तविधयो ऽन्वाहितानन्वाहितादिगोचरा एकैकानुगताविभिनिम्रोकाभ्युदयरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः। तद्विशिष्टोभयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेन बाध्यत इति॥

यद्याहिताग्नेरग्निरपक्षायेदा ग्राम्यापरासात्परि वाजपतिः कविरग्निरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं संभरेदिदं त एकं पर उत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व। संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रिये देवानां परमे जनित्र इति। १७।

अन्वाहिताधिकारभङ्गानिवृत्त्यर्थमाहिताग्निग्रहणम्। यावति देशे ग्राम्या परासा पतति ततो ऽर्वाग्यद्यग्निः कश्चिदपक्षायेत् आयतनादपगच्छेत् तदा तमेव त्रिः परीत्य संभरेत् पुनरायतने निक्षिपेत्॥ एतच्चान्यपक्षाण एव चायं विधिः यथोक्तं बौधायनाश्वलायनयोः आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक् ग्राम्यापरासादिति। अन्ये कदेशापगमे यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिःपरिध्यङ्गारः स्कन्देदित्यादि विध्यन्तरं द्रष्टव्यम्॥

परःशब्दः परोगोष्ठ इत्यत्रैव व्याख्यातः। अथापराह्णात्परतरमप-
गच्छेयुश्च ये ऽग्निहोत्रेतरानपि प्रत्याहृत्यानीता तदनुगुणाभिहृत्य
तदहस्तच वसेदित्यर्थः ॥

तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।१९।

तत् तत्र ॥

पथो ऽन्तिकाद्बर्हिराहरेत् । २० ।

पथः समीपे ये दर्भास्ततो बर्हिराहरेत् ॥

अनड्वान्दक्षिणा। सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २१ ।

यदा त्वियमिष्टिस्तन्त्रमध्ये पतिता तदैव प्रसङ्गो वेदितव्यः ॥

ततः श्वोभूते यथेतेषु प्रत्यवस्यति । २२ ।

ततः श्वोभूते यतो देशात्पूर्वं गतस्तत्र प्रत्यवस्यति। सोमेषु त्ववसा
नमप्रत्यवसाने न भवतो यथाहर्वृद्धिः स्यात् ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने
वायव्यां यवागूं निर्वपेत् । २३ ।

यदा सर्वगवीनां वत्साः सर्वमेव पयः पिबेयुः न तु हविषे पर्याप्त-
मवशिष्युः तदा यवागूं निर्वपेत्। यद्यपि सांनाय्यस्थानापत्तेस्तद्धर्मिका
यवागूस्तथाप्योषधिगुणत्वान्निर्वापादयः श्रपणान्ता धर्मास्तत्रत्कार्याः
ये हविर्निष्पत्त्यर्था भवन्ति। सांनाय्ये विहितास्तदर्थत्वेऽपि निवृत्ताः
न प्राप्नुयात्। अतो ऽस्यार्थत्वात्क्रियन्ते। उद्वासनादारभ्य सांना-

ययोर्यतरस्यानयवा ततरधर्मा भवति पृथक्प्रदाना च नानादेवतत्वात्॥ यदा तूभयोरपि दोहयोः पयो धीतं* स्यात् तदा सहप्रदानं यवाग्वोरेकदेवतत्वात्। आह च भारद्वाजः समानदेवतेषु समवदाय प्रचरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत्। २४।

संस्थाप्येष्टिं तदहरेवोपवसथं कृत्वा पौतेन हविषा पुनर्यजेतेत्यर्थः। नायं यस्याहत्तिः नाशदोषाद्यभावतः उत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्येति लिङ्गाच्च। एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टस्येति द्रष्टव्यम्॥

यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमार्छतीन्द्राय व्रीहीन्निरुप्योपवसेत्। २५।

आर्तिः नाशदोषापहारादितः। इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनार्थं प्रातर्दोहेनास्य समवदाय प्रचरेदित्यविशेषवचनात् अन्यथा महेन्द्रयाजिनस्तत्र याज्यानुवाक्यादिविरोधात्। तथा ऐन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोडाशं तस्य स्थाने इत्येव बह्वृचाः। व्रीहिग्रहणाद्यवा निवर्तन्ते॥ यदा रात्रावार्तिस्तदा यावदर्थं पात्राणि प्रयुज्य निरुप्य व्रीहीनुपवसेत्। यदा तु श्वस्तदा तदनन्तरमेव निरुप्य नोपवासः॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात्। २६।

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात्। न तु सांनाय्यप्रतिनिधित्वेन पुरोडाशः प्रसक्त इति सो ऽपि पुरोडाशः कार्य इति भावः॥

---

* Corrected; the MSS. read पितं.

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । २७ ।

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात् तस्य स्थाने निरुप्तैर्व्रीहिभिः पुरोडाशः कार्य इत्यर्थः। स चैकादशकपालो द्वादशकपालो वा ऐन्द्राग्नविकारत्वात्। तस्य च प्रागुद्वासनात्पुरोडाशधर्माः परतः सांनाय्यधर्मास्तु पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥

तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् । २८ ।

समवदाय सहावदाय ॥

एतदेव प्रातर्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तम् । २९

उपवासमध्याद्यानिवर्तते ॥

सायंदोहेनास्य समवदाय प्रचरेत् । ३० ।

गतः ॥ अत्र ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु चान्यतरदोहार्तावुभयार्तौ च पुनर्ज्योक्ता। सूत्रकारस्तु तामुभयार्तावेव वक्ष्यति। तेनान्यतरार्तौ न्यते ॥ आश्वलायनस्तथानुग्रहमाह यथा अन्यतरादोषे व्यासिच्य परेद्युः पुरोडाशं वा तत्स्थान इति। बाकुचे ऽपि सायंदोहार्तौ त्वातो ऽनुपदः यथा प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा तस्यान्यतरा भक्तिमाच्य तेन यजेतेति ॥

यस्योभौ दोहावार्तिमार्छेयातामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनम् । ३१ ।

उभयोः क्रमेण आर्तौ क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचारः पूर्ववत् ॥ यदा पुनरनिरुप्ते ऽन्यतरार्त्यर्थे पुरोडाशे ऽन्यस्याप्यार्तिर्युगपदार्तिर्वा

तदाष्टाकपालपञ्चशरावौ निर्वपेत्। तदस्य परिमाणमित्यर्थं लुप्तान्तितः पञ्चशरावशब्दः। पञ्चशरावपरिमितं द्रव्यमभिधत्ते तच शरावेण निर्वपति निर्यजुषा दिङ्मूर्ध्नि स दादशशरावं चरुं निर्वपति दादश सम्येण तूष्णीमितराणीति लिङ्गात्॥ इन्द्रग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थं ऐन्द्रं वा माहेन्द्रं वेति समानमिति बहुश्रुतेः। सांनाय्यप्रतिनिधित्वं च हविषोरत एव लिङ्गात्सिद्धं पयो वा श्रोषधयः पयः पयः पयमेवाग्नेः पयो ऽवरुन्द्ध इति लिङ्गाच। तेन सांनाय्यधर्मकतापि तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या। कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रस्त्याह प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेरिति॥ प्रायश्चित्तार्थत्वे परतो ऽभ्युदामनादाग्नेयैन्द्राग्नधर्मता हविषोरिति विशेषः। यवाग्वादीनां तु प्रतिनिधित्वं प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सांनाय्यधर्मतैव तयोरनुसंधेया॥

अग्निं पुरोडाशेन यजेत। इन्द्रं पञ्चशरावेण। ३२।

देवतालिङ्गितेनैव सिद्धेरुत्तरविकल्पार्थो ऽनुवादः॥

पञ्चशरावेण वोभे देवते यजेत। ३३।

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरुप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्ट्वा तत इन्द्रं यजेत न त्वष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः॥ ब्राह्मणे चैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदग्निं देवतानां प्रथमं यजेदिति यागविधिरेवाग्नेरष्टाकपालस्य कल्पक इति प्रथमः कल्पः। ऐन्द्रादेव पञ्चशरावादग्नेर्वाचनिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम्। उभयत्र चाग्नेययोः सह प्रदानमिष्यते विभवात्॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् । ३४ ।

व्याख्यातः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत ।१।

व्रतार्हमहः व्रत्यमहः तथौपवसथ्यम् । तत्रैव व्रतोपदेशात्तस्मिन्नहनि यदि पत्न्यार्तवत्वप्रादनालम्भुका स्पर्शानर्हा स्यात्तदा तामपहाय यजेतैव दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः । अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा शिवति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्व्रत्यमहः तस्मिन्ननालम्भुकायामपि पत्न्यां तया विना कुर्यादेव तत्कर्मेत्यर्थः । तद्यथा पर्वणि दर्शपूर्णमासौ अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमित्यादि मध्ये ऽह्नीति वचनाद्यद्येन प्रतिनियतं तत्तथानालम्भुकायां क्रियते ॥ एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां क्रियायां प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं वा श्रूयेत मुख्यः कालस्तत्रानालम्भुकायामपि क्रियते नेतरदिति । तेन काम्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालम्भुका न तस्मिन्क्रियन्ते । क्रियन्त एव तस्मिन्यदा प्रक्रान्ता भवन्ति प्रक्रान्तस्य कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् । एतेनाग्न्याधेयादेरपि प्रक्रान्तस्य तत्कालापवर्गो व्याख्यातः ॥ सोमे तु प्रक्रान्ते ऽनालम्भुकायां नियमविशेषानाह कात्यायनः पत्न्युदक्या दीक्षारूपाणि निधाय सिकतास्वासीतोपस्तरणात् तिष्ठेत्संधिवेलयोः वेदिसमीपे सुत्यासु त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति सांनिपातिकं प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येके ऽयज्ञिया

गर्भा इति श्रुतेः नानूबन्ध्याप्रकरणादिति । प्रजातायां तु सत्यप-शौचे जयमानस्याग्निहोत्रादावधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः । बौधा-यनस्तावत् नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न यजेत न स्वाध्यायमधी-यीतान्यत्राग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेभ्य इति । मनुनाप्युक्तं न वर्धयेदघा-हानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः । न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्यो ऽप्यशु-चिर्भवेदिति । याज्ञवल्क्यो ऽप्याह वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिता इति । तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जमिति गौतमः । जाबालिश्चाह जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यत इति । एतेन जातेष्टिरपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भारद्वाजः कथं जातेष्टिरित्यूर्ध्वं दशम्या इत्याश्मरथ्यो जात एवालिश इति कुर्युरित्यालेखन इति । बौधायनश्चाह सह त्वाह बौधायन उत्थितायां निर्दशायां निर्वपेदिति जातमेव विदित्वेति शालीकिरिति ॥

जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदक्मुखं संनहनं स्तृणी-यात् । २ ।

योक्त्रं तु स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदङ्मुखं पश्चाद्वेदेरन्तर्वेदि वा तूष्णीं निदध्यात् ॥

यदा चिराचीणा स्यादथैनामुपह्वयेतामूहम*स्मि सा त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेहि संभवाव सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति । ३ ।

---

* Thus all MSS. and Taitt. Br 3. 7. 1. 9, instead of अमोऽहमस्मि (Atharva Veda 14. 2. 71), Âs'val. Gṛihya S. 1. 7. 6)

यद्येयमतिगतश्चिरात्रा स्याता स्यात्तदैनामृतुगमनार्थमुपह्वयेत तच कर्मण एव प्रायश्चित्तार्थं न तु पुरुषार्थम्। कस्मात्। सर्वा वा एतस्य यज्ञस्य मीयते यस्य व्रत्ये ऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवतीति प्रकृत्य तामिष्ट्रोपह्वयेतेत्युक्त्वार्ध एवैनामुपह्वयते सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति श्रुतेः॥

यस्याग्निहोत्रं सांनाय्यं वा विष्यन्देतोदङ्परेत्य वल्मीकवपामुद्धृत्य प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्यर्चा वल्मीकवपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात्। यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत्।४।

स्थापनस्थानादुद्धृतस्याधःपतनं विष्यन्दनम्। व्याख्याता वल्मीकवपा। तामुद्धृत्य विवृतबिलां कृत्वा तस्मिन्बिले ऽवनीय पुनर्जुहुयादग्निहोत्रम्। अवनयनापेक्षया पुनःशब्दः आवर्तयेत्। दोहनेन विना अन्यदागमयेत् उत्पादयेत्॥

यदि कीटो ऽवपद्येत मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्यर्चान्तःपरिधि निनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात्। यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत्।५।

कीटो ऽमेध्यसेवी क्रिमिः। अन्तःपरिधीति देशोपलक्षणमग्निहोत्रे॥

यस्याग्निहोत्रमववर्षेन्मित्रो जनान्कल्पयति प्रजानन्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम्। मित्रः कृष्टीरनिमि-

पाभिचष्टे सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोतेति तत्कृत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । ६ ।

पुनरग्निहोत्रग्रहणात्साांनाय्ये नायं विधिः । अववर्षेत् उपरि वर्षेत्पर्जन्यः । तत्कृत्वा सदवरष्टं मैत्र्या जुहोत्यर्थः ॥ जुहुथाग्निर्नो जनानिति श्रुतेः । ततो ऽन्यां दुग्ध्वा होमः॥ केचित्तु मित्रो जनानिति पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं हुत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाप्यन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयादिति वचनात् दोहहोमयोरेवावृत्तिः । यत्तु पुरस्ताद्धोमस्योपरिष्टाच्च हुत्वोपस्थानस्य तन्त्रं स्यात् तत्तन्त्रमेव भवत्युभयोर्विभवात् ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देद्यदि वोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाद्यच वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि। तत्र हव्यानि गामयेति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय तत एव तूष्णीं हुत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । ७ ।

अभिहोम उपरिहोमः । तत एव शिष्टाद्देवोत्तराहुतिस्कन्नोभयत्र । ततो होमावृत्तिः पूर्ववत् ॥ यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्नो न सर्वाहुतिस्तदा तन्नाद्रियेत यथा च वक्ष्यति यद्नाहुतिमात्रं विप्रुडेव सेति मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च ॥ पूर्वाहुत्या सहोत्तराहुतिपतने ऽप्ययमेव विधिः तत्रापि फलतः स्कन्नत्वात् तत्तुल्यन्यायत्वाच्च ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामाहवनीयोऽनुगच्छेदग्निर्दारौ दारावग्निरिति तदन्वनन्तरे शकले हिरण्ये वा जुहुयात् । ८ ।

यस्माद्दारोरुद्दायेदन्ततः सोऽनन्तरः शकलः । तस्मिंस्तस्ये हिरण्ये वा जुहुयात् उत्तराहुतिमित्यर्थः मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तथोत्तमे शकले हिरण्यं निधायेत्येव भारद्वाजः । तदन्विति वचनात् मन्त्रमध्ये होमः स्वाहाकारस्त्वन्तत एव भवति ॥ ततः शेषसमाप्तिः । तत्र स्रुक्प्रतितपनस्रुपसमिन्धनं चाहवनीयस्याभावान्निवर्तते । प्रतितपन-निवर्त्तेरेवोद्देशनमपि निवृत्तं भवति । परिसमूहनादेस्त्वनिवृत्तिः शकलहिरण्ययोरग्निप्रतिनिधित्वेन विधानात् । यत्राप्यजस्र आहवनीयस्तत्रापि प्रतिनिधायैवाग्निहोत्रसमाप्तिः अविशेषात् । ततो मन्थनम् ॥

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिःपरिध्यङ्गारः स्कन्देत्तं स्रुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यान्मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तमन्नमस्ते अस्त्वायते नमो रुद्र परायते नमो यत्र निषीदसि । अध्वर्युं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि पुरस्तात् । ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि दक्षिणतः । होतारं मा हिंसीः पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि पश्चात् । आग्नीध्रं मा हिंसीः पशून्मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यद्युत्तरतः । ९ ।

बर्हिःपरिधीति देशोपलक्षणं यदि पुरस्तादिति लिङ्गात् ब्राह्मणे परिध्यग्रहणाच्च। तेनान्वाधानप्रभृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः। अन्यत्र तु तूष्णीमङ्गारं प्रहृत्य सर्वप्रायश्चित्तमेव। बुधो मूलम्। अभिनिदध्यात् अभिपीडयेत्। मा नम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु समुच्चीयते॥

आहं यज्ञं दधे निर्ऋतेरुपस्थात्तं देवेभ्यः परिददामीत्येनमादाय।१०।

इति द्वितीया कण्डिका।

सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः। मा नो हासीन्मेत्थितो नेत्त्वा जहाम गोपोषं नो वीरपोषं च यच्छेत्येनमग्नौ प्रहरति।१।

गतः॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात्।२।

तूष्णीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाभिजुहुयात्॥

यदि कालसंनिकर्षे ऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यत्रान्यं पश्येत्तत आहृत्य जुहुयात्।३।

प्रवासादौ समारूढो ऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाय मथ्यमानो न जायेत तदा लौकिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्यायतने

निधाय विहृत्य जुहुयादित्यर्थः। तथा च बौधायनः अथारण्योः समारूढेषु मथित्वाग्नीन्विहृत्य जुहुयात् अपि वा लौकिकमाहृत्य विहृत्याग्नीनन्तरारणी निधाय जुहुयादिति। आश्वलायनेनापि अग्नि-होत्राय काले ऽग्नावजायमान इति वदता समारूढविषयत्वमेवास्य विधेः ख्यापितम्। नह्यनुगतो ऽग्निरग्निहोत्राय मथ्यते, अपि तु सर्वकर्मार्थं समारूढस्तु कदाचिदग्निहोत्रायैव मथ्यते प्रवासादाविति युक्तं तद्विषयत्वम्॥ तथाजलाग्निर्भूषु समारूढेषु च एवाग्निर्मथ्यमानो न जायते स एवाहर्तव्यः॥ एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालाद-यमेव विधिः। होमकालातिपन्नो तु कालातिपत्तिविधिरेव नायं विधिः॥ अननुगतिविषये तु केवलगार्हपत्यानुगतावुभयानुगतौ च मथ्यमानस्याजन्मनि यो विधिः स यस्य वोभावनुगताविथ्येव दर्शितः॥ अन्यत्तु मतम्। मथ्यमान इत्यविशेषवचनादनुगतिविषये ऽपि समानो ऽयं विधिः कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्धोमकालसंनिकर्षो गृह्यते। तेनानुगतिविषये ऽपि होमकालासत्तौ यस्याहवनीय इत्या-दिविधिना मथ्यमानस्याजन्मनि भवत्येवायं विधिः। असत्तौ तु होमकालस्य यथाविहितप्रायश्चित्तान्येव भवन्तीति॥

अथान्तरमाणः पुनर्मन्थेत्। ४।

आगामिकालविप्रकर्षे एवान्तरमाणो मन्थेत् अन्यथा पुनरनुकल्पः प्रसज्येत न तच्छक्तिविषये युक्तमिति भावः॥

यद्यन्यं न विन्देदजायै दक्षिणे कर्णे होतव्यम्। ५।

अजादयो ऽग्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिसामान्यात् यथोक्तं ब्राह्मणे

तमग्निर्देवता अन्वसृज्यत गायत्रीछन्दो रथंतरसाम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तेत्यादि। तस्माद्विकारो ऽग्निलिङ्गानां मन्त्राणाम्। तथोद्धरणश्रपणप्रतितपनाद्यन्यभावान्निवर्तते। तथा श्रपणोद्धरणाभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये स्थापनमपि निवृत्तम्। पराग्निहोमपक्षे तु होमार्थमवस्थापयन्ति॥

अजस्य तु ततो नाश्नीयात्। ६।

अजजातिसंबन्धि मांसं क्षीरादि वा किंचिन्नाश्नीयात्। कर्णे चेन्मांसवर्जनमित्याश्वलायनः॥

यद्यजां न विन्देद्ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम्। ७।

ब्राह्मणो ऽप्यजया व्याख्यातः॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्धीत। ८।

अदृष्टार्थं वचनम्॥

यदि ब्राह्मणं न विन्देद्दर्भस्तम्बे होतव्यम्। ९।

भवत्यत्र श्रुतिः अग्निवान्वै दर्भस्तम्ब इति॥

दर्भांस्तु नाध्यासीत। १०।

अन्यत्र ब्रह्मयजमानाद्युपवेशनादासनादिति द्रष्टव्यम् अविरोधात्॥

यदि दर्भान्न विन्देदप्सु होतव्यम्। ११।

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः। भवति चात्र श्रुतिः अग्निं या गर्भं दधिरे इत्यादि॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभोजनीया इति। १२।

आपस्तु बीभत्सा अपि न वर्जयेदित्यर्थः। दारुदोषादपि न बीभत्सेतेत्याह ॥

अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परिगृह्णीयादेवापः।१३।

अभोजनीयः अभोज्यान्नः ॥

अद्भिस्तु न पादौ प्रक्षालयीत। १४।

सुखार्थस्य प्रक्षालनस्य निषेधो न शौचार्थस्यापि. प्रयतस्यैव कर्माधिकारात् ॥

सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानीत्याश्मरथ्यः। यावज्जीवमित्यालेखनः। १५।

सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः स्मृते. अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति लिङ्गात्। अनित्य भवति संवत्सरं हि व्रतं नातीति ॥

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। १६।

व्रातपत्येष्ट्या व्रतनिवृत्तिः ॥

अग्नये क्षामवते ऽष्टाकपालं येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयेरन्। गृहदाहे वा। १७।

पूर्वे चापरे च वृद्धबाला वंश्या यद्यन्वञ्चः संतता म्रियेरन् दहोरन्वा

गृहाः तत्रेयमिष्टिर्नैमित्तिकी सिध्यति च तत्र कामो वाक्यशेषात्. यथा नैषां पुरायुषो ऽपरः प्रमीयते नास्यापरं गृहान्दहतीति च ॥

अग्नये विविचये ऽष्टाकपालं यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः संसृज्येरन्मिथो वा । १८ ।

अन्यैर्लौकिकैर्वैदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे च इयमेवेष्टिरुत्सर्गेण भवति. अपवादे त्वन्याः ताश्च समारोपणेन विविक्तेष्वग्निषु भवन्ति। समारोपणमन्त्र एव तु तंतमग्निं हंसः क्षीरनीरे इव विवेक्ष्यति। तथा संसर्गे सभ्यावसथ्ययोरग्नीन्समारोप्येत्येव बौधायनः॥

अग्नये विप्रुचे ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयौ । १९ ।

संसृज्येयातामिति विपरिणामेनान्वयः. गार्हपत्याहवनीयाविति वचनात् । तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीयमिष्टिः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अग्निना विप्रुचा वयं गीर्भिः स्तोमं मनामहे। स नो रास्व सहस्रिणः॥ कविरग्निः समिध्यते विप्रो यज्ञस्य साधनः। विप्रुच्वन्रास्व नो वस्विति याज्यानुवाक्ये । २० ।

गतः ॥

अग्नये वीतये ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी दक्षिणाग्न्याहवनीयौ वा। २१ ।

पूर्ववदन्वयः ॥

अग्नये शुचये ऽष्टाकपालं यदि प्रदाव्येनाभ्यादाहेन शवाग्निना वा॥ अग्नये संकुसुकायाष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना॥ संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च विष्किरः। मापाज्येन नलेधेन क्रव्यादं शमयामसि॥ अग्निम्वयं संकुसुके ऽमी रिप्राणि मृज्महे। अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूंषि तारिषदिति याज्यानुवाक्ये॥ अग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं यदि वैद्युतेन। २२।

संकुसुकोरग्नय इत्यन्वयः सर्वत्र। प्रदाव्यो दावाग्निः। अभ्यादाहो गृहदाहो। शवाग्निश्चिताग्निः। सूतकाग्निर्जातकर्मार्थे.। वैद्युतो ऽशनिप्र-भवः। संकुसुकादन्यासामाम्नाय एव याज्यानुवाक्याः॥

यदि सर्वाः संनिपतेरन्विविचये निरुप्य शुचये निर्वपेद्व्रातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं क्षामवतीमन्तं परिक्रमयेत्। २३।

यत्र तु गृहदाहादिनिमित्तसमुच्चयात् क्षामवत्याद्यो ऽप्सुमत्यन्ताः सर्वा इष्टय. संनिपतेयु तत्र निमित्तक्रमभेदे सत्यप्यनेनैव क्रमेणेष्टीर्निर्वपेत्. व्रातभृतीं चाधिकां तृतीयां। तत्राप्सुमतीं चतुर्थीं निरुप्य ततो विष्णादिभ्य. संकुसुकान्तेभ्यः शुचिवर्जं निर्वपेत्। ततः क्षामवतीमाद्यां सतीमन्तं गमयेत्॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति। व्रातपतीमुत्तमाम्। २४।

अथवा विविच्येये निरूप्य व्रातभृते निर्वपेत् ततो ऽनन्तरोक्तेनैव क्रमेण शुच्यादिभ्यः क्षामवदन्तेभ्यः ततो ऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः। कतिपयनिमित्तसंनिपाते तु क्रमेणैवेष्टयो भवन्ति॥

इति तृतीया कण्डिका।

गर्भं स्रवन्तमगदमकरग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः। पृथिव्यामवचुश्चोतैतन्नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं पराचैरित्यग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीमभिमन्त्र्य विधुं दद्राणमिति संदध्यात्। १।

तस्याश्च संधानायोग्यतायां अन्या आहर्तव्या। स्कन्ने तु स्कन्नप्रायश्चित्तमपि स्यात्॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम्। २।

एतदुक्तं ब्राह्मणे तत्तथा कुर्यादित्यर्थः। इदं च तयोक्तं आरब्धदर्शपूर्णमासः मंसायोरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यानडुद्दक्षिणां पथिकृतीं निर्वपेदिति। तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या निमित्तैक्यात् एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच। ते च कालातिपत्त्येष्टिरपि कार्या कालातिपत्त्यर्थत्वात्तयोः॥ उक्तं च बौधायनेन पथिकृतं निरूप्य

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यातिपन्नां प्रतियजेदिति। कल्पान्तरमप्याह तत्राह स्म ह भालौकिः पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेद्य चातिपन्नां प्रतियजेदिति। तत्र च यावदुत्तरस्य कर्मणः कालस्तावदेवेष्टातिपन्नेष्टिः। उत्तरेण त्वबद्धे काले प्रायश्चित्तमात्रं तदधिकाराय क्रियते नातिपन्नेष्टिः, अकाले कृतस्याकृतत्वात्॥ अथापद्यकृतप्रायश्चित्तस्यैव गौणमेवं कालमाहुः कल्पान्तरकाराः। भारद्वाजस्तावत् आ दर्शात्पौर्णमासस्य कालो नातीयात्, आ पौर्णमासाद्दर्शस्येति, कालातिक्रमे ऽप्यापदि यजेतेति। निदानकारो ऽप्याह सर्वं चापूर्यमाणपक्षो दर्शस्य स्थाने कृष्णपक्षश्च पौर्णमासस्येति, तथा पौर्णमासेन हविषापरपक्षमभियजेत आमावास्येन पूर्वपक्षमिति च। वचनान्तराणि कल्पान्तरेभ्यो लिख्यन्ते। समानमेतद्विवक्षमाणमतिपत्तावपीति द्रष्टव्यम्॥

समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः। २।

यो ऽयं पाथिकृतः पुरोडाशः सो ऽतिपन्नेष्ट्या सह समानतन्त्रे प्रयोगे मुख्यः कार्य इत्यर्थः। तथातिपन्नेष्टेः सर्वथातीतकालत्वेन संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते। न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरो शाखान्तरीयत्वात् पाथिकृतेन सहातिपन्नयागनिर्वृत्तेश्च। एवमुत्तरविकल्पयोर्द्रष्टव्यम्। अथ प्रवृत्तस्यातिपत्तौ शाखान्तरीयं विधिमाह॥

अथैकेषाम्। वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य यज्ञे प्रतते ऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति। य एवासावाग्नेयो ऽष्टाकपालः पौर्णमास्यां यो ऽमावास्यायां तमग्नये पथिकृते

कुर्यात्। तेनैव पुनः पन्थामवैति न यज्ञं विच्छिनत्तीति विज्ञायते। ४।

यस्य प्रारब्धेष्टिर्मध्ये विहृता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत न चान्ते कर्तव्यतैव्यतां, निर्वृत्य दोषप्रतिपन्नायाः कर्तव्यत्वात्। अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पथिकृद्गुणकः कार्यः तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहृतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति॥ स चायं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पाभ्यां विकल्प्यते शाखान्तरीयत्वात्। अप्रवृत्तस्य तु पूर्वावेव भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य। सत्याषाढस्तु पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वष्टि, यथा दर्शं प्रहत्याह इति प्रवृत्तस्य कालापनये अप्रवृत्तस्य वैश्वानरीयेति। नायमभिप्रायः सूत्रकृतः तस्य सामान्यतो वचनात् अत्र विशेषवचनाच॥

संयाज्ये एव पाथिकृती स्यातामित्यपरम्। ५।

अथवा न केवलमिष्टिरेव मध्येयज्ञं कार्या गुणविकारो ऽपि तस्य न कार्यः। संयाज्यामात्रं विकुर्यात् अग्ने नया देवानामिति, सर्वमन्यद्यथाप्रकृतीत्यर्थः॥ एवं चानन्तरस्यैवायं विधेर्विकल्पो न पूर्वयोरित्युक्तं भवति। अस्त्वेवं दर्शपूर्णमासयाजिनः समयादतिपत्तौ विधिः, अनारब्धदर्शपूर्णमासस्य तु को विधिर्भवति। नन्वस्ति यज्ञविभ्रष्टस्येष्टिब्राह्मणविहिता यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति। तां सूत्रकारो ऽप्यनुक्रमिष्यति काम्येष्टिप्रकरणे तत्रा प्रवर्तिष्यते। यतो यज्ञविभ्रष्टत्वं दर्शपूर्णमासयोरनिपन्नौ व्याख्यातमुपग्रन्थकारेण, यथा को नु खलु

विभ्रेष इति प्रकृत्याह यस्याग्निहोत्राहुती अन्योऽन्यस्य स्थानमापद्येते यत्र वा दर्शपूर्णमासाविति । अन्योऽन्यस्य स्थानमापद्येते इति. गौणकालस्याप्यतिपत्तावित्यर्थः । गौणकालश्च दर्शित एव प्राक् ॥ अन्यच मतम् । न यज्ञातिपत्तिमात्रात्तावद्यज्ञविभ्रष्टो भवति प्रक्रान्तादुपरतस्यैव लोकशास्त्रयोर्भ्रष्टत्वप्रसिद्धेः. यथा योगभ्रष्टः संन्यासभ्रष्ट इति । तथा यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति प्रकृत्य उपक्रम्याप्रकुर्वन्यज्ञविभ्रष्ट इत्येव शाखापाठः । तस्माद्यथेष्टिपशूनां प्रक्रान्तानां मध्ये विभ्रेषः तथैवमिष्टिर्भवति ॥ तत्र दर्शपूर्णमासविभ्रेषे ऽनतिपन्नगौणकाले वि वा एतस्यैवेष विधिर्विशेषिकत्वादनुसंधातव्यः । सोमविभ्रेषे तु सोम एव वक्ष्यते. सप्तदशेनाग्निष्टुताग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो यजेतेति । दर्विहोमविभ्रेषे च दर्विहोमः सप्तहोता. सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेदिति ॥ किमिदानीमनारब्धदर्शपूर्णमासस्य तदतिपत्तौ नास्त्येव प्रायश्चित्तम् । ओमिति ब्रूयात् अथवा पाथिकृतवैश्वानरावेव निर्वपेत् मालकालयोरतिपादनात् । तदुक्तं बौधायनेन अनारब्धदर्शपूर्णमासस्य प्रायश्चित्तकरण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति शालीकिरिति । यस्तु प्रथमपूर्णमासेनेष्ट्वा प्रथमदर्शमतिपातितवांस्तस्य पाथिकृतवैश्वानरावेव स्यातां आरब्धदर्शपूर्णमासत्वात्. आरम्भस्य चोभयोरेकत्वात्. अन्यथारम्भार्थानां सारस्वतादीनां दर्शे ऽप्यावृत्तिप्रसङ्गाच्च । तथारब्धदर्शपूर्णमासस्य पश्चादयणातिपत्तावप्येतदेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । पशोस्त्वनुपद उक्तो मनुना. यथा इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये. क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभव इति ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् ।६।

उक्तमिदं ब्राह्मणे तद्यथाब्राह्मणं कुर्यादित्यर्थः । तत्र चेदमुक्तं, यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मिश्रां वा पञ्चदशीं यजनीयमबुद्ध्वा तदनुगुणं प्रत्यन्तदर्शनतो हविर्निर्वापोत्तरकालं तत्त्वं जानीयात् स निरुप्तस्य हविषस्तण्डुलान्स्थूलमध्यमाणुभेदेन त्रेधा विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । अधिवपनादिष्वग्निं दातारमुपलक्षयेदित्यर्थः । स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे सायंदोहे चरुं कुर्यात् अणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र चरुधर्मा यथाम्नाता व्याख्याताः । चरुसांनाय्ययोः श्रपणात् स्थानाच्च तयोरेव गुणविकारौ, पुरोडाशस्त्वाग्नेयविकार एव । पुनरिज्यायास्तु विकल्पः । तदुक्तं एकामेव यजेत द्वे एव यजेतेति ॥ नायं विधिरसंनयतः सांनाय्यसंयोगात् । आह चाश्वलायनः सांनाय्ये पुरस्ताच्चन्द्रमसाभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्वाह नो ऽयं नासंनयतो विद्यत इत्येकं विद्यत इत्यपरमिति । विद्यत इति पक्षे अप्सु श्रपणं चरोः ऐन्द्राग्नवच्च धर्माः ॥

अनिरुप्ते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्यः ।७।

यदा पुनरर्वाङ्निर्वापात्कालप्रवृत्तिर्ज्ञाता तदा संशयः, किं प्राकृत्या एव देवतायै निर्वप्तव्यं उत वैकृतीभ्य इति । तत्र प्राकृतीभ्य इत्याश्मरथ्यो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् ।८।

तां तु प्राकृतीं देवतां तण्डुलीभूतेषु प्रोक्षादिषु पूर्ववदुद्दिष्टदेवता-निवेशनेनापगमयेत् ॥

व्यृद्धभाग्भ्य इत्यालेखनः ।९।

वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयतीत्यर्थवादेन व्यृद्धिहेतुत्वख्यापना-दभ्युदितं हविर्व्यृद्धमित्युच्यते । तद्भजन्ते या दैवत्यो देवतास्ता व्यृद्धभाजः । ताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः ॥

विनिरुप्ते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यः शेषम् ।१०।

विनिरुप्तं अर्धनिरुप्तम् । तथाभ्युदिते प्राकृताया एव देवतायै शेषं निर्वपेदित्यर्थः ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् ।११।

व्याख्यातः ॥

यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्व्रतचर्यां वा नोदाशंसीत । स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ।१२।

अथ निरुप्तानिरुप्तविषययोः शाखान्तरीया अपि कल्पा विकल्पार्थं प्रदर्श्यन्ते । अगृहीतं अनिरुप्तम् । अनिरुप्तविषये पूर्ववदभ्युदितेष्टिं कृत्वा पुनरिज्यां कुर्यात्. निरुप्तविषये ऽपि वक्ष्यमाणव्रतचर्याकल्पाभावादेव कुर्यादित्यर्थः । व्रतचर्यां वा नोदाशंसीत. व्रतचर्या उपवसथाभ्यासः तां च नोदाशंसीत न शक्ष्यामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंसीत नेच्छे-

दित्यर्थः। तथा च व्रतागमकावेवेति कात्यायनः। पुनरिज्यानियममा-त्रमत्राधिकमिति वेदितव्यम् ॥

अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा व्रतचर्या।१३।

निरुप्तविषये सैवामावास्येव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः सा वा व्रतचर्या व्रतमहरेव वाभ्यस्तमित्यर्थः। तद्व निरुप्तविषये ऽनन्तरसूत्रोक्तेन कल्पेन सह त्रयो ऽमी शाखान्तरकल्पा उक्ता भवन्ति, यथा प्रकृतिमेवाविकृतां कृत्वा तयैव पुनर्यजेत, अभ्युदितेष्टिं वा कृत्वा प्रकृत्या पुनर्यजेत, उपवसथमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति। तदे-तदुक्तं बौधायनीये च ह स्माह बौधायनः सिद्धैरेवामावास्यैर्हवि-र्भिरिष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते काल्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेत, अत्र ह स्माह शालीकिः यैषा ब्राह्मणेष्टिस्तया व्यक्तयेष्ट्वा पुनरु-पोष्य श्वोभूते काल्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेतेत्यपि वोपवसथ एवातिप्रवर्धेतेति ॥ सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाह ॥

वत्सान्मातृभिः संसृज्य पुनरपाकृत्य पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनार्थं निदध्यात्।१४।

अन्वाधानादि सर्वं कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते। प्रातर्दोहार्थं अपाकृतान्वत्सान्मातृभिः संसृज्य सायंदोहार्थं पुनरुपाकृत्य दध्युत्पा-दयेत्। यत्तु प्रागुत्पन्नं दधि हविस्तदातञ्चने निदध्यात् प्रतिपाद-येत्॥ यदि प्रातर्दोहो ऽनुत्पन्नः स च तस्मिन्नेव दध्न्यभिदोहनेन योज्यो न त्याज्यः तत एव न्यायात्। यत्तु निरुप्त आग्नेयः स

धार्यते. अपितश्चेत् त्याज्य एव. शूकापर्युषितत्वादिदोषप्रसङ्गात्। ततः श्वोभूते कृतान्तरयाकस्य यजेत। यदा तु कृतायामिष्यावां चन्द्रज्ञानं तदा पुनरिज्यैव. अकाले कृतस्याकृतत्वात्॥

अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेत्प्रवसेद्वा व्रत्ये ऽहनि मांसं वाश्नाति स्त्रियं वोपैति। १५।

व्रतभ्रेषो ऽव्रत्याचरणम्। व्रत्ये ऽहनीति सप्तमीवचनात् न पूर्वाभ्यां संबध्यते। तेन सार्वकालिकयोरेव व्रतभ्रेषप्रवासयोर्भवति व्रातपती। व्रत्ये ऽहनीति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यत इत्यपरम्। बौधायनश्चाह. य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेदित्याधानप्रभृत्येवैदमुक्तं भवतीति बौधायनः. अन्वाहितेष्वेवायमसमाहितेषु चेति आश्मरथ्य इति॥

अग्नये व्रतभृते* ऽष्टाकपालं यद्यार्तिजमश्रु कुर्यात्। १६।

आर्तिजग्रहणं हर्षजाश्रुव्यावृत्त्यर्थम्। व्रतभृद इति दकारश्छान्दसः प्रामादिको वा। व्रत्ये ऽहनीत्यनुवर्तते। तथा च बह्वृचाः तदाहुर्यं आहिताग्निरुपवसथे ऽश्रु कुर्वीतेति॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवाँ आसादया इह। अग्ने हव्याय वोढवे॥ व्रतानुबिभ्रद्व्रतपा अदाभ्यो यजा नो

---

* Thus according to the commentary, the MSS of the text, however, read व्रतभृते.

देवो अजरः सुवीरः। दधद्रत्नानि सुविदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति याज्यानुवाक्ये॥ व्रात-भृतौ प्रवास एके समामनन्ति व्रातपतीमश्रुकर्मणि।१७।

गतौ॥

इति चतुर्थी कण्डिका।

इति प्रथमः पटलः॥

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टा वाश्येत यस्माद्भीषावाशिष्ठास्ततो नो अभयं कृधि। अभयं नः पशुभ्यो नमो रुद्राय मीढुष इति जुहुयादभि वा मन्त्रयेत।१।

अग्निहोत्रद्रव्यधुग्धेनुः अग्निहोत्री। सा यदि प्रस्रवणार्थमुपसृष्टा संयोजितवत्सा क्रन्देत्तदानया जुहुयात्तां वाभिमन्त्रयेत॥

यद्यु वै निषीदेदेतयैव यस्माद्भीषा न्यषद इत्यभिमन्त्र्योदस्थाद्देव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात्। इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेत्युपस्थाप्य तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्याद्यस्यान्नं नाद्यात्। अवर्तिमेवास्मिन्पाप्मानं प्रतिमुञ्चतीति विज्ञायते।२।

एतयैव न्यषद इति विकृतयोत्थापयत्यध्वर्युः। तां दुग्ध्वा सह क्षीरेण तस्मै दद्याद्यजमानो यस्यान्नं न भुञ्जीत। तथा च श्रुते

तस्मिन्नेशावर्तिलक्षणं पाप्मानं प्रतिमुञ्चति यजमानः। अर्तिः दारिद्र्यं अशनाया वा ॥

अपि वा दण्डेन विपिष्याविपिष्य वोत्थाप्यात्मन्कुर्वीत। ३।

अपि वा पूर्ववदभिमन्त्र्य दण्डेन विपिष्य प्रणुद्य अविपिष्यैव वाचैव शापयित्वोत्थाप्यात्मनि कुर्वीत. न ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम। अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति दर्भस्तम्बमालुप्य ग्रासयेत्। ४।

तामात्मनि कृत्वैव ग्रासयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दक्षिणमग्निं परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा तस्मिन्व्याहृतीभिस्तूष्णीं वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्स्यात्। ५।

व्युत्क्रामत अन्यत्र गच्छतेति यजमानादीनां प्रैषः। यमनभ्यागमिष्यन् यं प्रति कस्मैचिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥

यदि दुह्यमानं स्कन्देद्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृक्त यदोषधीरप्यसरद्यदापः। पयो गृहेषु पयो अघ्नियासु पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य समुद्रं वः प्रहिणोमीत्यद्भिरुपसृजेत्। ६।

सामान्यतो ऽग्निहोत्रस्कन्दने अस्कान्द्यौरित्यभिमन्त्रणं उन्नम्भयेत्यद्भिः संसर्गं च वक्ष्यति। तस्यायं पुरस्तादपवादः॥

यदि दुह्यमाना स्थालीमवभिन्द्यान्निर्णिज्यान्यां दुह्यात्तां वैव। ७।

स्थालीं* चेदेकदेशतो भिन्द्यात् तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामेवान्यां गां दुह्यात्, तामेव वा गां सा चेत्पुनः प्रपीना स्यात्। सर्वभेदे तु स्थाल्यन्तरमानयेत्॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं ह्रियमाणं हृतमधिश्रीयमाणमधिश्रितमुद्वास्यमानमुद्वासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम्। ८।

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वतरसूत्रे। तथा दुग्धादीनामपि परस्ताद्वक्ष्यते। तत्रोभयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते, अतो दुह्यमानस्य पुनर्ग्रहणम्। ह्रियमाणं गार्हपत्येऽधिश्रयणार्थम्। तदेव यादृगित्यादि स्कन्नशिष्टमेव यावत्तावद्दाल्पं शिष्टमपि होतव्यमित्यर्थः। अथ यद्यन्यतरमवशिष्टमनाहुतिक्षमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा वर्धितेन होतव्यमित्यर्थः॥

यदि सकृदुन्नीतं स्कन्देद्द्विस्त्रिर्वा न तदाद्रियेत।

---

* Corrected, the MSS read स्थाली

तस्मिन्नेवावर्तितस्वरं पात्रान्तं प्रतिमुञ्चति आपस्तम्बः। पवतिः दारिद्रं अशनाया वा ॥

अपि वा दण्डेन विपिष्याविपिष्य वीत्याप्यामन्त्रयीत। ३।

अपि वा पूर्ववदभिमन्त्र्य दण्डेन विपिष्य प्रगृह्य अविपिष्यैव वाथेन धारयित्वोत्थापयातानि कुर्वीत . न ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम। अद्धि तृणमघ्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति दर्भस्तम्बमालुप्य ग्रासयेत्। ४।

नामानमपि ततामेवं ग्रासयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दक्षिणमग्निं परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा तस्मिन्व्याहृतीभिस्तूष्णीं वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्स्यात्। ५।

व्युत्क्रामत अन्यत्र गच्छतेति यजमानादीनां प्रैषः। यमनभ्यागमिष्यन् यं प्रति कस्मैचिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥

यदि दुह्यमानं स्कन्देदद्य दुग्धं पृथिवीमसृक्त यदोषधीरत्यसरद्यदापः। पयो गृहेषु पयो अघ्नियासु पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य समुद्रं वः प्रहिणोमीत्यद्भिरुपसृजेत्। ६।

सामान्यतो ऽग्निहोत्रस्कन्दने अस्कान्द्यौरित्यभिमन्त्रणं उन्नम्भयेत्यद्भिः संसर्गं च वक्ष्यति। तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

यदि दुह्यमाना स्थालीमवभिन्द्यान्निर्णिज्यान्यां दुह्यात्तां चैव। ७।

स्थालीं* चेदेकदेशतो भिन्द्यात् तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामेवान्यां गां दुह्यात्. तामेव वा गां सा चेत्पुनः प्रपीना स्यात्। सर्वभेदे तु स्थाल्यन्तरमागमयेत् ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं ह्रियमाणं हृतमधिश्रीयमाणमधिश्रितमुद्वास्यमानमुद्वासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कन्देत्तदेव यादृकीदृक्च होतव्यमन्यथा वाभिदोह्यम्। ८।

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वतरसूत्रे। तथा दुग्धादीनामपि परस्ताद्वक्ष्यते। तत्रोभयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते. अतो दुह्यमानस्य पुनर्ग्रहणम्। ह्रियमाणं गार्हपत्यादधिश्रयणार्थम्। तदेव यादृगित्यादि स्कन्नशिष्टमेव यावत्तावद्द्राव्यं शिष्टमपि होतव्यमित्यर्थः। अथ यद्यल्पतरमवशिष्टमनाहुतिक्षमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा वर्धितेन होतव्यमित्यर्थः ॥

यदि सकृदुन्नीतं स्कन्देद्द्विस्त्रिर्वा न तदाद्रियेत।

* Corrected, the MSS read स्थाली

यद्यु वै चतुर्थमुन्नीतं स्कन्देत्स्थाल्यां शेषमवनीय चतुरभ्युन्नीय होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम्। ८।

यदि मन्त्रहविर्निर्वापोन्नीतं क्रमशो युगपद्वा स्कन्देत् न तदाद्रियेत, शिष्टेनैव जुहुयात्। आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तं, आहुतिमात्रस्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात्। यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा स्रुचि शिष्टं स्थाल्यामानीय पुनरुन्नयितव्यं अभिदोह्यं वा स्रुचि॥ तत्र चतुर्थमित्येतदनुवादत्वात् पञ्चमस्याप्युपलक्षणं पञ्चावत्तिनः। तेन चतुर्थमित्येतदपि चतुर्थप्रभृतीत्युक्तं भवति। तथाच प्राक् चतुर्थादुन्नयनात् पूर्वसूत्रे ऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव स्कन्दने ऽवतिष्ठते। तत्र चानेन समुच्चयार्थभवादिकल्पः। केचित्तु विनिवेशनं कुर्वन्ति, यत्र तु मन्त्रहविर्निर्वापोन्नीतस्कन्दने सति चतुर्थप्रभृत्यप्युन्नीतं स्कन्दति तत्रायं विधिः अन्यत्र पूर्व इति॥

इति पञ्चमी कण्डिका।

यद्युद्धुतस्य स्कन्देत्तन्निपद्य पुनर्गृहीत्वा तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यम्। अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्। अथाज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात्। १।

उद्धुतस्येति आदिकर्मणि क्तः। उद्धुतं उत्थाय प्राङ्नेतुं प्रक्रान्तमित्यर्थः। प्राङ्नयनप्रभृत्युत्तरत्रोपादानात्। उक्तं च ब्राह्मणे हरत्स्वेतदन्वीतं भवितुः प्रक्रान्तं द्यावापृथिव्यं ह्रियमाणमिति॥ तदुद्धुतं

यत्र स्कन्देत्तन्निषद्य तत्रासित्वा स्कन्नस्योपरि स्थालीं निधाय तस्याः पुनः स्रुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं होतव्यं न तु ततः पृथग्द्रव्यान्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः। यथा चायमस्यार्थः तथा यद्युद्धृतस्य स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेव विभावितव्या। व्याचष्टे च तां बौधायनः यथा. यदुद्धृतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृह्णीयादिति. स यत्रैव स्कन्दति तत्रैव स्थालीं निधायाग्निशिष्टमानीय पुनरभ्युन्नीय तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमिति॥ पुनर्होमः प्रागेव व्याख्यातः। तस्मिन्कृते अव ते हेड इत्यनुद्रुत्योदुत्तममिति वारुण्यर्चा आज्याहुतिं जुहुयात्॥

यदि प्राचीनं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम्। २।

प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम्. यावत्पुरतः पराहृतं स्यादित्यर्थः। अथास्मिन्नेव विषये शाखान्तरीयं विधिमाह॥

अथैकेषाम्। यदि प्राचीनं ह्रियमाणं स्कन्देत्प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं हुतमसि स्वाहेत्येनदभिमन्त्र्यैतदेवाग्निहोत्रं स्यादित्याश्मरथ्यः। अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमित्यालेखनः। ३।

अत्र तु ह्रियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्गृह्णाति वा तदा पूर्व एव विधिर्भवति. अन्यत्र पूर्वो वायं वा। तत्र प्रजापतेरित्यभिमन्त्रणमन्त्रो ऽस्कान्नित्यस्यापवादः। उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति। तत एतदेव स्कन्नशिष्टमग्निहोत्रद्रव्यं स्यात् न त्वन्यां दुग्ध्वा पुनर्हो-

न्यमित्याश्मरथ्यमतम्। आलेखनमतान्तु पुनर्होमो ऽपि कार्यः। तत्राशेषस्कन्दने स्थाल्याः पुनरुन्नयनम्। स्थाल्यामप्यभावे आज्यं च प्रतिनिधिमाहाश्वलायनः. प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं हुतमसीति तत्स्कन्नाभिमर्शनम्. शेषेण जुहुयात्. पुनरुन्नीयाशेषे. आज्यमशेष इति॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्देदनूदाहृत्य चतुरभ्युन्नीय होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम्। ४।

पुरः पराहृतं पुरस्तादुपसादनदेशं प्रति नीतमित्यर्थः। तथोपसन्नस्य पुरस्तादुपसादनादुपसाद्यमाने ऽप्ययमेव विधिः। अनूदाहृत्य स्रुचमनु स्थालीमानीय। चतुरित्युपलक्षणं पूर्ववत्॥

यदि पुर उपसन्नं स्कन्देत्तदेव याहक्कीहक्च होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम्।५।

दर्भेषूपसादनप्रभृत्या पूर्वाहुतेरयं विधिः. यदि पूर्वस्यामाहुत्यामिति पुरस्तादुपादानात् ततो ऽर्वागवधन्तरानुपादानाच्च। तथा च ब्राह्मणं. ऐन्द्राग्नमुपपन्नं अग्नेः पूर्वाहुतिरिति॥ अथास्मिन्नेव विषये शाखान्तरीयं विधिमाह॥

अथैकेषाम्। यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव याहक्कीहक्च होतव्यम्। अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्। अथाज्येन वारुणीमिति समानम्।६।

उपसन्नमहुतं उपसादनप्रभृति यावन्न हुतं तावदित्यर्थः। मध्ये

पूर्ववदनुक्रमसिद्धे परावधौ श्रकृतमिति कस्मादुक्तम्। को दोषः। पूर्वं हि कथंचिद्गम्यमानत्वात् परावधिर्नोपात्तः, इदानीं शाखान्तरे सो ऽपि पठित इति तथैव दर्शितः। तेनाचोद्यमेतत्॥ पुनर्होमादि समानमुद्धृतस्कन्दनेन। एवमग्निहोत्रस्कन्दने द्रव्योत्पत्तिरुक्ता। इदानीं प्रायश्चित्तमाह॥

अस्कान्द्यौः पृथिवीमस्कान्दृषभो युवा गाः। स्कन्नेमा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु॥ अस्कानजनि प्राजन्या स्कन्नाज्जायते वृषा। स्कन्नात्प्रजनिषीमहीति स्कन्नमभिमन्त्र्योन्नमय पृथिवीमित्यद्भिरुपसृजेत्। ७।

उपसृजेत् संसृजेत्॥

यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सा। ८।

यदेकस्रुवमात्रं ततो ऽपि वा न्यूनं स्कन्नं तद्विप्रुण्मात्रकल्पमित्युपेक्षणीयम्। न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्नीयात्। यदि प्रातरा होतोः सायं नाश्नीयात्। ९।

सायंस्कन्दने प्रातरा होतोः आप्रातर्होमं नाश्नीयात्, एवमा सायंहोतोः प्रातः। सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने। द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्थाने तज्जातीयस्य द्रव्यस्य पुनराहरणमिति विशेषः॥

दिव्या वा एतमशनिरभ्यवैति यस्याग्निहोत्रं शिरिशिराभवति। समोपासुमिति ब्रूयात्तं दिप्यात्। १०।

शिरिशिरेति शब्दानुकारः। यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्यायमशनिपातः दुर्निमित्तमिति यावत्। तत्र यजमानद्वेष्यस्य नाम गृहीत्वाध्वर्युर्ब्रूयात् समोप देवदत्तमिति। श्रोषतिर्दाहकर्मा, तस्य संपूर्वस्य रूपं समोपेति॥

यस्याग्निहोत्रे ऽधिश्रिते श्वान्तरा धावेत्तार्हपत्याद्भस्मादायेदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीयाद्ध्वंसयन्नुद्धुत्यैतयैव भस्मना शुनः पदमपिवपेत्। ११।

ध्वंसयन् इतस्ततो भस्म विकिरन् गत्वा शुनः पदानि भस्मनाभिपूरयेत्। अधिश्रयणप्रभृति ओदासनादिदं प्रायश्चित्तम्, आप्रदानमित्यपरे। अन्यदा सर्वप्रायश्चित्तमेव॥

यस्याग्निमनाहृतं सूर्यो ऽभिनिम्रोचेदपि च दीप्यमानं परापश्येत्तत आहृत्यैतं प्रविशानीति वैप आधीयते। १२।

अपरस्वरेनमाहरेयुरिति दक्षिणाग्न्यानुक्रम्। तत्र यद्यनाहृते ऽग्नौ सूर्यो ऽस्तमियात्तदा पुण्यगृहादियोनिविशेषमनवेक्ष्य यत्र दृष्टो ऽग्निः तत आहृत्यैतं प्रविशानीत्येष निधीयते। वाकारः प्रसिद्धौ, अथवा एतं प्रविशानीति वा तूष्णीं वा निधीयत इत्यर्थः। अभिनिम्रोचेदिति वचनात् अभ्युदये तूष्णीमाधेयः॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्याधानकल्पः। १३।

सर्वत्रानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथायोन्युत्पादनमेवाधानप्रकार इत्यर्थः। दक्षिणाग्नेरिति वचनात् सभ्यावसथ्ययोस्तूष्णीमेवाधानम्। प्रायश्चित्तं तु सर्वेषु सर्वप्रायश्चित्तमेव विशेषस्यानुक्तत्वात्॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभिनिम्रोचेत्। १४।

इति षष्ठी कण्डिका।

दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पुरस्ताद्धरेत्। अन्वञ्चार्षेयो ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्धरेत्। अन्वञ्चमग्निहोत्रेणानुद्रवेत्। आयतने हिरण्ये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्य नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्य तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्युपस्थाय वारुणं चरुं निर्वपेत्। १।

अधिवचनार्थे प्रणयनस्योक्तत्वात् तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम्। अत उद्धरणशब्देन प्रणयनं लक्ष्यते. यथा यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुरित्यादौ। तथा यस्याहवनीयमप्रणीतमभ्यस्तमियादित्याश्वलायनः। तेनोद्धृते ऽप्रणीते भवत्येव प्रायश्चित्तम्॥ वेदार्थवित् आर्षेय इति व्याख्यातं ब्रह्मौदने. तत्रैव बहुविषयं वेदनं यस्य स बहुवित्। अथवा ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या बहुविदिति। तच्च वेदनबहुत्वस्यापेक्षितत्वात्. यस्ययस्य यतोयतो वेदनप्रकर्षः तस्यतस्य परिग्रहे गुणातिशय इति द्रष्टव्यम्॥ तत्रैवाहरणादारभ्य

अमुमामुष्यायणमिति यजमानस्य नामगोत्रयोर्निर्देशः यथा देवदत्तं भार्गवमिति ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति । ७ ।

सौर्यस्याग्नेयवदुक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाग्नेयविकारः ॥

संस्थितायामिष्ट्यामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनश्नन्तौ वाग्यतावासाते यजमानः पत्नी च । ८ ।

आहवनीयमेवेति तमेवाहवनीयं सायंहोमार्थमिन्धानावित्यर्थः । अथवा सर्वाग्नीन्धनस्याश्वलायनादिभिरिष्टत्वात् तन्निवृत्त्यर्थ एवकारः ॥

द्वयोः पयसा पूर्ववत्सायमग्निहोत्रं जुहुयात् । ९ ।

द्वयोः गवोरिति शेषः पूर्ववत्, यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयादित्यत्रोक्तरीत्येत्यर्थः ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभ्युदियाच्चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत्। अन्वङ्‌ङ्पर्येतो ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्धरेत्। अन्वङ्ङग्निहोत्रेणानूद्द्रवेत्। आयतने ऽग्निं प्रतिष्ठाप्योपाः केतुना जुषतां यज्ञं देवेभिरन्वितम्। देवेभ्यो मधुमत्तमं स्वाहेति प्रत्यङ्ङ्पद्याज्येन जुहुयात् । १० ।

व्याख्यातो ऽयमग्निनिम्रोचनविधिना। इयांस्तु विशेषः, हिरण्यस्थाने जुह्वां चतुर्गृहीतं हरेत्। तच्च प्रतिष्ठापिते ऽध्वर्युरग्निहोत्रमुपसाद्य पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य उषाः केतुनेति जुहुयादिति ॥

अग्निहोत्रस्य स एव होमकल्पः। तत्प्रायश्चित्तं यत्प्रातः कालातिपन्नस्य । ११ ।

आ तमितोरप्राणन्नित्यादिर्विरहानान्तो होमकल्पो ऽनन्तरविधिना समानः । तथादित्योपस्थानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

एतावन्नाना । नाग्राहवनीयमनुगमयति । १२ ।

तस्मिन्नेवाग्नौ नैयेष्टिः सायंहोमश्चेति भावः ॥

अथैकेषाम्। यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभिनिम्रोचेद्भ्युदियाद्वा । १३ ।

इति सप्तमी कण्डिका ।

मनो ज्योतिर्जुषतां त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इति द्वे चतुर्गृहीते जुहुयात् । १ ।

तयोरर्थाग्निहोत्रार्थमुद्धृत एवाग्नौ होमः तदङ्गत्वात् ॥

यस्य विप्रक्रान्तमहुतमग्निहोत्रं सूर्यो ऽभ्युदियाद्यथा विजनिष्यमाणो न विजायेत तादृक्तत्। आत्मानं वा ह यजमानो रुणद्धि सर्वज्यानिं वा जीयते। नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्य तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत। एकहायनो दक्षिणा । २ ।

यस्यानुदिते होष्यामीत्यभिधाय प्रक्रान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाकृतं स्यात् तद्यथा प्रक्रान्तप्रसवा स्त्री यद्यो ऽप्रसूतार्तिमियात् तादृगार्तं भवति। तेन च यजमानो ऽप्यात्मानं दुःखयात्मानं नयतीत्यर्थः। वाकारः चार्थे। हेति प्रसिद्धौ। ततो दुःखाय सद्यः सर्वाश्चानिं जीयते सर्वा बाधाः प्राप्नोति। तस्मादार्तव्यमेतत्प्रायश्चित्तमिति भावः। नित्यमग्निहोत्रमित्यादि व्याख्यातम्॥

हुत्वा तदुद्वास्य पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्याश्मरथ्यः। ३।

कृत्वा तदग्निहोत्रं विधिवदुद्वास्य पुनराधेयमग्न्याधेयं प्रायश्चित्तत्वेन कार्यमित्याश्मरथ्यो मन्यते। न त्वेवमेतन्मतमित्यर्थः॥

अथैकेषाम्। यद्यन्ते स्यादुन्नीय प्राङुदाद्रवेत्। स उपसाद्या तमितोरासीत। स यदा ताम्येदथ भूः स्वाहेति जुहुयात्। प्रजापतिर्वै भूतस्तमेवोपासरेत्स एवैनं तत उन्नयति नार्तिमार्छति यजमान इति विज्ञायते। ४।

एकेषां तु शाखिनां विज्ञायते। यद्यन्ते स्यात् यद्येतन्निमित्तं होमसमीपे स्यात्। किमुक्तं भवति। यदि निष्पन्ने ऽग्निहोत्रद्रव्ये ऽर्वाग्घोमादुदयः स्यादित्यर्थः। तथा च भारद्वाजः। यद्यन्ते स्यादित्यग्निहोत्रादनन्तरवादो ऽभिप्रेत इति॥ तत्रोन्नयनाद्युपसादनात्कृत्वा प्राणायामेन ताम्तो भूः स्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुयात्। भूरिति हि

प्राजापत्यभिधायी । यस्मादसौ नित्यं भूतो भवति तदनेन प्रजापतिमेवोपासरेत् प्रजापतिरेवोपसृतः स्यात् । ततश्च स एवैनं ततो दोषादुन्नयति उद्धरति न चार्तिं प्राप्नोतीति ॥ यस्मादेवं शाखान्तरं तस्मादीदृशे निमित्ते पूर्वेणैतद्विकल्पत इति भावः ॥

यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत द्व्यहे त्र्यहे चतुरहे वाग्नये तन्तुमते ऽष्टाकपालं निर्वपेत् । ५ ।

चतुर्षु होमेष्वतिपन्नेषु तन्तुमती कार्या, षट्सु वाष्टासु वा । प्रागेभ्यो ऽवधिभ्यो विच्छेदे वैशेषिकप्रायश्चित्तावचनात् सामान्योक्तः सप्तहोता भवति, सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेदिति ॥ न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वाद् यज्ञविभ्रेषत्वमस्य शङ्कनीयं, तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरिति तस्यापि यज्ञसंस्तवात्, बौधायनेनास्यैवास्य यज्ञविभ्रेषत्ववचनाच्च यथा प्रोषितमधिकृत्योक्तं अथ यद्यसौ यज्ञविभ्रेषमापद्यते न ते ऽहौषुरितीति । तथोपग्रन्थकारेणापि को नु खलु विभ्रेष इति प्रक्रम्योक्तम्, यस्याग्निहोत्रस्याहुती अन्योऽन्यस्य कालमापद्येते इति । तस्माद्युक्तमेव सप्तहोता भवतीति ॥ यज्ञविभ्रष्टेष्टेस्तु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता । कात्यायनस्त्वाह, अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयान्मनो ज्योतिर्जुषतामिति । आश्वलायनश्च मनस्वत्या चतुर्गृहीतं प्रक्रम्याह, अग्निहोत्राहोमे च प्रतिहोममेक इति । बौधायनेनास्माच्छब्दविषये प्रतिहोम एवोक्तः, यथा दीप्यमानेष्वेवाह्वयमानेषु यावन्त्यतिक्रान्तान्यग्निहोत्राणि स्युस्तानि प्रतिसंख्याय जुहुयादिति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तमप्यनुसंधेयम्, तस्माद्यस्यैवंविदुषः उतैकाहमुत द्व्यहं न जुह्वति हुत-

मेवास्य भवतीति ॥ अत्र चतुरहादूर्ध्वमनेकविच्छेदे ऽप्ययमेव विधिः . अतो ऽन्यस्यावचनात्. अर्वाक् चतुरहादिष्टिनिवृत्त्यर्थत्वाचाधिकवच-नस्य । भारद्वाजस्त्वत्र समारूढाग्नेश्चिरकाले होमादिविच्छेदे विशेष-माह. होमेष्वहूयमानेषु चात्मन्यरण्योर्वा ध्रियमाणानां कथं तत्र न लुप्यते . द्वौ मासावहुते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वाग्नये पथि-कृते ऽग्नये वैश्वानरायाग्नये व्रतपतये ऽग्नये व्रतभृत इत्येषा महापथि-कृदिष्टिः . पवित्रेष्ट्या यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासावितिं सर्वमाप्नोतीति । तथा षण्मासानहुते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वा चेति प्रकृत्य पूर्ववदेव पवित्रेष्ट्यन्तमुक्त्वातिपवित्रेष्ट्या यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदत्र कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं होमविच्छेदे ऽग्निर्नश्यतीत्युक्तं तदतिसाहसं पश्यामः ॥

स्वयं कृण्वानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो वृषभः शोशु-चानः । प्रत्नं सधस्थमनुपश्यमान आ तन्तुमग्निर्दिव्यं ततान ॥ त्वं नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि देव-यानः । त्वयाग्ने पृष्ठं वयमारुहेमाथा देवैः सधमादं मदेमेति याज्यानुवाक्ये । ६ ।

गतः ॥

तन्तुं तन्वन्नुद्बुध्यस्वाग्न उदुत्तममुद्वयं तमसस्पर्युदु त्यं चित्रमित्युपहोमाः । ७ ।

आगन्तुत्वात्ते नारिष्ठेभ्य ऊर्ध्वं भवन्ति ॥

हव्यवाहमभिमातिषाहं रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरंधिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेम ॥

स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि विश्वा देव पृतना अभिष्य। उरुं नः पन्थां प्रदिशन्विभाहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरं न आयुरिति संयाज्ये। ८।

गतः॥

इत्यष्टमी कण्डिका।

इति द्वितीयः पटलः॥

यस्याहवनीये ऽनुद्धाते गार्हपत्य उद्वायेदाहवनीयमुद्वाप्य गार्हपत्यं मन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येतया। अग्ने सम्राडिषे रय्यै रमस्व सहसे द्युम्नायोर्जेपत्यायेत्यभिमन्त्र्य सम्राडसि विराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युपसमिध्यान्यमग्निरुपस्तानऽन्ख्यदित्यन्यं प्रणीयाग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवते ऽष्टाकपालं निर्वपेत्। १।

विधिः। अपवदति च स्वविषये यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिम्, तं प्रति विशेषविषयत्वात्॥ तेनाकर्मकाले ऽप्ययमेव विधिरजस्राग्नेः। अथवा विकल्प एव तयोर्विध्योः न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात्, यथोक्तं सत्याषाढेन यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न कालमवधारयेदिति, तेभ्य एवावक्षाणेभ्यो ऽधि मन्थितव्य इति। भारद्वाजश्चाह अथैकेषां यतरो ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्यो ऽधि मन्थितव्य इत्यादि॥ अथ बह्वृचवाजसनेयकयोराश्वलायनकात्यायनबौधायनेष्वाहवनीयं ध्रियमाणमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय ततः पुनःप्रणयनमुक्तम्। तत्र बह्वृचे तावदाहवनीयमधिकृत्याम्नायते सर्वमेवैनं सहभस्मानं समोप्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेदिति। वाजसनेयके ऽप्ययमेवाप्यान्तरः पाठः। तथाश्वलायनकादावपि। बौधायनीये तु सर्वमाहवनीयं भाण्डे समोप्य दक्षिणेन विहारं हृत्वायतनद्वयादपि भस्मोद्धारस्य शकृत्पिण्डेनोपलिप्य न्युप्योपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः। तथा प्रायश्चित्ते ऽपि विशेष उक्तः, षट् स्रुवाहुतीर्जुहुयादुद्बुध्यस्वाग्ने त्वमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्जुषतां तन्तुं तन्वन्नुद् त्वं चित्तिमिति॥

सर्वत्रानुगतेष्टिमेतामेके समामनन्ति। २।

सर्वत्र सर्वानुगतिनिमित्तां तपस्वतीमेके समामनन्ति। तदयं सर्वत्र तेनतेनानुगतिप्रायश्चित्तेन विकल्प्यत इत्यर्थः। अथवा यत्रयत्रशाखाभिरनुगते निमित्ते इष्टिरन्यान्याभिहिता तत्रतत्र सर्वत्रैतामेके समामनन्ति। अतस्तया विकल्प्यत इत्यर्थः॥

आयाहि तपसा जनेष्वग्ने पावको अर्चिषा। उपेमां सुष्टुतिं मम॥ आ नो याहि तपसा जनेष्वग्ने पावक दीद्यत्। हव्या देवेषु नो दधदिति याज्यानुवाक्ये। ३।

गतः॥

आहवनीये ऽनुगते ऽग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालं निर्वपति। ४।

तत्तत्राहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति, यथा यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे यदि प्राग्घोमकालादित्यादौ। यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषश्चोदितः तत्र स एवेष्यते, यथान्वाहितादौ। तेनाप्येषा विकल्प्यत इत्यन्ये। ननु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्तत्र प्राप्ता। तत्किमनयोरेकस्मिन्दोषे श्रूयमाणत्वात्समुच्चयः। नेत्याह॥

न तपस्वते। ५।

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते। विकल्प एव त्वनयोः, शाखाभेदादिति भावः। अथवा सर्वत्रानुगतेऽग्निमित्यनेन सहैतत्सामान्यविशेषभावेन योजनीयम्। सर्वाग्निषु तपस्वती, ज्योतिष्मती त्वाहवनीये, न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्या इत्यर्थः। मन्त्रविषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव सर्वत्र, न ज्योतिष्मती, विशेषविहितत्वात्, अन्यथाहवनीये तस्यानवकाशत्वप्रसङ्गाच्च। तत्रापि [illegible] द्वयोर्विकल्प इत्यपरम्॥

यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे पूर्वो ऽग्निरनुगच्छेदधिश्रि-

त्यग्निहोत्रमुन्नीय वाग्निना च सहाग्निहोत्रेण चानूद्रवेत्। यो ब्राह्मणो बहुवित्स उद्धरेत्। यत्पुरा धनमदायी स्यात्तद्दद्यात्। अच्युतेनैनं च्यावयतीति विज्ञायते। ६।

यद्यप्यनाहुते ऽग्निहोत्र इति वचनात् आ पूर्वाहुतेरयं विधिराश्रेयः। तथाप्यधिश्रित्याग्निहोत्रमुन्नीय चेत्युद्धरणकालनियमात् सहाग्निहोत्रेणोद्द्रवणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवास्य संकोचः सामर्थ्यात्। बहुविद्व्याख्यातः॥ तदयमर्थः। विहरणकालप्रभृत्याधिश्रयणादोन्नयनाद्वाहवनीयानुगतौ पूर्ववदाहवनीयकर्मवर्जमधिश्रयणान्त उन्नयनान्ते वा कर्मणि कृते बहुविद्ब्राह्मणस्तूष्णीमग्निमुद्धरेत्। ततो ऽध्वर्युः कृतान्तादारभ्योद्द्रवणात्कृत्वा सहाग्निहोत्रेण बहुविदमग्निं नयन्तमनूद्रवेत्। ततो बहुविदा प्रतिष्ठापिते ऽग्नौ तस्मै यजमानस्तद्धनं दद्यात् यस्मै स्पृहयालुरात्मार्थं निहितवान् नेदमन्यस्मै दास्यामीति। तेनैवाच्युतेन धनेनैनमाहवनीयं गार्हपत्याच्च्यावितवान्भवति, एनं बहुविदं वा॥ ततो ऽग्निहोत्रमन्यस्मै दत्त्वा अन्यत्र वा निधायानुगतेष्टिर्निमित्ताकृतयो वा। तत आहवनीयकर्माण्यकृतानि कृत्वा कृतान्तादारभ्याग्निहोत्रसमाप्तिः॥ समानो ऽयं विधिरजस्रे विशेषावचनात्। न च अहुते ऽग्निहोत्र इति वचनात् अग्निहोत्रमात्रार्थाग्निविषयो युक्त इति वाच्यम्, यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेदित्यत्र व्यभिचारात्, यस्याग्निरुद्धृतो ऽहुते ऽग्निहोत्र उद्वायेदित्यन्यत्र विशेषवचनाच्च॥

यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेदनुगमयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहुयात्। ७।

प्रातर्विहरणकालप्रभृत्या पूर्वाहुतेर्गार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्वापनादि तपस्वत्यन्तं कर्म यस्याहवनीये ऽनुद्धात इत्यादिविधिना समानम्। तत्कृत्वा ततो ऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः। पुनरुपन्यासस्तूत्तरविधिविकल्पार्थः॥

यदि त्वरेत पूर्वमन्ववसाय ततः प्राङुद्धृत्य जुहुयात्। ८।

यदि त्वरेत कालातिपत्तिभयादिना तदाहवनीयमेव गार्हपत्यं परिकल्प्य तत्रैव दक्षिणाग्न्यादीनपि नीत्वा ततः प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात्। ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हपत्यस्योत्पत्तिः॥

जामि तु तद्यो ऽस्य पूर्वस्तमपरं करोति। अन्यत्रैवावसाय पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहुयात्। ततः श्वोभूते ऽग्नये तपस्वते जनद्वत इति समानम्। ९।

जामीति पूर्वनिन्दा उत्तरविधिप्रशंसार्था। पौनःपुन्यनिमित्तमश्रद्धेयत्वं जामित्वम्। तत्तु जामि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति। तस्मादन्यत्रैव देशे सहाग्निभिर्ध्रियमाणैर्गत्वा तत्रानुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिनापरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात्। ततः श्वोभूते तपस्वतीं निर्वपेत्॥

अथैकेषाम। यस्याग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेत्। अनुगमयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहुयात्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्वारुणं यवमयं चरुम्। १०।

अथवा प्रातरिति न कालविशेषमवधारयेत्। सायं प्रातर्वा अहुते ऽग्निहोत्रे ऽपराग्न्यनुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात्। तपस्त्याग्नु स्थाने वारुणवैश्वानरौ समानबर्हिषौ निर्वपेदित्यर्थः। तदेवमेते त्रयः कल्पाः प्रातःकाले यस्याहवनीये ऽनुद्वात इत्यादिविधिना सह विकल्पन्ते। अन्यस्त्वेकः सायंकाले ऽपि॥

यदि गार्हपत्य आहवनीयो वानुगच्छेत्तेभ्य एवावक्षाणेभ्यो ऽधि मन्थितव्यः। यदि न तादृशानीवावक्षाणानि स्युर्भस्मनारणी संस्पर्श्य मन्थितव्यः। स्वादेवैनं योनेर्जनयतीति विज्ञायते। ११।

दाहावशिष्टानि काष्ठान्यवक्षाणानीत्युच्यन्ते। तेषु मन्थनसमर्थेषु सत्सु तेभ्य एव द्वे गृहीत्वा मन्थेत। यदि पुनर्न तादृशानि स्युः तदा तत्तद्भस्मसंस्पर्शं कृत्वा तयोररण्योर्मन्थेत्। एवमरणी संक्राम्य मन्थन्स्वादेव योनेर्जनयत्यग्निम्. अवक्षाणाभावे भस्मस्थत्वादग्नेस्तत्स्थस्य. इदानीमरण्योः संक्रमितत्वाच्च। तात्स्थ्ये च लिङ्गम्. अत्र वाव स निलयत इति। अत एव वचनादवक्षाणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितो ऽप्यग्निः स्वयोन्यनुत्पन्नत्वादप्रत्नाम इत्युक्तं भवतीति। न च गार्हपत्यारण्योराहवनीयमन्थनम्. पृथगरणीमग्नीनिति लिङ्गात्। गार्हपत्यस्य

तावदियमेवोत्पत्तिः सर्वत्र ॥ प्रायश्चित्तं च तपस्वद्येवामत्यपवादे यथाम्न्याद्विकादौ । यथाहवनीयस्यापि प्रणयनानुपदेशः तथापीयमेवोत्पत्तिः ॥ यथा सावित्रादिषु दर्विहोमेष्वग्निहोत्रे च होमकाले तथेष्टिपशुष्वपि प्रागन्वाधानादित्यादि । प्रायश्चित्तं च तत्रैवमेवासत्यपवादे. यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिना । सत्याषाढस्त्वाह यस्य पूर्वो ऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न कालमवधारयति तेभ्य एवावचारेभ्यो ऽधि मन्थितव्य इत्यादि । भारद्वाजस्त्वथैकेषां यतरो ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्यो ऽधि मन्थितव्य इत्यादि ॥

एवं शकृधे तृणधे च । १२ ।

शकानि करीषाण्येधा यस्य स शकृधः । तथा तृणध इति । शकादीन्धने चाग्नावनुगते भस्मान्तरेषो संसर्थ मन्थितव्यः । तेषामपि मन्थनासामर्थ्यादिति भावः ॥

अग्नये तपस्वते जनद्वत इति समानम् । १३ ।

दर्शितो ऽस्यापि विषयविभागः प्रागेव । तथा दर्शितावनया बाधविकल्पौ ज्योतिष्मत्या. ॥

अनुगतेष्टेवा स्थान एता आहुतीर्जुहुयान्निचाय स्वाहा वरुणाय स्वाहाग्नये स्वाहाग्नये व्रतपतये स्वाहाग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहाग्नये शुचये स्वाहाग्नये ज्योतिष्मते स्वाहा सूर्याय स्वाहेति व्याहृतीभिर्विहृताभिः समस्ताभिश्च जुहुयात् । १४ ।

सर्वथा एवानुमतेष्टेरयं विकल्पः पुनरनुमतेष्टिग्रहणात्। अन्यथा हि अपि वैता आहुतीरेवावक्ष्यत्। तथा सर्वासामेव प्रायश्चित्तेष्टीनामनुपदमाहाश्वलायनः. अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तद्दैवताय पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायत इति। बह्वृचास्त्वेता एतेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥

इति नवमी कण्डिका।

यदि प्राग्घोमकालादाहवनीयोऽनुगच्छेद्गार्हपत्यादन्यं प्रणयेत्। १।

केचिदहुत इत्यनेन सकलस्य बाधं मन्यन्ते। तदयुक्तं शाखाभेदात्, एकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च। यदि हि तथाभिप्रैष्यत प्रातर्ग्रहणमेवाकरिष्यत्। नहि माणवकार्यकस्मै दधनि दित्सिते तक्रं च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, भवति च तत्र वचनं माठराय दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति। तथा च महाभाष्यकारः, नह्येकमुदाहरणं सामान्यवचनं प्रयोजयतीति। तस्मादुभयकालार्थमित्येव युक्तम् ॥ अथ को होमकालः। ननूक्ता आगमचदर्शनादयः कालाः सायंप्रातर्होमयोः सचलता। तेषु यतमस्मिञ्जुहुयात् ततमो भविष्यति॥ प्राग्घोमकालादिति कोऽर्थः। यदेध्माहरणादि तन्त्रं प्रक्रम्यते ततः प्रागित्यर्थः। तथा च होमकालमनुवदता कात्यायनेनोक्तम्, आगमनेषु चेत्पावेश्याहवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्राच उदासमयगादिति॥ कथ

पात्रसादनकाल.। तन्त्रारम्भ इति ब्रूयात्। यथा प्रणयनविधनन्तर-माह बौधायनः. अथैतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण गार्हपत्यमुपसादयतीति। सत्याषाढभारद्वाजौ तु परिस्तरणानन्तरमाहतुः. अग्निहोत्रपात्राणि प्रयुनक्तीति॥ तस्मात्प्रणयनकालप्रभृत्या तन्त्रारम्भात् आ वा परिस्तरणात् आहवनीयस्यानुगतावन्यं प्रणीयानुगतेऽग्निर्मिचायाङ्गतयो वा। समानो ऽयं विधिरजस्रे अविशेषात्॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये जुहुयात्।२।

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे। तत्र यद्याहवनीयो ऽनुगच्छेत्प्राण इत्यादिना गार्हपत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुतिं जुहुयात्। ततो यदि गार्हपत्य आहवनीयो चेत्यादिविधिनाग्निमुत्पाद्य प्रकृतिवदग्निहोत्रसमाप्तिः। तथा चाचैतामाहुतिमुक्त्वा यथानुपूर्व्यकरणमिति कात्यायनः॥ नाचानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात्. नापि विकल्प्यते शाखाभेदात्। यस्याग्निरुद्धृत इति विधिनोद्धरणमयस्याहवनीयस्योद्धार्यस्य लभ्यत इति द्रष्टव्यम्॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये।३।

व्याख्यातः पूर्वे। नाच यस्याहवनीये ऽनुद्वात इत्येव विधिरिष्यते. जीवन्तमाहवनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात्। यस्तु अथैकेषां यस्याग्निमनुगच्छेत् कालमवधारयेदिति विधिः स त्वचापि भवत्येव सार्वकालिकत्वात्॥

यदि दक्षिणाग्निर्व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये।४।

एव कुलेत प्रविशानीति यथायोन्युपाधाधेय. ॥

यदि सर्वे ऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो वायात्तां दिशमुद्धृत्य वायवे स्वाहेति जुहुयात् । ५ ।

होमकाले ऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निधायानुवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायवे स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात्। ततो यथास्थानं विहृत्याग्निहोत्रतान्मादारभ्य कर्मसमाप्तिः॥ कात्यायनस्तु वायव्यामाहुतिमपि यथास्थानमुद्धृत्य तस्मिन्नग्नावेवाह यथा, सर्वे चेत् तूर्णं मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यंकरणमिति॥

यद्यु वै निवाते मथित्वा विहारं साधयित्वापरेणाहवनीयं यजमान उपविश्य स्वयमग्निहोत्रं पिबेत् । अग्निहोत्रप्रत्याम्नायो भवतीति विज्ञायते । ६ ।

यदि निवाते सति सर्वे ऽनुगच्छेयुः तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथास्थानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संस्कृतमग्निहोत्रमपरेणाहवनीयमुपविश्य यजमानः स्वयं पिबेत्। पानस्य च होमप्रत्याम्नायत्वात् न पुनर्होमः॥ होमकालादन्यत्र सर्वानुगमाननुगतिक्रमेण तस्यतस्याग्नेर्यथाविहितमुत्पत्तिः प्रायश्चित्तं च। श्मशानवगमे त्वाधानक्रमेणेति द्रष्टव्यम्॥

यदि प्रागस्तमयाज्जुहुयात्पुनरेवास्तमिते हुत्वा भवतं नः समनसावित्युपतिष्ठेत । ७ ।

प्रागस्तमयाद्धोमे साङ्गस्य होमस्यावृत्तिः, अकाले कृतस्याकृतत्वात्, प्रधानकालत्वादङ्गानाम्। न तु प्रणयनस्यावृत्तिः, काल एव तस्य

ष्ठतलात्। तत्र तु कृत्लाप उपस्पृश्येत्येतावति कृते भवतं नः समन-
साविव्युपतिष्ठेत। गार्हपत्याहवनीयाविति शेषः. मन्त्रलिङ्गात् ॥

यदि महारात्रे पुनरेवौषसं हुत्वैतयैवोपतिष्ठेत । ८ ।

उषसि जुह्वतः प्रागुषसो होमे ऽप्येवमौषसः पुनर्होमः उपस्थानं च ॥

यदि हविः प्रोक्षन्नग्निमभिप्रोक्षेद्धुतेन यज्ञेन यजेत ।
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिति पुनरग्निमुप-
समिन्ध्यात् । ९ ।

हुतेः निर्वीर्यः। पुनरुपसमिन्ध्यादित्यन्वाधानिकोपसमिन्धनापेक्षया
पुनःशब्दः ॥

एवं सर्वेष्वग्न्युपघातेषु । १० ।

एवं परिषेचनादौ प्रमादे ऽप्युपसमिन्धीत। सर्वग्रहणात् मूत्रपुरीषा-
द्यशुचिसंसर्गे ऽप्यशूद्रोदक्याद्यप्रयतसंसर्गे ऽप्युपसमिन्धीत। बौधायन-
स्त्वाह अग्नेश्चाभ्याधाने समारोप्य निर्मथित्वा पवमानेष्टिरिति।
महाभारते ऽप्यारण्यपर्वणि पठन्ति. रजस्वला चेच्छ्रौताग्निमग्ना-
स्पृशते यदि. इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्या शुद्धये ऽग्नय इति ॥

अग्नये ऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्या-
ग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः । ११ ।

यस्याहवनीये विद्यमाने तमन्यं बुद्धा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्ये-
तामिष्टिं निर्वपेत् ॥ ननु किमभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तं
श्राहो स्विदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति- न ज्ञायते. उद्धरणशब्दस्योभय-

चापि दर्शनात्। तत्र यद्यभ्युद्धरणमात्रमयुक्तं ततो ऽभ्युद्धृत्याग्निं मध्ये तत्त्वं विदित्वा अनिहितव्रतो ऽपि प्रायश्चित्तं स्यात्. विपर्यये तु न स्यात्। अतो वक्तव्यो विशेषः. तत्राह

यथा कथा चाभ्युद्धरेयुः प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यः। यद्यसंन्युप्ते स्याशयेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमित्यालेखनः। १२।

अस्तु वाभिप्रणयनं मा वा। यदि कथंचिदभ्युद्धरेयुः भवत्येवेदं प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यमतम्। आलेखनस्तु मन्यते. यद्यनिहिते ऽग्नौ स्याशयेयुः जानीयुस्तत्त्वं तदैनं पश्चादुद्धृतमग्निमनुगमयेयुः. न तु भवत्येतत्प्रायश्चित्तम्. सर्वप्रायश्चित्तमात्रं तु श्रूयते अप्राप्तस्योद्धरणमिति। यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं ततो याथाकामी तयोरिति भावः॥ कर्मार्थात्यभ्युद्धरणविषयस्यायं विधिः. निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्यो ऽनिर्दिष्टभागो ऽन्य इति लिङ्गात्। तेनापवृक्त*कर्मण्यप्यर्यमुद्धृते ऽग्नौ संन्युप्ते लौकिकाग्निसंसर्गनिमित्तेष्टिरेव कार्या नाभ्युद्धरणनिमित्ता॥

अग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालमित्युक्तम्। १३।

ब्राह्मणे तु अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतो ऽहुते ऽग्निहोत्र उद्वायेदिति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य निन्दित्वा च पुनरित्. प्रथममिथितया मन्थनमुक्तम्। तत्र प्रणयन-

* Corrected, the MSS read •ह•

निन्दानिषेधयोर्मन्त्रविधिप्रशंसार्थत्वात् प्रणयनमन्त्रनयोर्विकल्प इति सूत्रकाराभिप्रायः ॥ तत्र च लिङ्गम्, तं हैतमेके पशुबन्ध एवो-त्तरवेद्यां चिन्वत इति ब्राह्मणव्याख्याता विकाराः, नानुक्रमि-ष्यामः । पशुबन्धे सोमे सत्त्रे सहस्रे सर्ववेदसे वेति ब्राह्मणनिषिद्ध-स्यैव पशुबन्धस्य विकल्पनयानुस्मरणम् । तथा दर्भो ऽवदाय शृत-त्यावदाति, एतद्वा विपरीतम्, तथा पत्नी संनह्यति तिष्ठन्तीं वेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अयं च विधिः अहुते ऽग्निहोत्र इति वचनात् या पूर्वाह्णहोमकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्प्यते । यस्याग्निरहुत इति वचनाच्च नास्ते ऽग्नौ भवति ॥

अथाहुतिं जुहुयात्त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इति । १४ ।

अथानुगतेष्टेरनन्तरं मिन्दाहुतीनां वा त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इत्या-हुतिः ॥

यस्य सांनाय्ये ऽधिश्रिते हविषि वा निरुप्ते पुरुषः श्वानो रथो वान्तराग्नी वीयाद्दुर्वराहैडको वा तद्वापो ऽन्वतिषिच्य गामन्वत्यावर्तयेद्धर्तां भूतिर्द्धा घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसः स्वाहेति । १५ ।

पुरुषो मनुष्यजातीयः । श्वनः श्वदंष्ट्रम् । दुर्वराहो ग्रामसूकरः । एडको मेषः, कमेलक इत्यन्ये । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविरु-त्पत्तिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ गच्छेत्तदाच पुरुषा-दिगते मार्गे ऽपो ऽन्वतिषिच्य तानतिक्रान्तानन्वपः सिक्ता गामन्वत्य

गां सर्वतो ऽनुगमय्यावर्तयेत्. यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमये-दित्यर्थः। गामन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्वलायनः॥

देवाञ्जनमगन्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छतु पितॄन्पञ्चजनान्दिश आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छत्विति षडाहुतीर्हुत्वेदं विष्णुर्विचक्रम इति वर्त्म समूहेत्। पदं वा क्षोभयेत्।१६।

पितॄनित्यादिषु जनमगन्नित्यादेरनुषङ्गः। आपो जनमगन्निति द्वितीयार्थे प्रथमा। ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्नित्येको मन्त्रः. षडिति वचनात्॥ वर्त्म समूहेत् अनोरथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समीकुर्यात्। पदं वा क्षोभयेत् पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत्। गार्हपत्यभस्मना पदमभिवपेदिति तु सत्याषाढः॥

यस्यानो वा रथो वान्तराग्नी यात्याहवनीयमुद्धाप्य गार्हपत्यादुद्धरेयदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते सूर्यस्य रश्मीनन्वाततान। तत्र रयिष्ठामनुसंभरैतं सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या॥ त्वमग्ने सप्रथा असीत्येताभ्याम्॥ ततः पथिकृतीं पूर्ववन्निर्वपेत्।१७।

सामान्यवचनात्सार्वत्रिको ऽयं विधिः। पूर्वविधिविषये तु तेन बाध्यते। तथा यद्यनो रथो वान्तराग्नी सदोहविर्धाने वा वीयात्पथिकृतीं पूर्ववन्निर्वपेदिति मौसिकेनापि बाध्यते. तथापि सदोहविर्धाननिर्माणादूर्ध्वभावित्वेन विशिष्टविषयत्वात्। अथवा वि-

कल्प एवास्य द्वाभ्यां न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात् । तथा च सत्याषाढभारद्वाजाभ्यां पूर्वविधिमुक्त्वान्तरमुक्तम्. यद्यनो वान्तराग्नी वीयादित्येकेषां न कालमवधारयतीति । समानो ऽयं विधिरजन्ते ऽपि अविशेषात् । बह्वृचस्त्वन्नाधीयते. यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वाश्वा वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. नैनम्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति. तच्चेन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत् तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात्. सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥ पूर्ववदिति पथो ऽग्निकार्दहिंराहरेदनड्वान्दक्षिणेति विधिनेत्यर्थः ॥

एतामेव निर्वपेत् । १८ ।

इति दशमी कण्डिका ।

स्तोत्रे शस्त्रे वा मूढे । १ ।

स्तोत्रशस्त्रयोरवयवस्याप्रतिभानं अन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तस्यैतामेवेष्टिं निर्वपेत् यथा समाप्तेरप्रतिसंहिते अपकृष्टे । प्रतिसंधाने तु नेष्यते । सर्वाप्रतिभाने तु कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदेव प्रतिभावद्भिः प्रतिभावनीयम् ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्व्यवेयुर्यो वा व्यवेयात् । २ ।

एतामेव निर्वपेदित्यनुषङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां बहुवचनं संसर्गित्वाद्वा । यस्याग्नीन्विहृतानपरः स्वेनाग्निना समारूढेनासमारूढेन

वा व्यवेयात् व्यवदध्यात् तत्रेयमिष्टिः। यद्यन्यं व्यवेयात् तत्रापि लौकिकाग्निना व्यवेताग्नेरपीत्यन्ये ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्विहरेयुः । ३ ।

पूर्ववदनुषङ्गः। बहूनां सहप्रयाणादौ समारोप्याग्निं पराग्निना सह निदध्युः स्वं तस्मिन्नुपावरोहन्ति वा तथापि विहर्तुरियमिष्टिर्भवति। संसर्गेष्टिस्तु संसर्गनिमित्ता. इतरस्य तु संसर्गेष्टिरेवाभिविहरणाभावात्। अत्रापि समारोपणेन विविक्ते ज्याविष्टिः ॥

एतां जने प्रमीतस्य । ४ ।

जने प्रमीतस्य देशान्तरे मृतस्य मरणश्रवणानन्तरं गृहेष्वेतामिष्टिं निर्वपेत्। भारद्वाजस्त्वनुग्रहमाह. प्राचीनावीती पूर्णाहुतिं जुहुयादित्येक इति ॥

तस्याभिवान्यवत्सायै पयसाग्निहोत्रं जुहुयादा शरीरस्याग्निभिः संस्पर्शनात् । ५ ।

व्यापन्नाभिवान्यवत्सा। तस्याः पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् आ शरीरदाहात्। यद्यपि तथावच्छीवं श्रुतं तथापि वचनाद्धूयते, निवर्तते त्वन्यत्सर्वम्। शाकृष्ये लेखमेव मृताग्निहोत्रमुक्तम्. अथाप्याकृतेन मैवेनानजस्रानजुहुत इध्मौरभ्य शरीराणमाहर्तोरिति ॥

सर्वं तूष्णीं क्रियेत । ६ ।

गतः ॥

प्राचीनावीती दोहयति । ७ ।

प्रदर्शनार्थं दोहग्रहणम्। प्राचीनावीत्येव सर्वत्र पित्रर्थत्वात्। पित्र्-
र्थं चोपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥

ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्कृत्वा दक्षिणार्धे
गार्हपत्यस्य प्रोते भस्मन्यधिश्रित्य दक्षिणोद्वास्य सकृदेव
सर्वं तूष्णीमुन्नीयाधस्तात्समिधं धारयन्दक्षिणेन विहा-
रमुद्द्रवति। ८।

ये पुरोदञ्च इति ये पूर्वमग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भाः पूदग्रा इत्यर्थः।
तूष्णीमुन्नीयेति पुनर्वचनमादरार्थं वाग्यमनार्थं वा ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते। ९।

देवेभ्यो ह्युपरि धार्यते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥

स उपसाद्य समिधमाधाय सकृदेव सर्वं तूष्णीं जुहु-
यात्। १०।

पुनस्तूष्णींवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

अपि वा सोमं पितृमन्तं पूर्वस्यामाहुत्यामुपलक्ष-
येत्। अग्निं कव्यवाहनमुत्तरस्याम्। ११।

सोमाय पितृमते स्वाहेत्युपलक्षयेत्पूर्वस्याम्. अग्नये कव्यवाहनाय
स्वाहेत्युत्तरस्याम् ॥

प्राशनोत्सेचनपरिषेचनानि न विद्यन्ते। १२।

सेपप्राशनादीनि त्रीण्यपि न विद्यन्ते। तथोदकोत्सेचनाग्नुच्छिष्टभाजो

जिन्वेत्यादीनि। तथोभयतः परिषेचने सह धारया च. तदङ्गत्वात्। सर्वमन्यत्क्रियते॥ गृहे प्रमीतस्याप्यर्वाक् पितृमेधादयमेव विधिर्न्यायसाम्यादूहव्यः। अत्र भारद्वाजः, आहिताग्निं जने प्रमीतं तैलद्रोण्यामवधाय शकटेनाहरन्ति. निर्मन्थ्येन वा दग्ध्वा कृष्णाजिनेऽस्थीन्युपनह्याहतेन वाससा प्रच्छाद्य दीर्घवंशे प्रबध्यानध्रो निदधानाः प्रयता स्नानपभोजना आहरन्ति. तानि ग्राममर्यादायां प्रतिष्ठाप्याग्नीन्भाण्डं च निर्हरन्तीति॥

ब्राह्मणेभ्यो यज्ञायुधानि ददाति। १३।

पात्रप्रतिपत्तिकाले तानि पत्नी पुत्रो वा ब्राह्मणेभ्यो ददाति। दानवचनादेवं ज्ञायते प्रतिग्रहीतुरप्युपयोज्यान्येवेति॥

ददात्येवायस्मयानि। १४।

यदपोमयमसिदः स्वधितिरित्यादि तद्दात्येव। ददाति वा चिनोति वेतरयज्ञायुधानीति भावः। परमतनिरासार्थं चावधारणम्, यथाह भारद्वाजः."पुत्रस्य दृषत्स्यादायसं चेति॥

अपो मृन्मयान्यभ्यवहरन्त्यश्मैव। १५।

अश्मैव सहैव सर्वाण्यप्सु क्षिपेत्॥

पुत्रस्य दृषत्स्यात्। १६।

दृषत् पट्टः. दृषदुपलाश्मादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः। तथा चाश्ममया-
... र कात्यायनः॥

यद्यप्रमीतं प्रमीतमुपशृणुयुरग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। १७।

अमृतं मृतमुपश्रुत्य पुनरमरणे निर्णीते अग्नये सुरभिमते निर्वपेत्॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत दक्षिणतः शीते भस्मन्युत्तरामाहुतिं निनयेत्। १८।

उत्तराहुत्यादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या॥

भस्मोत्करं वा गमयेत्। १९।

यत्राग्नीनां भस्मराशिर्निहितः तत्र वा निनयेदित्यर्थः॥

यैषा पितृमेधे प्रथमाहुतिस्तामेवात्र कुर्यादित्येके। २०।

मरणानन्तरं वा पितृमेधमारभ्य यस्मात् परेयुवांसमिति* स्रुवाहुतेस्तन्कृत्वा तामेवाहुतिमनन्तरमाहुतिस्थाने अग्निहोत्रशेषेण जुहुयात्। ततः प्रक्रान्तपितृमेधमेव निवर्तयेत्. न हैमशेषमित्यर्थः। अथवा पितृमेधप्रसिद्धां यैषाहुतिस्तामेवात्राहुतिमत्र कुर्यात्. अपेक्षेताग्निहोत्रशेषमित्यर्थं॥

यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो म्रियेत सर्वतः समवदाय सर्वा देवता अनुद्रुत्य स्वाहाकारेण जुहुयात्। २१।

विसंस्थितायां आरब्धापरिसमाप्तायामिष्ट्यां मरणे यजमानस्य सर्वेभ्यः

* Thus the MSS. *a f* and Taitt. Âraṇyaka 6. 1. 1; *i k* read परेयिवांसमिति.

प्रधानहविर्भ्यो जुह्वां सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां स्वाहेत्यादि॥ तत्रावस्थाभेदेन संस्थाभेदाः समाम्नाता बह्वृचे. यथा य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्यादिति, नैनं याजयेदित्याहुरनभिप्राप्तो हि यज्ञं भवतीति। तथा अधिश्रिते ऽग्निहोत्रे सांनाय्ये हविःषु वा म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति, अग्नावेवैनान्यनुपर्यादध्याद्यथा सर्वाणि संदह्येरन्निति। तथा आसन्नेषु हविःषु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये सर्वहुन्ति जुहुयादिति॥ कात्यायनस्त्वाह. हविष्येषु चेदाह्रियमाणेषु मरणं दक्षिणाग्नावेनान्संदहेत्. न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात्. आसादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति. संस्थार्थं वा प्रकृतत्वादिति। एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम्॥ सोमे ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो म्रियेत कथं प्रेते ऽवस्थापनमिति. न विद्यत इत्याहुर्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्यवभृथं कुर्वीत. यदि यज्ञे पत्नी म्रियेत निर्मन्थ्येन दग्ध्वा मार्जालीयन्यन्ते भस्मानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति। तथा यदि म्रियेत प्रागवभृथादन्यवभृथं कुर्वीरन्. अवभृथं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य स्वैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति। अन्यवभृथ इत्यवभृथधर्मेणाग्निभिर्दहनमित्यर्थः॥ शाण्डिल्यगृह्ये ऽप्युक्तम्. जीवतः कर्माणि विषमाप्ते चेदतिप्रेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केचित्तु सोमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्चेति विधिना सर्वहवींषि जुह्वति॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः।२२।

यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदग्नौ यः कक्षः तमस्याग्निभिस्तृणौं दहेयुः॥

अपि वा त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति। पलाशवल्कैः कुशैर्वा संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते। दशभिर्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं बाहुम्। ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते। सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम्। ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते। अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्वृषणम्। तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वालंकृत्याक्तैर्वेदिं कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानं निपात्य पत्त्रोदग्रेणाहतेन वाससा प्रच्छाद्य बान्धवाः पर्युपविशन्ति। अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य त इमे अग्नय इति प्रेते ऽमात्याः। इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते। कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजसनेयकम्।२३।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि। त्रीणित्रीणि पलाशानि येषु

प्रधानहविर्भ्यो जुह्वां सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां स्वाहेत्यादि॥ तत्रावस्थाभेदेन संस्थाभेदाः समाम्नाता बाह्वृच्ये. यथा च आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्यादिति. नैनं याजयेदित्याहुरनभिप्राप्तो हि यज्ञं भवतीति। तथा अधिश्रिते ऽग्निहोत्रे सांनाय्ये हविःषु वा म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. अन्वेवैतान्यनुपर्यादध्याद्यथा सर्वाणि संदह्येरन्निति। तथा आसन्नेषु हविःषु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये सर्वहुन्ति जुहुयादिति॥ कात्यायनश्चाह. हविर्येषु वेदाग्निदमाणेषु मरणं दक्षिणाग्नावेनान्संदहेत्. न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात्. आसादनादाहवनीये. मरणान्तं भवति. संस्थाप्यं वा प्रकृतत्वादिति। एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम्॥ सोमे ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो म्रियेत् कथं प्रेते ऽवाप्यानमिति. न विद्यत इत्याहुर्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्यवभृथं कुर्वीत. यदि यज्ञे पत्नी म्रियेत निर्मन्थ्येन दग्ध्वा मार्जालीयान्ते भस्मानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति। तथा यदि म्रियेत प्रागवभृथादन्यवभृथं कुर्वीरन्. अवभृथं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य स्वैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति। अन्त्यवभृथ इत्यवभृथधर्मेणाग्निभिर्दहनमित्यर्थः॥ शाण्डिल्यसूत्रे ऽप्युक्तम्. जीवतः कर्माणि विसमाप्ते चेदतिमैथ्यामरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केचित्तु सोमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्चेति विधिना सर्वहवींषि जुह्वति॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः ।२२।

यदि प्रोषितो मृत इति न ताज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदग्नौ यः कक्षः तमस्याग्निभिस्तृणौं दहेयुः ॥

अपि वा त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति। पलाशवल्कैः कुशैर्वा संधिषु संवेष्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते। दशभिर्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं बाहुम्। ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते। सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम्। ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते। अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्वृषणम्। तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वालंकृत्यान्तर्वेदि कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानं निपात्य पत्तोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य बान्धवाः पर्युपविशन्ति। अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य त इमे अमय इति मेते ऽमात्याः। इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते। कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजसनेयकम्।२३।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि। [illegible]

प्रधानहविर्भ्यो जुह्वां सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां स्वाहेत्यादि॥ तत्रावस्थाभेदेन संस्थाभेदाः समाम्नाता बाह्वृचे. यथा च आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्यादिति. नैनं याजयेदित्याहुरनभिप्राप्तो हि यज्ञं भवतीति। तथा अधिश्रिते ऽग्निहोत्रे सांनाय्ये हविःषु वा म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति, अग्नावेवैनान्यनुपर्यादध्यादथवा सर्वाणि संदह्येरन्निति। तथा आसन्नेषु हविःषु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये सर्वहुन्ति जुहुयादिति॥ कात्यायनस्त्वाह. हविष्येषु चेदाह्रियमाणेषु मरणं दक्षिणाग्निनैनान्संदहेत्. न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात्. आसादनादाहवनीये. मरणान्तं भवति. संस्थाप्यं वा प्रकृतत्वादिति। एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम्॥ सोमे ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो म्रियेत कथं प्रेते ऽवस्थापनमिति. न विद्यत इत्याहुर्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्यवभृथं कुर्वीत. यदि यज्ञे पत्नी म्रियेत निर्मन्थ्येन दग्ध्वा मार्जालीयमन्ते भवानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति। तथा यदि म्रियेत प्रागवभृथादन्यवभृथं कुर्वीरन्. अवभृथं वा गमयित्वा प्रोच्चैनमभ्युदाहृत्य स्वैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति। अन्यवभृथ इत्यवभृथधर्मेणाग्निभिर्दहनमित्यर्थ.॥ शाण्डिल्यसूत्रे ऽप्युक्तम्. जीवतः कर्माणि विसमाप्ते चेदतिप्रेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केचित्तु सोमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्चेति विधिना सर्वहवींषि जुह्वति॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः ।२२।

यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदग्नौ यः कक्षः तमस्याग्निभिस्तूष्णीं दहेयुः ॥

अपि वा त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति। पलाशवल्कैः कुशैर्वा संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते। दशभिर्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं बाहुम्। ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते। सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम्। ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते। अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्वृषणम्। तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वालंकृत्यान्तर्वेदि कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानं निपात्य पत्तोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य बान्धवाः पर्युपविशन्ति। अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य त इमे अग्नय इति प्रेते ऽमात्याः। इत्येतदादि कर्म [illegible]द्यते। कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजसनेयकम्। २३।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि। त्रीणित्रीणि पलाशानि येष

काण्डेषु तिष्ठन्ति तानि इन्तानीत्याचक्षते । तेषां षष्ठ्यधिका
त्रीणि शतान्युपक्लृप्तानि भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं क
तां वा दहेयुः । तस्या रचनाप्रकारः पितृमेधेन दाहश्च । बाकृ
पितृमेधकल्पेषु च पृथक्पृथगुक्तः तत्रतत्रैव द्रष्टव्य. ॥

यदि हवींष्यासन्नानि कृष्णशकुनिरुपर्युपर्यतिपतेत
पक्षाभ्यामाधून्वान इवाभिनिषीदेदिदं विष्णुर्विचक्रम
इत्याहुतिं जुहुयात् । २४ ।

कृष्णशकुनिः काकः । स हविषामासन्नानामुपरि पक्षवायुनावीज
मान उप समीपतो गच्छेत् तेषामुपरि निषीदेद्वा तत्र वैष्णव्या
जुहुयात् तत्संसृष्टं हविरप्सु प्रक्षिप्यान्यमुत्पादयेच्च ॥

यद्युच्चैः पतेन्न तदाद्रियेत । २५ ।

यदि दूरतो गच्छेत् न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यद्युच्छ्रियमाणो* यूपस्थपालं वा पद्येत ब्रह्म प्रतिष्ठा
मनस इत्याहुतिं जुहुयात् । २६ ।

पद्येत पतेत् ॥

इत्येकादशी कण्डिका ॥

---

* Thus all MSS , the form is derived from a root पद् with the meaning of चि

यदि हविःशेषानमुद्दासितानमूयाजैरभ्याश्रावयेद्यद्वो देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहुयात् । १ ।

अनुद्दासितेषु हविःशेषेषु आश्रावणं अभ्याश्रावणम् ॥

यदि प्रणीता स्कन्देयुरुपदस्येयुर्वापो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिः पुनर्गृहीत्वा ततं म आप इत्याहुतिं जुहुयात् । २ ।

उपदासः शोषणम् ॥

यद्यग्न्याधेये सूर्यो ऽनाविः स्यादुद्वयं तमसस्परि उदु त्यं चित्रमित्याहुतीर्जुहुयात् । ३ ।

अनाविः स्यादुदयकाले मच्छन्नो न प्रकाशेत ॥

यद्येनमुपधावेयुर्गोमायवो ऽवादिषुरेकस्त्को ऽवादीदभिमृताः स्मः परिधिं नः कुर्विति पालाशमिध्ममुपसमाधायेमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयासि प्रजापत इति षडाहुतीर्हुत्वेमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेनेति दक्षिणतो ऽश्मानं परिधिं दधाति । ४ ।

येषां कुले पुनःपुनर्मरणं प्रवृत्तं स्यात् ते ऽभिमृताः । ते यद्येनमुपधावेयुः आहिताग्निमेनं शरणं गच्छेयुः एवं ब्रुवाणाः. गोमायवः

शिवाः अस्मान्प्रत्यशिवां वाचमवादिषुः एकस्थो वा दुर्वाचमवादीत् एवं दुर्निमित्तानि पश्यामः अभिमृताः स्मस्त तदस्माकं मरणभीतानां परित्राणार्थं परिधिं कुर्विति. तदा ब्राह्मणस्तेदभिमृतः पालाश-मिध्मं लौकिके ऽग्नावादीप्तमुपसमाधाय दर्विहोमविधिनैता आहु-तीर्हुत्वा दक्षिणतो ऽश्मानं परिधिं दधाति। कस्य दक्षिणतः. अभिमृतानामिति ब्रूयात्. इमं जीवेभ्य इति लिङ्गात्. अभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतो ऽश्मानं परिधिं दधातीति गृह्ये व्यक्तवचनाच ॥

नैयग्रोध इध्मः क्षत्त्रियस्य राष्ट्रमर्यादायाम्। ५।

क्षत्त्रियस्याभिमृतस्य नैयग्रोध इध्मो राष्ट्रमर्यादायामुपसमाधेय इत्यर्थः॥

आश्वत्थो वैश्यस्य क्षेत्रमर्यादायाम्। ६।

तस्य यत्कैवं तस्यैव आश्वत्थ इध्म उपसमाधेयः। शूद्रस्य तु नैव एवायं विधिः॥

इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्टावाहुतीर्दार्शपूर्णमासिकैः सर्वप्राय-श्चित्तैर्विकल्पेरन्। ७।

अष्टावेता आहुतयः प्रकृतिविकृत्योर्ब्रह्म प्रतिष्ठेत्यादिभिर्विकल्पन्ते॥

यदि दौःष्वप्न्यमन्यद्वा भयं पश्येद्यत इन्द्र भयामहे इत्याहुती जुहुयात्। जपेदित्येके। ८।

यदि दुःस्वप्ननिमित्तमुत्पातादिनिमित्तं वा भयं पश्येदाहिताग्निः तदैते यत इन्द्र स्वस्तिदेत्याहुती जुहुयाज्जपेद्वा॥

सर्वेषां वै घर्मो रुचां रोचते। तस्मात्प्रवर्ग्येण प्रचय प्रवृज्यमानस्य वोपश्रुत्याभिर्गीर्भिरिति जुहुयात्। जपेदित्येके। ९।

सर्वेषां ज्योतिषां मध्ये घर्मस्तिग्मतरं ज्योतिः, यथोक्तं श्रुतौ रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसीति। तेन तदभिभावुकं स्यात्। तस्मात्प्रवर्ग्यकर्मण्याग्निष्ठं कृत्वा अकुर्वन्वा प्रवृज्यमानस्य घर्मस्याभिषवादिप्रभवं शब्दं श्रुत्वा आभिर्गीर्भिरिति जुहुयाज्जपेद्वा॥

यदि होमायोपसमिद्धेष्वहुतेष्वग्निषु यजमानो ऽश्नीयाद्यत्ते वयं यथा ह तदित्याहुती जुहुयात्। समिधौ वादध्यात्। जपेदित्येके। १०।

न सायमाहुतावहुतायामश्नीयात्, एवं प्रातरित्युक्तम्। तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमुच्यते। होमायोपसमिद्धेष्विति होमार्थं विहृतेष्वित्यर्थः। यदग्ने यानीत्यादिभिः समिद्धेष्विदं प्रायश्चित्तम्। प्राक् समिन्धनाद्व्रतपतीमित्यन्ये॥

यन्म आत्मनो मिन्दाभूत्पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यामभिनिम्रुक्ताभ्युदितपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानो वा जुहुयात्। जपेदित्येके। ११।

यस्य प्रसुप्तस्य सूर्यो ऽस्तमेति सो ऽभिनिम्रुक्तः। यस्योदेति सो ऽभ्युदितः। यस्मिन्ननाहिताग्नौ कनिष्ठो ऽग्नीनाधत्ते स पर्याहितः। यस्मिन्नसुतसोमे कनिष्ठः सोमेन यजेत स परीष्टः। यस्मिन्ननात्ताग्नि

कनिष्ठो ऽयं गृह्णीयात्तु परिवित्तः। यस्मिन्ननूढभार्ये कनिष्ठो दारानुपयच्छते स परिविन्नः। स्वयमुपयन्ता कनिष्ठः परिविविदानः॥ तत्राभिनिम्रुक्तादिशब्देष्वपि परिविविदान इतिवद्विभक्तिं दत्त्वा योजनीयम्। पर्याहितादेर्ज्येष्ठस्यैवायं विधिः, न पर्याधात्रादेः कनिष्ठस्य, तस्य परिविविदानत्वेनोपादानात्। तेष्वनाहिताग्नेनामौपासने होमो जपो वा। तेषामिष्टवचनं समानविष्णुपाक्तत्वादिति द्रष्टव्यम्॥ परीष्टलक्षणमुक्तं भार्गवेन, अकृतप्रथमयज्ञे* ज्येष्ठे सति करोति तं, कनिष्ठः परिथर्ता स्यात्परीष्टो ऽयज उच्यते॥

अनाम्रातमिति तिस्रो ऽनाम्नाते जुहुयात्। जपेदित्येके। १२।

अनाम्नाते प्रायश्चित्तविशेष इत्यर्थः। साधु वा कृतमेतदन्नमसाधु वेत्यनिर्णीत इत्यन्ये। तत्रैव विधिः सर्वप्रायश्चित्तेन विकल्प्यते, यथा महाव्याहृतीः प्रकृत्यामनन्ति छन्दोगाः, यथावगतं यथानवगतं सर्वस्यैव प्रायश्चित्तिः, तस्मादेतामेव जुहुयात्, अपि वानाम्नातं यदाम्नातमिति, अपि वा प्राजापत्यां प्रजापते न त्वदेतानीति॥

इति द्वादशी कण्डिका।

इति तृतीयः पटलः॥

---

* † Corrected, the MSS *f/l* read अकृतप्रथमे यज्ञे and परिथर्ता, in MS *a* the whole passage is missing

यस्याज्यमनुत्पूतं स्कन्देच्छिन्दत्प्राणि दद्यात् । १ ।

छिन्दत्प्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दन्भक्षयति तदेव गवादि दद्यात्, न बालमित्यर्थः ॥

यद्युत्पूतं चित्तं देयम् । २ ।

चित्तं हृदयंगमं धनमिति शेषः । तथा चित्तं धनमित्येव भारद्वाजः ॥

वरो देय इत्येकेषाम् । ३ ।

गतः ॥

यदि सुगतं यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तद्दद्यात् । सं त्वा सिञ्चामीति तत्संसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत । ४ ।

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं यवव्रीह्यादि दद्यात् । ततस्तत्स्रुचः स्कन्नं स्रुचि संसिञ्चेत् स्रुचि पुनर्निक्षिपेत् । संसेकायोग्यत्वे अभिमन्त्रयेत ॥

देवां जनमगन्यज्ञ इत्येकेषामनन्तरमाज्याद्वदति ।५।

एकेषां शाखा । आज्यादनन्तरं आज्यमधिकृत्य देवां जनमगन्यज्ञ इत्याज्यस्कन्नाभिमन्त्रणं वदतीत्यर्थः ॥ कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति चेत्, तस्यैवानन्तर वचनात्, देवां जनमगन्यज्ञ इत्येतैर्यथापूर्वमभिमन्त्र्येति लिङ्गाच्च । तथा देवां जनमगन्यज्ञ इत्येतदभिमन्त्रयेतेत्येकेषामित्येव भारद्वाजः । एतदुक्तं भवति, न केवलं सुगते किं तु सर्वत्रैवाज्ये स्कन्ने देवां जनमगन्यज्ञ इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं तैस्तैर्विधिभिर्विकल्प्य इति ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णामीति तत्परिगृह्य भूपतये स्वाहेति प्राञ्चं प्रादेशं मिमीते। भुवनपतये स्वाहेति दक्षिणम्। भूतानां पतये स्वाहेति प्रत्यञ्चम्। भूत्यै स्वाहेत्युदञ्चम्। भूर्भुवः सुवरित्यूर्ध्वम्। ६।

तत्स्कन्नं परिगृह्य परितश्छिन्नेनापभज्य तस्य देशं तस्योपरि प्रतिदिशं प्रादेशान्मिमीते। तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये। प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः प्रसारितयोरायामः प्रादेशः। पूर्वतरविधिशेषश्चायं न सर्वविधिशेषः, प्रासङ्गिकत्वात्तस्य। तेन स्रुग्गते स्कन्ने पुष्कलं दत्वा सं त्वेति संसिच्याभिमन्त्र्य वा ततः प्रादेशाः। यदा तु देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्यभिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति, न च पुष्कलदानादि। निगदव्याख्यातश्चायमर्थः कल्पान्तरेषु॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहेति स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवयवेन श्रूयते। ७।

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते, न तु कंचिद्विशेषमनवयुत्येत्यर्थः। केचित्त्वाहुः, सर्वहविषामित्यैष्टिकसर्वहविरभिप्रायं दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतत्वात्, अनवयवेनेत्यनेनापि तेष्वेव विषयकार्त्स्न्यं विवक्षितमिति। तत्र त्वाह भारद्वाजः, भूपतये स्वाहेति स्कन्नमनुमन्त्रयेतेत्येकेषां न किंचन हविरधिकृत्य वदतीति॥ तथेदमविशेषवचनं यत्राप्युर्

अभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते। समुच्चीयत इत्यन्ये. यथा देवी जनमगन्यज्ञ इत्यादौ। यत्र लनुर्क्षं तत्र नित्यमेवेष्यते. यथा यस्य हविर्निरुप्तं स्कन्देत् यस्य वा देवतायै गृहीतमकृतमित्यादौ॥ न बर्हिषि स्कन्ने हविषि प्रायश्चित्तमिष्यते. अस्कन्नं हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दतीति श्रुतेः। तत्र स्वाह भारद्वाजः. न बर्हिषि स्कन्ने प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यः. यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुर्यादेव तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखन इति॥

यदि कपालं भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संदधामीति तत्संधायोपरि गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजुहुयान्मनो ज्योतिर्जुषतामिति। ८।

यदि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थैर्द्रव्यैः संधाय मनो ज्योतिरिति संधानजित्तया तदभिजुहुयात्। समानो ऽयं विधिरेकदेशभेदे ऽपि. यथोक्तं न्यायविद्भिः. अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशे ऽपीति॥

अथैनदपो ऽभ्यवहरेदभिन्नो घर्मो जीरदानुरिति।९।

भूमिर्भूमिमगादित्ययमर्थो निवर्तते प्रत्याम्नानात्। मन्त्रा तु तेनाभिमन्त्रयत एव॥

अथान्यत्संस्कृत्य कपालेष्वपिसृजेत्त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इति यदि प्रागुपधानाद्भिद्येत। १०।

। ' यद्येककपालः स्कन्देत्परि वावर्तेत प्रजापतेर्वर्तनिमनुवर्तस्वानु वीरैरनुराध्याम गोभिः। अन्वश्वैरनु सर्वैरु पुष्टैरनु प्रजयान्विन्द्रियेण देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्त्विति यथास्थानं कल्पयति। १।

स्थितस्य स्थानाचलनं स्कन्दनम्। पार्श्वात्पार्श्वान्तरेणावर्तनं पर्यावर्तनम्। यथास्थानं कल्पयति पूर्वस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति॥ समानो ऽयं विधिर्हुताहुतस्कन्दने। हुतस्य पर्यावर्तने । यदि हुतः पर्यावर्तेतेत्यादिविधिना कल्पनं वेदितव्यम्॥

तं यजमानो ऽभिमन्त्रयते प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु। प्रति प्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये॥ विश्वमन्याभिवावृधे तदन्यस्यामधिश्रितम्। दिवे च विश्वकर्मणे पृथिव्यै चाकरं नम इति। अथास्कान्द्यौः पृथिवीमित्याहुती जुहुयात्। २।

गतौ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नीः संयाजयन्कपालमभिजुहुयात्। ३।

प्रायश्चित्तमस्यापि तन्त्रमध्यपाताद्द्रष्टव्यम्॥

एतामेव निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम्। ४।

व्याख्यातो ऽयं विधिः पथिकृद्विधिना॥

एतामेव निर्वपेद्यदहुत्वाग्रायणं नवस्याश्नीयात् । ५ ।

नानिष्ट्वाग्रायणेनाहिताग्निर्नवस्याश्नीयादित्युक्तम् । तदतिक्रमे ऽयमेव प्रायश्चित्तिः ॥

आनीतो वा एष देवानां य आहिताग्निरदन्त्यस्य देवा अन्नम् । यदहुत्वाग्रायणं नवस्याश्नीयाद्देवेभ्यो भागं प्रतिक्लृप्तमद्यादार्तिमार्छेत् । ६ ।

अथानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राशनस्य निन्दा प्रदर्श्यते प्रायश्चित्तादरार्थम् । देवानां ह्येष संबन्धमानीतो यो ऽग्नीनाधत्ते, भागलिप्सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीत इति यावत् । तस्मादतः परमस्यान्नं देवा भुञ्जते । तत्र यदि तानिष्ट्वा स्वयं नवमश्नीयात् देवेभ्य एव भागतया क्लृप्तमपाकमश्नितवान्स्यात् ततश्चार्तिं प्राप्नुयात् । तस्मादग्रनिषेधं नातिक्रामेत् । अतिक्रम्य त्वश्यमेतां निर्वपेत् । निरुप्य चैनां स्वे काले पुनराग्रयणेन यजेत, अन्ननिमित्तत्वादस्याः । कालातिक्रमे च पुनः पाथिकृतवैश्वानरौ प्रागेव दर्शितौ ॥

मारुतं त्रयोदशकपालं निर्वपेद्यस्य यमौ जायेयातां गावौ वा पुरुषौ वा । ७ ।

पुरुषौ मनुष्यजातीयौ ॥

निर्वीर्यतां वै पुरुष आशास्ते । अपशुतां गौः । ८ ।

वीर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति ।

अर्थो लक्ष्यते. तदयमर्थः। पुरुषो यमौ जातौ वीर्योपघातं करोति. पशूनामपघातम्। तस्मादादर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति ॥

गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति। त्रिष्टुब्याज्या । ९ ।

मरुतो यद्ध वो दिवः. या वः शर्मेति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यमन्यस्याग्निषु याजयेयुर्यस्य वाग्निषन्यो यजेत । १० ।

यदि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमनवहिता ऋत्विजो याजयेयुस्तेषामिष्टिरुभयोर्यष्टुरग्निमतश्च ॥

रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेद्यस्य रुद्रः पशूञ्छमायेत । ११ ।

यस्य पशूञ्ज्वरो मारयेत्तस्य तच्छान्त्यर्थश्चरुः। वास्तुर्नाम सस्यविशेषः ॥

एतयैवेष्ट्या निषादस्थपतिं याजयेत् । १२ ।

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः। क्षत्रियादित्यपरम्। स्थपतिः महत्तरः। निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति निषादस्थपतिः। सोऽपि स्वर्गकामोऽनयेष्ट्या यजेत। ननु शूद्रस्य कर्मानर्हस्य कुतः कर्माधिकारः कुतश्च तस्याग्निविद्ये। तत्राह

सा हि तस्येष्टिः । १३ ।

सा हि तदुद्देशेन विहिता। अतस्तावत्तस्यामस्ति तस्याधिकारः

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति। तत्सं-स्थाप्यान्यद्धविस्तद्दैवतं निर्वपेत्। ६।

यस्य हविः क्षायति विदह्यते तं यज्ञमलक्ष्मीर्गृह्णाति, न स कार्य इति यावत्। ततश्च क्षामस्य हविष आज्यं प्रतिनिधिं कृत्वा शिष्टैश्च हविर्भिस्तत्कर्म संस्थाप्य तस्मिन्नेव विहारे ऽन्यद्धविस्तद्दैवतं निर्वपेत्। अन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत नान्यैरक्षामैरपीत्यर्थः। तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ। दोहयोर्दाहे तु वैशे-षिकत्वादार्तिप्रायश्चित्तमेवेष्यते॥

अथैकेषाम्। यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निर्ऋ-तिर्गृह्णाति। यदुच्छिष्टं स्यात्तेन प्रचरेद्द्व्याय तां दक्षिणां हविरुच्छिष्टं च दद्यात्। तमेव निर्ऋत्या ग्राहयतीति विज्ञायते। ७।

पुरोडाशे क्षामे ऽयं विधिः पूर्वेण विकल्प्यते। तत्र यदेव क्षामाव-शिष्टं स्यात्तेनैव यजेत। या तु तस्मिंस्तन्त्रे दक्षिणा तां क्षामहविःशेषं च द्व्याय दद्यात्। तथा च कृते यज्ञग्राहिणी निर्ऋतिस्तस्मिन्गमिता भवति। ततश्च स एव यज्ञः श्रेयान् संपद्यत इति पुनरिज्यापि न कार्येति भावः॥

सर्वदाहे प्रायश्चित्तम्। ८।

यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत्, नैकदेशदाहे, तस्याव-

र्जनीयत्वात् । यथोक्तं न्यायविद्भिः. क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेश-
स्यावर्जनीयत्वादिति ॥

यदि वावदानेभ्यो न प्रभवेत् । ९ ।

असर्वदाहे ऽपि यदा शिष्टं हविरिज्यार्थेभ्यो ऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं
स्यात्तदापीष्यते । न कथंचिदवदानेभ्यः पर्याप्त इत्यर्थः ॥

**यद्यप्रत्तदैवतं हविर्व्यापद्येतान्यद्धविस्तद्दैवतं निर्व-
पेत् । १० ।**

अप्रत्तं देवतायै यस्मात्तदप्रत्तदैवतम् । अप्रत्तदैवतमिति वा पाठः.*
तदा त्वप्रत्तं दैवतमवदानं यस्येति विग्रहः ॥ व्यापत्तिर्दोष इति
वक्ष्यति । सा च नाशादिनाप्ययोग्यस्योपलक्षणार्था. असर्वहविर्विषया
च. यत्र सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वेत्युत्तरत्र वचनात् ।
तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यद्दैवत्यं हविर्व्यापन्नं तस्मा एवान्यन्निर्वपेत्. न
तु तत्स्वभावव्यापन्नमपि हविरन्तरमित्यर्थः ॥ प्रत्तदैवतस्य त्वप्रत्त-
सौविष्टकृतस्यापि व्यापत्तौ न पुनरुत्पत्तिः. अप्रत्तदैवतमिति वचनात्
अप्रयोजकत्वाच्च । तथा प्राक् स्विष्टकृत इत्येवाश्वलायनः. तथा अव-
दानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ॥ सांनाय्यव्यापत्तौ त्वार्तिप्रा-
यश्चित्तमेवेष्यते वैशेषिकत्वात् । वक्ष्यति च. तत्र स्रुगादानप्रभृतयो
मन्त्रा इति । तद्विकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तत्र त्वाह
भारद्वाजः. सांनाय्यप्रायश्चित्तान्यामिक्षायां न विद्यन्ते. यद्यन्यतर-

* This reading is exhibited by my MSS. of the text

ह्यापद्येत यत एव कुतश्चोत्पाद्य प्रचरेत्. यद्युभयं व्यापद्येताज्येन दध्ना पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत्. आज्येन वाजिने व्यापन्न इति ॥

तत्र स्रुगादानप्रभृतयो मन्त्रा आवर्तेरन्। ११।

स्रुगग्निहोत्रहवण्यादीयते येन स मन्त्रः स्रुगादानः। समन्त्राणामेव कर्मणामावृत्तिसिद्धौ मन्त्रवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

यावदन्ते वा व्यापद्येत। १२।

यावदन्ते कर्मणि कृते व्यापत्तिर्जाता ततः परभाविन एव मन्त्राः प्रयुज्येरन्। पूर्वभाविनां तु सकृत्प्रयोगादेव सिद्धः कर्मोपकारः। त एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्वैःस्वैः कर्मभिरावर्तमानैः संपत्स्यन्त इति भावः ॥

यदि प्रत्तदैवतमाज्येन शेषं संस्थापयेत्। १३।

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्विष्टकृदादि शेषमाज्येन निर्वर्तयेत्. न तु हविरन्तरमागमयेत्तोपयेदित्यर्थः। यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव प्रदानाद्दुष्टमिति ज्ञायते तदा तु पुनरुत्पत्तिरेव. असत्कल्पत्वात्प्रदानस्य। अत्र त्वाह कात्यायनः. अदोषो वा. न वै देवाः कस्माचन बीभत्सन्त इति श्रुतेरिति ॥

यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येनैता देवताः प्रतिसंख्याय यजेत। १४।

यस्य त्वेकस्मिन्नङ्गेषु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हवींषि नश्येयुर्दाहादिना दुष्येयुर्वा केशकीटादिना अपहरेयुर्वा तानि दस्यवस्तदा यासां हविर्व्यापन्नं ता देवताः प्रतिसंख्याय प्रदानार्थं

गणयित्वा ध्रौवाज्येन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत. नोपांशुधर्मेण. प्रतिनिधेस्तद्धर्मवचनात्, पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाच्च । आज्यानामपि व्यापत्तौ स्थाल्यावोनेः स्वैःस्वैर्मन्त्रैः पुनर्गृहीत्वा यजेत ॥

अथान्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः । १५ ।

अथ संस्थितायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुल्बणामविकृतां कुर्वीत. यतो यज्ञस्यार्तस्य पुनरिज्यैव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्व्यापत्तिविषये सांनाय्ययोरप्ययमेव विधिर्वैशेषिकत्वादिष्यते. नार्तिप्रायश्चित्तम् ॥ आश्वलायनमतात्त्वावाहनादूर्ध्वमेवायं विधिः. यथा हविषां व्यापत्तावेन्द्रास्तु देवतास्ताज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्येति । तथा हविरापत्तिं प्रकृत्याह. प्रागावाहनाच्च दोष इति । तथा अप्यत्यन्तं गुणभूतानामिति च । गुणभूतानामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्प्रागूर्ध्वं च सर्वदाहे हविरापत्तिः नेज्यापत्तिरित्यर्थः ॥

अपो व्यापन्नं हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते । १६ ।

व्यापन्नं तु हविरप्सु क्षिपेत् । किमेतद्व्यापन्नं नाम । तत्राह

यदार्याणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत । १७ ।

अयमभिप्रायः । यागानर्हतापत्तिः व्यापत्तिः. सा चार्यभोजनानर्हत्वलक्षणो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदप्स्वेव क्षिपेदिति । तथा चापो दुष्टं हविरभ्यवहरन्तीति प्रकृत्याह भारद्वाजः. कथं दुष्टं हविः स्यात्. यदार्याणामभोजनीयं न तेन देवान्यजेतेति । तथा शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन-

स्यात्. व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बीभत्सैरिति ॥

यस्य पुरोडाशो दुःशृतस्तद्धविर्यमदैवत्यं यममेव तद्गच्छतीति विज्ञायते। संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुःशरावमोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । १८ ।

पुरोडाशग्रहणात्पुरोडाशतद्विकारेष्वेवायं विधिः. नेतरविकारेषु । यदपक्वं विषमपक्वं वा तद्दुःशृतम्। तत्तस्यै देवतायै हुतमपि यमदैवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति। तस्मात्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत्। एतदेवास्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

तेषां भार्गवः प्राशितॄणामेकः स्यात् । १९ ।

एकस्य भार्गवनियमाच्छिष्टानियमो भोक्तृषु ॥

यो ऽदक्षिणेन यज्ञेन यजेत स यज्ञः प्रस्नातो ऽनायुः। उर्वरां दद्यात् । २० ।

दक्षिणाविशेषानाम्नाने यदि यत्किंचिदोदनाद्यदत्त्वा यजेत स यज्ञः प्रस्नातः दग्ध इव भवति निर्वीर्यत्वादनायुरिव च भवति. यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरिति श्रुतेः। अथवा अनायुरनायुष्यं च यजमानस्य स्यादित्यर्थः। तथानायुर्यजमानः स्यादिति सत्याषाढभारद्वाजौ ॥ तस्याभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरां दद्यात्। सर्वसस्याढ्या भूः उर्वरा ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरा प्रतिष्ठिता देया। सा प्रायश्चित्तिः । २१ ।

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तत्तुल्योर्वरा-दानमेव प्रायश्चित्तं नेतरदित्यर्थः। प्रतिष्ठिता निरवद्या ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोढां यजेत। पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः। २२।

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत् तां यथोढां यस्मिन्क्रम आवाहिता तस्मिन्नेव क्रमे यजेत। हुतेषु वा प्राशितेषु सा चाज्यहविष्ट्वादुपांशु-धर्मेण यष्टव्या। आवाहनवचनं च निर्वापोपाकरणदोहनादिरूपस्य हविर्ग्रहणस्यापि प्रदर्शनार्थम्. यद्यभागां देवतामावाहयेत्कुर्वीयाद्देति बह्वृचश्रुतेः। देवाभागार्थे निरुप्तमुपाहृतं दुग्धं चैवोत्सृज्य एवमाज्येन यजेत। कात्यायनस्त्वाह. अधिकं निरुप्य तत्र यजेन्न वा अचोदि-तत्वादिति। तत्र भागिन्यभागयोर्मिश्रनिर्वापे ऽपि विभागमन्त्रेण विभक्तस्याभागाभागस्य त्यागः ॥

यदि भागिनीं नावाहयेद्यत्र स्मरेत्तदुपोत्थाय मनसावाह्य यद्वो देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहु-यात्। २३।

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्मृते तदानीमेवोपोत्थाय मनसावाह्य यद्वो देवा इत्याहुतिं जुहुयात्। परतस्त्विज्यायाः स्मृतावाहुतिरेव. नावाहनम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका।

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बर्हिःपरिध्याहुतिः स्कन्देदाग्नीध्रं ब्रूयादेतां संकृष्य जुहुधीति। तां सो ऽञ्जलिना जुहोति। तस्मै पूर्णपात्रो देयः। १।

यत्र पुरा प्रयाजेभ्यो ऽप्याहुतिसंभवः सो ऽस्य विधेर्विषयः यथा करम्भपात्रादि। पूर्णपात्रः पात्रपूर्णो व्रीह्यादिः॥

यत्किंच यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदपो ऽभ्यवहरेद्भूमिभूर्मिमगादिति। २।

ब्रह्मणो ऽप्यनेनाभिमन्त्रणं प्रतिधातव्यम्॥

आहवनीये दारुमयाणि। ३।

तानि तूष्णीं प्रहरेत् न मन्त्रेण. भूमिर्भूमिमगादिति लिङ्गविरोधात्॥

यद्यृक्तो यज्ञं भ्रेष आगच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहुयात्। यदि यजुष्टो भुव इति दक्षिणाग्नौ। यदि सामतः सुवरित्याहवनीये। ४।

ऋक्तः ऋग्द्वारतः. ऋग्वेदविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा भ्रेष इत्यर्थः। एवं यजुष्ट इत्यादि॥

यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात्। ५।

युगपत्सर्वतो भ्रेषे सर्वा व्याहृतीर्जुहुयात्. सर्वाभिर्व्याहृतीभिरेकामाहुतिमाहवनीये जुहुयादित्यर्थः. यथा सावित्राणि जुहोतीत्यादौ।

कुत एवं व्याख्यायत इति चेत्. पृथक् सर्वा जुहुयादिति व्याख्याते सूत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् वाकृच्ये कल्पान्तरेषु चैवं व्यक्तोपदेशाच्च। वाकृच्ये तावद्यथोक्ता आहुतीरुक्तोक्तम्. यद्यविज्ञाता सर्वव्यापदा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एवेति। भारद्वाजश्चाह. अथ यदि सर्वतो भूर्भुवः सुवरित्याहवनीये जुहुयादिति। एवं कल्पान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्॥

तदिदं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वंच क्रियेतेत्याश्मरथ्यः। यचाम्नातं तच क्रियेतेत्यालेखनः। सर्वंच समभ्युच्चयः स्यादित्यपरम्। ६।

तदिदमिति ज्ञेयं सर्वाभिर्व्याहृतीभिरेकाहुतिः चेत्यर्थः। कुतः। आनन्तर्यात्. सर्वप्रायश्चित्तसमभिव्याहाराच। सा हि तस्या एव समाख्या शास्त्रेषु प्रसिद्धा. यथा तावद्वाकृच्ये भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्येति प्रक्रम्याम्नायते. सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतय इति। तथा छान्दोग्ये ऽपि. किं सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहृतीभिरेव यद्यजन्तीतीति। एवं सूत्रकारवचनान्यपि तत्रतत्रैवानुसंधेयानि॥ तदिदं सर्वप्रायश्चित्तमनाम्नातप्रायश्चित्ते तावद्विषये नियमेन क्रियते. इतरत्राम्नातैः सह विकल्पेनेति प्रथमः कल्पः। यत्रानाम्नातो विशेषस्तत्रैवेति द्वितीयः। न केवलमनाम्नाते किं त्वाम्नाते ऽपि विशेषे तेनतेन समुच्चयनियम इति तृतीयः॥

यद्येनं विहारे वहिर्वा भयं विन्देत्प्रजापतिर्विश्वकर्मा तस्य मनो देवं यज्ञेन राध्यासम्। अर्थेगा अस्य

अह्निते ऽवसानपते ऽवसानं मे विन्देत्याहुतिं जुहुयात् । ७ ।

यदेनं विहृताग्निं यजमानं विहारविषये बहिर्वा भयमागच्छेत् तदैवेयमाहुतिः, यत इन्द्र भयामहे इति चाहुतिद्वयम् । विहृताग्नेस्त्वेतदेव ॥

यस्य हविर्निरुप्तं स्कन्देच्छिन्द्रस्त्राणि दद्यात् । यद्युत्पूतं चित्रं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् । ८ ।

निर्वापप्रभृत्योत्पवनात् छिन्दत्राणि दद्यात्, ततश्चित्रम् । उभयत्र भूपतय इत्यनुमन्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥

यस्य देवते अवदाने हवींषि याज्यानुवाक्ये वा विपरिहरेयुर्यस्य वा देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देद्देवतान्तरये वा यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तद्दद्यात् । ९ ।

यस्य देवते विपरिहरेयुः व्यत्ययेन नयेयुर्ऋत्विजः, यथा निर्वापावद्यनादि प्रथममग्नीषोमयोः कुर्युस्ततोऽग्नेरिति । प्रथमं पूर्वार्धादवदायाथ मध्यादित्यवदानविपर्यासः । तथा अग्नीषोमीयादग्निं यजत्याग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यात् अनुवाक्यां वा याज्यां अचोदितां वान्यतरत्र कुर्यादुभे वाचोदिते इति याज्यानुवाक्ययोः ॥ देवतायै गृहीतमितीज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देवतान्तरयः स्वक्रमे अनिज्या अनिर्वापो वा । यदस्य गृह इत्यादि व्याख्यातम् ॥ एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रायश्चित्तम् । यदा-

न्यदीयाद्धविषो ऽन्या देवतेज्यते अन्यदीयाभ्यां वा याज्यानुवाक्याभ्यां तत्र पुष्कलं दत्त्वा शिष्टादेव पुनरवदाय यजेत. सर्वस्मै हविषो देवतार्थत्वात्. अवदानदोषे पुनरायतनादवदानमित्याश्वलायनवचनाच्च॥ तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्दने भूपतय इत्यभिमन्त्र्यायमेव विधिरादानायोग्यत्वे। आदानयोग्यत्वे तु तदेवादाय यजेत॥ तथा देवतान्तरये ऽप्यसमाप्ते कर्मणि स्मृते तदानीमेवेज्या निर्वापो वा। समाप्ते त्वन्वाधानादारभ्यान्तरितयागानां पुनरिज्या॥

त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इति सर्वत्रान्तरये विपर्यासे चैते आहुती जुहोतीत्येके। १०।

सर्वत्रोक्तविषये ऽन्यत्र चायं विधिः। उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते। तत्र प्रधानान्तरये कृत्वा प्रायश्चित्तं पुनःक्रिया पूर्वत्रैव दर्शिता॥ यदाङ्गमप्यन्तरितमसंस्थिते तन्त्रे स्मृतं तदुपकारकं च तदपि क्रियते। द्रव्यसंस्कारास्तूपयुक्ते द्रव्ये न क्रियन्ते तदर्थत्वात्। तथा समन्त्रके कर्मण्यमन्त्रकमपवृक्ते* प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयोगः. तादर्थ्यादेव. पुनःप्रयोगो वा यावदन्ते वा आपद्येतेत्यनोक्तान्न्यायात्। तथा च भारद्वाजः. अपवृक्तार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत इति। द्राह्यायणेन चोक्तम्. यजुरन्तरये ऽध्याहारं ध्यानजप्ये उपेक्षणं शाण्डिल्य इति॥ होममन्त्रान्तरये तु पुनर्होमो ऽन्यत्र प्रतिनिगद्य होमेभ्यः। तेषु तु नावृत्तिः याज्याप्राधान्यात्॥

यस्य पुरोडाशा उद्वा पतेत्सं वा विजेत तमुद्वास्य

* Corrected; *a* व्यपवृक्ते, / *s k* व्यपवृक्ते

बर्हिषदं कृत्वा किमुत्पतसि किमुत्प्रोष्ठाः शान्तः शान्तेरिहागहि। अघोरो यज्ञियो भूत्वासीद सदनं स्वमासीद सदनं स्वम्॥ मा हिंसीर्देव प्रेषित आज्येन तेजसाज्यस्व मा नः किंचन रीरिषः। योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मिन्नासीद बर्हिषीत्येताभ्यामभिमन्त्रयेताभि च घारयेत् ।११।

उत्पतेत् कपालेभ्यः पात्र्या वा प्रमादादपगच्छेत् संविजेत भिद्येत वा ततस्तमादाय बर्हिष्यासाद्य किमुत्पतसीति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य द्वाभ्यामभिघार्य पुनः स्थाने स्थापयेत्। अस्तीर्णे तु बर्हिष्यभिमन्त्रणाभिघारणे एव क्रियेते, नोद्वासनादि॥

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्यैतां यज्ञे प्रायश्चित्तिं कुर्वन्ति। १२।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति, समानानामीश्वरो भवतीत्यर्थः। परोक्षमाप्रदर्शनमादरार्थम्॥

इति षोडशी कण्डिका।

इति चतुर्थः पटलः॥

अथ पाप्प्रायश्चित्तमारिप्सुरुच चातुर्मास्यानामपि साधारणं पृषदाज्यप्रायश्चित्तं तावदाह॥

स्कन्ना द्यौः स्कन्ना पृथिवी स्कन्नं विश्वमिदं जगत्।

स्कन्नादो विश्वा भूतानि प्र स्कन्नाज्जायतां हविः॥ इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः। इहो सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीदतु॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैरियं वेदिः स्वपत्या सुवीरा। इदं बर्हिरति बर्हींष्यन्येमं यज्ञं विश्वे अवन्तु देवाः॥ पयस्वतीरोषधय इत्येताभिस्तिसृभिः पृषदाज्यं स्कन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्यवहृत्य निर्णिज्य स्रुचं शतमानं हिरण्यं स्रुच्यवधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाश्वेनावघ्राप्यायतने सादयेत्। १।

स्रुक्संयोगात्स्रुग्गतस्यैवायं विधिः। स्थालीगतस्य त्वाज्यवदेव विधिर्भवति। तत्र स्कन्नं पयस्वतीभिरभिमन्त्र्य स्कन्नशिष्टमप्सु क्षिप्त्वा पुनः स्थाल्याः पञ्चकृत्वो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत्॥

अथैकेषाम्। पृषदाज्ये स्कन्ने पृषदाज्ये पृषदाज्यमभिगृह्य मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं जुहुयात्। २।

अभिगृह्य स्कन्नशिष्टस्योपरि स्थाल्याः स्रुच्यां गृहीत्वेत्यर्थः। तत्र तु भूपतय इति स्कन्नाभिमन्त्रणम्॥

एवं सोमे स्कन्ने सोमे सोममभिगृह्य जुहुयात्। ३।

सोमस्यात्र प्रासङ्गिकं वचनम्। तत्रापि योनितः सोममभिगृह्य मनस्वतीं जुहुयात्॥

यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्तीत्युक्तम् । १३ ।

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमथ्नीरन्नित्यन्तं यावदुक्तं ब्राह्मणे तत्तत्रैवानुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैर्घं पशुं प्रकृत्योक्तम् . यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुश्रपणं हरेदिति । यर्हि यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमिष्टप्रयाजं संज्ञपनार्थमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितात्पशुश्रपणं शामित्राग्निं हरेदित्यर्थः । पुनश्च यजमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्तीत्याहवनीयादुद्धरणं निन्दित्वोक्तम् . स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्यादिति । स एव प्राजहित एव योनिः स्यान्निर्मन्थ्यं वेत्यर्थः । पूर्वत्र चात्र च तद्वृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राञ्चमग्निं प्रहरन्तीत्यादिब्राह्मणपर्यालोचनयैव प्रत्येतव्यम् । बौधायनश्चाह . स वैव स्यादिति पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशतीति ॥ समानो ऽयं विधिः सवनीये ऽपि तत्प्रकृतित्वात् । निरूढपशौ लाहत्यवचनादाहवनीयादेवाहर्तव्यः ॥ पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे . यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमवद्येत्सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति । यदि पशुसंबन्ध्येकमनेकं वावदानं नाशदोषादिनावदानायोग्यं स्यात्तस्य स्थाने ध्रौवादाज्यादवद्येदित्यर्थः । तदुक्तं भारद्वाजेन . यद्यद्धविस्तस्याज्यं प्रतिनिधिरिति ॥ कृत्स्ननाशे तु पुनरालम्भः । केचित्तु वपाहृदययोर्नाशे ऽपि पुनरालम्भमिच्छन्ति . तयोः पश्वात्मत्वसंस्तवात् . यथा आत्मा वपेति . पशोर्वा आलब्धस्य हृदयमात्माभिसमेतीति च । तदयुक्तं विशेषानुपदेशात् . अर्थवादमात्रत्वाच्चात्मप्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन . अवदाननाशे नाद्रियेत . हृदयनाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः . सर्वेषां

वाज्यस्य यजेत्. अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति॥ यदि मतं अनवदानत्वादपाया न तत्रायं विधिरिति तदुपोत्तरसूत्रे निरसिष्यते। वपादीनां मात्राहीनत्वे ऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत न प्रतिनिधिना. द्रव्यप्राधान्यात्. यथोक्तं मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति॥

ये पशुं विमथ्नीरन्यस्तान्कामयेतार्तिमार्छेयुरिति कुविदङ्गेति नमोवृक्तिवत्यर्चाग्नीध्रे जुहुयात्। आहवनीये शामित्रे वा निरूढपशुबन्धे। १४।

यदि दस्यवः पशुं विमथ्नीरन् जीवन्तं मांसावस्थं वा बलात्कारेण हरेयुः तांश्च यदि यजमानः कामयेत आर्तिं प्राप्नुयुरिति तदानया जुहुयात्। तदलाभे तु पलायितविधिरेव भवति॥

यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देद्रा त्वा दद्दे यशसे वीर्याय चास्मास्वग्निया यूयं दधायेन्द्रियं पय इत्यादाय यस्ते द्रप्सो यस्त उदर्षो दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश। स नः पाह्यरिष्ट्यै स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात्। १५।

अङ्गावदानसमुदायो हविः. अथ हविषा प्रचरति छागस्य हविषो ऽनुब्रूहीत्यादौ तथादर्शनात्। हविषो ऽवदानं हविरवदानम्। तत्र हविर्विशेषणं पुरोडाशावदानानिवृत्त्यर्थम्। अवदानग्रहणं लेकैकावदानस्कन्दने ऽपि प्रवृत्त्यर्थम्। अहविरवदानत्वादपायाः पृथग्ग्रहणम्. न त्वनवदानत्वात्. अन्यथा कृत्स्नां वपामवदायेत्यादिसूत्रविरोधात्। तेन यदि पशोरवदानं नश्येदिति विधिर्वपायामपि भवत्येव। यस्त

सा देवताथे गर्भोत्तमकृतं स्कन्देदिति पुरुक्रम्राणं चाप मनुचेतव्यं अविरोधात् ॥ आदायेति यथाम्नातं प्रतिपाद्येत्यर्थः ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत धाता रातिः सूर्यो देवो दिवि-पद्ध इत्याहुती हुत्वाष्टामूर्द्धि रण्यमुष्णीषेणावेष्ट्य। १६।

इत्यष्टादशी कण्डिका।

कोष्ठे ऽवधाय द्वितीये ऽवधाय तृतीये ऽवदधाति। १।

विशसनेषु स्त्रीपशुरालभ्यमा। यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत. गर्भिणीत्यर्थः। गर्भपादैः सहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वाच्च गर्भविलादिना द्वादशपद्यादावपि समानो ऽयं विधिः। ततः प्राक् संज्ञपनादनुबोधे तामुत्सृज्यान्यामुपाकुर्यात्। परतस्त्वनुबोधे धाता, रातिः सूर्यो देव इत्याहुती हुत्वाष्टामूर्द्धबिन्दुकं हिरण्यमुष्णीषेण दीर्घंशावसावेष्ट्य तत्कस्मिंश्चित्सापिधाने कोष्ठे ऽवधाय तमपि कोष्ठ-मन्यस्मिन्कोष्ठे तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोष्ठे ऽवदधाति ॥

विविलानिव कोष्ठान्कृत्वाग्नेनामध्वर्युरभिमन्त्रयते यस्यास्ते हरितो गर्भ इति। २।

ग्नीनपि तान्कोष्ठान्विगतविलानिव दृढापिहितान्कृत्वा दक्षिणार्थं निधाय ततो गर्भिणीमभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ॥

आ वर्तन वर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमावृत्य वि ते भिनद्मि तकरीमित्युल्बमाच्छ्यति। ३।

विशसनकाले पशोरुपस्थनिर्गमानुगुणमाहृत्य तदावरकमुल्वं नाम मेदं छ्यति छिनत्ति ॥

बहिस्ते अस्तु बालित्यन्तरा सक्थिनी गर्भं निरस्य शूले प्रणीक्ष्य शामित्रे निहत्य श्रपयति।४।

तत ऊर्वोर्मध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य शूलाग्रप्रोतं कृत्वा निहत्य श्रपयति. गर्भश्रपणानुगुणमग्निसमीपे शूलं निखाय शामित्रे श्रपयतीत्यर्थः ॥

उरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रमुपोहति।५।

शूलाग्रे श्रप्यमाणाद्गर्भात्क्षरतो रसस्य धारणार्थमधस्तात्पात्रमुपगच्छति ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्य गर्भपुरोडाशं निर्वपति मरुद्भ्यो द्यावापृथिव्यमेककपालम्।६।

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेत् ज्ञाता गर्भिणीति तदा तन्निरुप्यानन्तरं गर्भपुरोडाशमनुनिर्वपति। पुरस्तात् ज्ञाने यदैव जानीयात् तदैव निर्वपेत्। स च मरुद्भ्यो द्यावापृथिवीभ्यां निरुप्यते. न गर्भदेवतायै। न चास्यैककपालधर्माः. शेषस्योत्तरत्र प्रतिपत्तिविधानात्. इतरथा सर्वहुतत्वेन शेषासंभवात् ॥

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य गर्भपुरोडाशेन प्रचरति मरुद्भ्यो द्यावापृथिव्येनेति।७।

भारद्वाजादिभिर्गर्भपुरोडाशस्य पशुपुरोडाशेन सह प्रचारवचनात् तन्निरासार्थं पुनःक्रमवचनम्। पशुपुरोडाशेन प्रचर्य ततो द्यावापृथिव्येन गर्भपुरोडाशेन प्रचरति, न तु तेन समवदायेति भावः॥

पशोर्दैवतान्यवद्यन्गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या अन्यदवदाय दैवतेष्ववदधाति। उपरिष्टादन्यत्सौविष्टकृतेषु।८।

पशोर्दैवतेष्ववत्तेषु गर्भस्य नाभ्या ऊर्ध्वमेकमवदाय दैवतेषु क्षिपति। तदा अधस्तान्नाभ्या अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः, पुरस्तादै नाभ्यै प्राण उपरिष्टादपान इति लिङ्गात्॥

यूषे गर्भरसं व्यानयति दैवतसौविष्टकृतेडेषु च।९।

यूष्णः समुच्चयार्थश्चकारो भिन्नक्रमो योजनीयः, समासेऽपात्तत्वात्, दैवतादीनां समुच्चयान्तराभावाच्च। यूष्णोपसिच्य त्रिषु गर्भरसं व्यानयतीत्यर्थः॥

एकपदी द्विपदीति पुरस्तात्स्विष्टकृतो जुहोति।१०।

पुरस्तात्स्विष्टकृत इति वचनात् तस्य पुरस्तादेवेयमाहुतिः॥

अष्टापूड्हिरण्यं दक्षिणा।११।

अत्राध्वर्यवे अष्टापूड्हिरण्यं सकोशं ददाति॥

गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं प्रच्छिद्य विष्णुं शिपिविष्टं यजति प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति। उत्तरया वा।१२।

यजतिरत्र जुहोत्यर्थः. विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात्. अभिचरन्दशहोतारं जुहुयादिति श्रुतस्य जुहोतेर्दशहोत्राभिचरन्यजेतेति यजतिना निर्देशदर्शनाच्च। तथा किमित्ते विष्णविति जुहोतीत्येव कल्पान्तरकाराः। अतो दर्विहोमधर्मेण जुहोति ॥

मरुतो यस्य हि क्षय इति गर्भं गर्भपुरोडाशं चोत्तरेण गार्हपत्यस्य शामित्रस्य वा शीते भस्मन्युपोप्य मही द्यौः पृथिवी च न इति शीतेन भस्मनाभिसमूह्यैतं युवानमिति पञ्चभिरुपतिष्ठते। १३।

अभिसमूहनं प्रच्छादनम्। एतं युवानमित्युपस्थाय ततः स्विष्टकृदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥

तदिदं *गर्भिणिप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्मरथ्यः। यत्राम्नातं तत्र क्रियेतेत्यालेखनः। १४।

गर्भिणिप्रायश्चित्तमिति ह्रस्वश्छान्दसः. यथा गर्भिणयो भवन्तीति। यत्रादित्यां मल्हां गर्भिणीमालभत इत्यादौ आम्नाता गर्भिणी तत्रापि निमित्तगताविशेषात्कर्तव्यमेवैतन्नैमित्तिकमित्याश्मरथ्यमतम्। आलेखनस्तु मन्यते. वि वा एतस्य यज्ञ च्छिद्यते यस्य हविरतिरिच्यते. स्त्रांसि वा एतत्पशुं सचन्ते यदेकदेवत्य आलब्धो भूयान्भवतीति. यथा चोदितादतिरेकदोषनिमित्तत्वश्रुतेर्यत्रानाम्नाता गर्भिणी तत्रैव कर्तव्यमिति ॥

---

* B C D E गर्भिणी°, and this reading stood also originally in A.

यद्यनपरुक्तार्थो* यूपो विरोहेत्तस्मिंस्त्वाष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरूपं सवनीयस्योपालम्भ्यं कुर्यात्।१५।

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपे तत्कालपर्यागतस्य पशोः प्रसङ्गन्यायेन त्वाष्ट्रं पशुमुपालम्भ्यं कुर्यात्॥

त्वाष्ट्रं चरुमत्र वाजसनेयिनः समामनन्ति । १६ ।

गतः॥

त्वाष्ट्रीरेवात्र स्रुवाहुतीर्जुहोतीत्येके । १७ ।

त्वष्टा दधदिन्द्राय तमस्तुरीपं त्वष्टा वीरमिति त्वाष्ट्र्यः॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

यदि यूपः सुषिरः स्यादतीसारेण यजमानो म्रियेत। वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापत्यया च हुत्वा तं संछ्याग्नौ प्रहृत्यायान्यं साधयेत् । १ ।

यूपस्य सुषिरत्वात् †अतिसरणेनोदरस्य यजमानो म्रियेत। तत्रेदं विष्णुरिति वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्रजापते न त्वदिति प्राजापत्यया च हुत्वा तं यूपं छित्वाहवनीये प्रदीप्य यूपाभिमन्त्रणादिविधिनान्यं निर्दोषमाहरेत्। न यूपाहुतिरावर्तते. अप्रत्यक्षत्वात्. यूपाहुतिं हुत्वाग्निष्ठप्रथमानिति लिङ्गाच॥

---

* Corrected; all MSS. read यद्यनपरुक्तार्थो.

† B अतिसंसरणेनो °.

यदि क्रिम्णः क्रिमय एनं भक्षयेयुः। पूर्ववत्प्रायश्चित्तम्। २।

क्रिरणः क्रिमिणः. यद्यन्तर्वासिनः क्रिमयः स्युरित्यर्थः। एनं यजमानम्॥

यद्याव्रश्चनमास्कन्देत्पल्येनमतिचरिष्यतीति विद्यात्। व्याहृत्यादि समानमुत्तरम्। ३।

यूपश्छिन्नः पतन्प्रतिवरुणामश्वने स्वमूल एव यदि पतेत् तदा पत्नी दुर्वृत्ता स्यात्। तत्र वैष्णवीवर्जं व्याहृत्यादि सर्वमुत्तरं कर्म समानं पूर्वेण॥

यदि दक्षिणा पतेत्प्रत्यङ्वा सं वा शीर्येत शाखासु वा सज्येत यजमानो म्रियेत। वैष्णव्याः स्थाने यामी। समानमुत्तरम्। ४।

दक्षिणामुखः पतेत्प्रत्यङ्मुखः पतेत्संशीर्येत भज्येत वा पतितः. पतित्वा शाखासु वा सज्येत वृक्षान्तरस्य तत्र वैष्णव्याः स्थाने यमेन दाधारेति यामी स्यात्। सर्वमन्यद्व्याहृत्यादि समानं पूर्वेण॥

यद्यप्सु पतेदप्सु म्रियेत। वैष्णव्याः स्थाने वारुणी। समानमुत्तरम्। ५।

व्याख्यातः पूर्वेण। यदुत्तममिति वारुणी॥

यदि ग्रामद्दा हरेयुः सर्वस्वं जीयेत। वैष्णव्याः स्थान ऐन्द्री। समानमुत्तरम्। ६।

यदि केचिद्यूपं प्रामहा प्रमथ्य हरेयुः तदा हीनधनः स्याद्यजमानः। तत्र वैष्णव्याः स्थाने ऐन्द्री स्यात् इन्द्रं वो विश्वतस्परीति। शेषं पूर्ववत्॥

यदि मूल उपशुष्कः स्यान्न पितृभ्यो यथापुरं करिष्यतीति विद्यात्। यदि मध्ये क्षुधा मरिष्यति। यद्यग्रे न स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति॥ यद्यग्निष्ठा विच्छिद्येत यजमानो म्रियेत। यदि पूर्वा पत्नी। एतद्वा विपरीतम्। यदि दक्षिणा माहिषेयः पुत्रः। यद्युत्तरान्वग्ज्येष्ठः। यदि दक्षिणपूर्वा ब्रह्मा। यदि दक्षिणापरा होता। यद्युत्तरापराध्वर्युः। यद्युत्तरपूर्वाग्नीध्रः। ७।

यदि मूलभागे यूपः शुष्कः स्यात्तदैवं जनो यजमानं जानीयात् न यथापूर्वं श्राद्धं करिष्यति वृद्धिविगमादिति। यदि मध्ये शुष्कः स्यात् क्षुध मारिष्यतीति विद्यात्। यद्यग्रे न स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति विद्यात्॥ किं च यदि तद्यूपो उक्तोमल्यादग्निष्ठा विच्छिन्ना स्यात् यजमानो म्रियेत। यदि पूर्वाश्रिः पत्नी म्रियेत। एवमुत्तरेष्वप्यनुषङ्गो द्रष्टव्यः। माहिषेयो ज्येष्ठाया ज्येष्ठः पुत्रः। तस्मादन्तरो उन्वग्ज्येष्ठः॥ यस्मादेते शुष्कत्वादिषु दोषास्तस्मात्तेष्विदं प्रायश्चित्तमाह॥

शुष्कादिषु सर्वेषु याम्यादि समानमुत्तरम्। ८।

यदुक्तं वैष्णव्याः स्थाने याम्यो समानमुत्तरमिति तदेवात्र स्यादित्यर्थः॥

यदि लोहिन्यो लेखाः प्रसव्यं यूपं परिहरेयुर्न साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति विद्यात्। श्वेताश्चेत्प्रदक्षिणं क्षिप्रं साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति। ९।

यदि काश्चिद्रक्तवर्णा लेखाः प्रसव्यं यूपं वेष्टयन्तो दृश्येरन् तदा न यजमानः सहस्रदक्षिणेन क्रतुना यक्ष्यतीति विद्यात्। अथ श्वेताः सत्यः प्रदक्षिणं चेद्वेष्टयेयुः तदा क्षिप्रमेव तेन यक्ष्यतीति विद्यात्। ज्ञानं चात्र प्रीत्यप्रीतिफलमात्रम्. न प्रायश्चित्तार्थम्. तस्यानुपदेशात्. अन्यथा क्रत्वाहरणस्येष्टत्वेन तद्विहतत्वेन च ज्ञानस्य प्रायश्चित्तार्थत्वायोगाच्च॥

यद्याहुतौ हुतायां कृष्णो धूमो दक्षिणां दिशमभिनिहन्याद्वातो वा प्रसव्यं धूममावेष्टयेद्यजमानो म्रियेत। सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयाज्जुहुयात्। १०।

आहुतौ प्रकरणात्पश्वाहुतौ हुतायाम्। सामान्यनिर्देशात्सर्वस्यामाहुतावित्येके। यद्यग्नेः कृष्णवर्णो धूम उत्थितो दक्षिणां दिशं प्रतिगच्छेत् अथवा यं कंचिदप्याहुतिसमुत्थं धूमं वातः प्रसव्यमावेष्टयेत् तद्यजमानमरणं सूचयेत्। अतस्तत्परिहारार्थं सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयात्। सर्वप्रायश्चित्तं च प्रागेव व्याख्यातम्॥

इति विंशी कण्डिका।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां पञ्चमः पटलः।

इति नवमः प्रश्नः॥

ओम्॥

उक्ता नित्या हविर्यज्ञा उक्तानि येषां प्रायश्चित्तानि। अथेदानीं सोम आरभ्यते। सो ऽपि नित्यः. त्रिभिर्ऋणवा जायत इत्यृणसंस्तवात्. तथा सोमान्त्वान्यज्ञाननुक्रम्य नैयमिकं श्रौतमृणसंस्तुतमिति वसिष्ठवचनात्. स्वयङ्गताध्यग्नीनाधाय कर्माण्यारभते सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्त इति गृहस्थस्याश्रमान्तरं प्रेप्सतो ऽप्यावश्यकतयोपदेशात्. तथा वसन्तेवसन्ते सोमेन यजेतेति दर्शपूर्णमासवदभ्यासविधानात्. तथा सोमपीथविच्छेदे प्रायश्चित्तवचनात्. तथा सर्वेषु ब्राह्मणेषु कल्पेषु च नित्यैः समभिव्याहाराच्च। तस्मान्नित्य एव सोमः। स च ज्योतिष्टोम इति वक्ष्यते॥ न चायावनिष्टदर्शपूर्णमासेनाहर्तव्य इति प्रायः कल्पान्तरकाराणां मर्यादा। तच्च भारद्वाजस्तावत्. न दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वा सोमेन यजेतेति। तथा तस्य नानुपक्रान्तयोर्दर्शपूर्णमासयोराहार इति सत्याषाढः। कात्यायनेनाप्युक्तम्. दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति। ब्राह्मणे च. यो दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति अयमेव कल्पः स्तुतः। आश्वलायनस्त्वाह. दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन. ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपत्त्येके. प्रागपि सोमेनैक इति। स्वकृतो ऽप्यनियम एव क्रमस्याभिप्रेतो विशेषावचनात्॥ विच्छिन्नसोमपीथेन त्वग्नीनाधाय दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा ग्राह्यं च पशुमालभ्य ततः सोमाय दीक्षितव्यं. अनालम्भे तस्मिन्सोमानधिकारात्। तदालम्भस्त्वनिष्ट्वापि

दर्शपूर्णमासाभ्यां लभ्यते सत्स्वग्निषु सत्यां च सोमपीथेच्छायां तन्निरोद्धुरभावात्॥ नन्वसौ सांनाय्यप्रकृतिः कथमकृतायां प्रकृतौ करिष्यते. किमियं राजाज्ञा नाकृतायां प्रकृतौ विकृतिः कार्येति। न तावदस्याः प्रकृत्यनुष्ठानापेक्षमनुष्ठानं विकृत्यनुपदिष्टाकाङ्क्षितप्राकृतविध्यन्तस्य चोदकमात्रापेक्षत्वात्। न च सांनाय्याग्नीषोमीयविकाराधिकरणन्यायादेव नियमः शङ्कनीयः. तस्यातद्गोचरत्वात्. तत्र हि नासोमयाजी संनयेदिति सांनाय्यस्य सोमोत्तरकालत्वश्रवणात्. प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायाच्च। तद्विकाराणामपि सोमोत्तरकालभावित्वमेव युक्तायं न तु प्रकृतिविकृत्योः पौर्वापर्यम्। न च शास्त्रीयो ऽयं नियमः. तत्र शास्त्रानुपलम्भात्। विपरीतानुज्ञैव तु शास्त्रादवसीयते. अन्वाधेयस्येष्टिविधानादतिरात्रस्य प्रथमयज्ञत्वविधानात्. असोमयाजिनः पशुविधानाच्च। तथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेनेति। तस्माद्येषामेतदुपसंख्यानं त एवात्र प्रमाणं प्रष्टव्या इति सिद्धम्। अनारब्धदर्शपूर्णमासस्यापि प्रात्यपरिज्याज्भ्यत इति तत्रान्वारम्भणीया नियता. प्रकृत्यर्थेनाप्यकृतत्वात्. कृता हि सा तदर्थेनेति विकृतिषु तदक्रियायां हेतुवचनाच्च॥ सर्वथापि तावत्सिद्धं विच्छिन्नसोमपीथस्यानारब्धमात्यपशोर्न सोमदीक्षेति। को ऽयं विच्छिन्नसोमपीथो नाम। ननूक्तो ऽयं ब्राह्मणे. ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत य आ तृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबेत्. विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथ इति। तत्र च त्रयः प्राश्नन्तः प्रत्यक्ष इत्यादौ शाङ्खेनोक्ता दीक्षावेदननामसुब्रह्मण्यादौ नामभिः कीर्त्यमाना च पित्रादीनां त्रिपुरुषी। तस्यां चरमः प्रपितामहस्तृतीयो

ऽभिप्रेतः. न त्वात्मनस्तृतीयः पितामहः। कुतः। सोमपानेऽध्यवस्यात्मनस्तद्विच्छेदाभावात्. एतत्ते तत ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्विति तिसृषु स्रक्तिषु निदधाति तस्मान्नाऽऽ तृतीयात्पुरुषान्नाम न गृह्णन्तीत्यादौ व्यक्तार्थत्वाच्च। तथा त्रिध्यर्थत्वमप्यत एव निर्देशादवगन्तव्यम्। तदयमर्थो भवति. यस्य पितादयस्त्रयः पुरुषाः सोमं न पीतवन्तः स सोमपीथार्थी पशुमालभेतेति। कात्यायनमतात्तु द्विपुरुषविच्छिन्नावपीष्यते यथाह. वसन्ते ऽग्निष्टोमः. ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषासोमपीथिन इति॥ कः पुनरुत्सृष्टः। छागः पुनरुत्सृष्ट इति भारद्वाजः। बौधायनस्त्वाह. पुनरुत्सृष्टो ऽनड्वानित्यवशीर्णगव एष उक्तो भवतीति। लिङ्गं चात्र भवति. पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथ इति॥ दुर्ब्राह्मणस्य त्वैन्द्राग्नेष्ट्याश्विनो ऽप्यालभ्यः. यथोक्तं ब्राह्मणे. आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेदिति। को ऽसौ दुर्ब्राह्मणः। तमाह बौधायनः. यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषं स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्च पौनर्भवो भवेदिति। तत्र वेदश्च वेदी चेति चकाराभ्यां व्यक्तम्. समुच्चयावगमादुभयविच्छेद एव भवत्याश्विनो नान्यतरस्य विच्छेदे। भारद्वाजस्त्वाह. विलुप्तसावित्रीको दुर्ब्राह्मण इति। तस्मिंस्तु पक्षे त्रिपुरुषमुभयविच्छेदे ऽपि भवत्येवाश्विनः. ऐन्द्राग्नस्तु नेष्यते निमित्ताभावात्॥

सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वानूचानानूर्ध्ववाचो ऽनङ्गहीनान्।१।

सोम ओषधिविशेषः. तत्साधनत्वात्कर्मणो ऽपि नाम । तेन यक्ष्यमाण आगूर्याप उपस्पृश्य ऋत्विजो वृणीते । आगूरणं तु याजमान एव व्याख्यातम् । ब्राह्मणानामार्त्विज्यमित्यनेनैव सिद्धे पुनर्ब्राह्मणवचनमादरार्थम् । अथवा तस्माद्राजपेययाज्यार्त्विजीन इति श्रुतेः क्षत्रियस्यापि वाजपेययाजिनः प्राप्तिरत्र शङ्किता निरस्यते । आर्षेयो ब्रह्मौदने व्याख्यातः । बालवृद्धयोः प्रायः क्रियासु पाटवं न स्यादिति युवस्थविरग्रहणम् ॥ अथ को ऽनूचानः । मार्गादनपगतो ऽनूचान इति भारद्वाजः । तस्य च नाननूचानमृत्विजं वृणीत इत्यनेन सिद्धस्याप्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ जर्ध्ववाचः पटुस्थानकरणाः । अनङ्गहीनाः अन्यूनाङ्गाः । अन्यूनानतिरिक्ताङ्गा इत्याश्वलायनद्राह्यायणौ ॥

तेभ्यः सोमं प्राह । २ ।

सोमप्रवाक इति शेषः । कुत एतत् । सायःकेभ्यश्वरथाः सोमप्रवाका विधावन्तीति लिङ्गात्. कण्ठोक्तत्वाच्च कल्पान्तरेषु । यथाह भारद्वाजः. सोमप्रवाको यजमानस्य सोमं प्राहेति । तथा सोमप्रवाकं परिपृच्छेदित्याश्वलायनः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ तदयमर्थो भवति । यजमानप्रहितः सोमप्रवाकस्तांस्तं यथोक्तगुणमुपेत्य सोमं प्राह. सोमेनासौ यक्ष्यते स याजयितव्यस्त्वयेति ॥

तं पृच्छति क ऋत्विजः के याजयन्ति कच्चिन्नाहीनः कच्चिन्न व्यस्तमार्त्विज्यं कच्चित्कल्याणी दक्षिणा इति छन्दोगब्राह्मणं भवति । ३ ।

तं सोमप्रवाकं पृच्छति सम ऋत्विक्. के पूर्वमाधानादिषु कर्मसृत्विजः के चाद्य याजयन्तीत्यादि । सो ऽपि यथार्थं प्रतिब्रूयात् ॥ तत्र पूर्वर्त्विक्परीक्षा तावत्पतित याजितत्वादियजमानदोषशङ्कानिरासार्था वर्तमानर्त्विक्परीक्षा च संभक्षणानर्हत्वशङ्कानिरासार्था । अहीनादिपरीक्षा तु तत्र याजननिषेधादेव. यथोक्तमाश्वलायनेन. न्यूनमार्त्विज्यमकार्यमहीनस्य नीचदक्षिणस्येति ॥ छन्दोगब्राह्मणवचनमादरार्थम्. विकल्पार्थमित्येके ॥

अथ जपति महन्मे ऽवोचो भर्गो मे ऽवोचो यशो मे ऽवोचः स्तोमं मे ऽवोचः कॢप्तिं मे ऽवोचो भुक्तिं मे ऽवोचः सर्वं मे ऽवोचस्तन्माविशतु तेन भुक्षिषीयेति । ४ ।

अथ यदि याजयिष्यन्भवति ततो जपतीत्यर्थः । तथा च द्राह्यायणः. सोमप्रवाकमकरिष्यन्नमः सोमाय राज्ञ इत्युक्त्वा प्रत्याचक्षीत. महन्मे ऽवोच इति करिष्यन्प्रतिमन्त्रयेतेति । भारद्वाजमतात्त्वयाजयिष्यतो ऽपि नित्यो जपः ॥

पद्वा नामासि सुतिः सोमसरणी सोमं गमेयमिति पन्थानमातिष्ठते । ५ ।

यजमानगृहगामिनं पन्थानं प्रतिपद्यते ॥

देवो देवमेतु सोमः सोममेत्वृतस्य पथा विहाय दौष्कृत्यमित्यभिप्रव्रजति । ६ ।

गतः ॥

पितरो भूरिति दक्षिणावृत्तः पितॄनुपतिष्ठते । ७ ।

प्राचीनावीत्युपतिष्ठते ॥

तान्वृणीते चतुरः सर्वान्वैकैकशः । ८ ।

तानागतान्सर्वानपि वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्यजमान एकैकं वृणीते. महर्त्विज एव वा चतुरः । अथ तानेव सर्वाननुक्रामति ॥

अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्यून् । ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणः । होतारं मैत्रावरुणमच्छावाकं ग्रावस्तुतमिति होतॄन् । उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्यमित्युद्गातॄन् । ९ ।

अनुक्रमणादियत्तावधृतेति । चमसाध्वर्यूणामृत्विग्धर्मा मद्यन्त इत्यादयो न भवन्ति ॥ तथाध्वर्यून्होतॄनिति वर्गयो ऽभिधानात् सर्वे ऽध्वर्यवस्तमुद्गातार इत्यादिषु वर्ग्या एव सिद्धाः । वर्गाणां क्रमविशेषवचनात् यद्प्रतिरथं द्वितीयो होतेत्यादयश्च सिद्धाः । वरणक्रमस्तु वक्ष्यमाण एव. स त्वयम् । न चाध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमो युज्यत इत्यनेनापि क्रमेण वरणमिति युक्तम्. सूत्रविरोधात् मन्त्रविरोधाच्च। सूत्रक्रमस्तु क्रमान्तरविरोधे मन्त्रक्रम एव बलीयानित्यभिप्रायः ॥

सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति । १० ।

मन्त्रदर्शवचनात्सो ऽप्यृत्विग्धर्मांल्लभते ॥

स कर्मणामुपद्रष्टा भवति । ११ ।

उपद्रष्टा साध्वसाधुनोरनुसंधाता ॥

यदि चतुर आर्षेयान् । १२ ।

यदि चतुरो वृणीते तदा प्रतिवर्गमार्षेयान्महर्त्विजो वृणीते। इतरे त्वृत्विज एव कुर्युः ॥

अथ वरणाः । १३ ।

मन्त्रा इति शेषः ॥

अग्निर्मे होतादित्यो मे ऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो म उद्गाताकाशो मे सदस्य आपो मे होत्राशंसिनो रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इत्युपांशु देवतादेशनम्। असौ मानुष इत्युच्चैः । १४ ।

अग्निर्म इत्यादिनोपांशु देवता आदिश्यासौ मानुष इत्युच्चैर्निगदेदिति शेषः। यद्यप्येकैकश इत्युक्तं तथापि होत्रकाणां समासत एव वरणं, यथा विष्णुरुद्रब्रह्माणो मानुषा इति। तथा अमी मानुषा इति होत्रकानिति सत्याषाढः ॥ अनन्तरमाम्नानात् प्रतिप्रस्थात्रादीनमन्त्रकं वृणीते। अथवा तानपि मन्त्रैरेव, अध्वर्य्वादिसमाख्यानात्। क्रमश्चैषां मन्त्रदोषान्यायात् अध्वर्य्वादिक्रमेण व्यवस्थापनीयः ॥ ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेदित्याश्वलायनवचनात्, आचार्यायर्त्विजे

श्वश्रुरायेति स्वयं चाभिधानात् ऋत्विजां मधुपर्कः कार्यः। भारद्वाजश्च ब्रह्मचारिण ऋत्विजः प्रचरन्ति तेषां संस्थिते कर्मण्यशनप्रसिद्धिरित्याह। तथा न स्त्रियमुपेयुरा कर्तोरपवर्गादित्याश्वलायनः॥

इति प्रथमा कण्डिका।

स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत। एककामः सर्वकामो वा। युगपत्कामयेताहारपृथक्त्वे वा। १।

त्रिवृदादय एकविंशान्ताः स्तोमा यस्य सोमस्य स ज्योतिष्टोमः। तस्य च नित्यत्वादफलार्थिनापि कर्तव्यस्यैव सतो दर्शपूर्णमासादिवत्फलसंबन्ध इति द्रष्टव्यम्। व्याख्यातं चैतद्दर्शपूर्णमासयोरेककाम इत्यादिनैव॥

वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत। २।

कालविधिः॥

अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः। ३।

यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे अग्निस्तुत्या यस्य संस्था सोऽग्निष्टोमः प्रथममाहर्तव्यः। न तूक्थ्यादयस्तद्गुणविकाराः न चान्ये ऽहीनैकाहा इत्यर्थः। तथाग्निष्टोमं प्रस्तुत्य ब्राह्मणं तस्मादाऊर्ज्येष्ठयज्ञ इत्यादि स होतेनायं ऽयजतेत्यन्तम्। तथा एष एव प्रथमो यज्ञानाम्. य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजते कर्तपत्यमेव तज्जीयते वा प्र वा मीयत इति छन्दोगाः॥

अतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति । ४ ।

गतः ॥

वसन्तेवसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत । तस्य तिस्रो दक्षिणा इति छन्दोगब्राह्मणं भवति । ५ ।

पुनर्ज्योतिष्टोमग्रहणाद्द्वितीयादिप्रयोगेषूक्थ्यादिसंस्था अपि लभ्यन्ते । तस्य प्रतिवसन्तमाहार्यतयाभिमतस्य प्रथमाहारप्रभृति तिस्रो दक्षिणाः । द्वितीयाहारप्रभृतीत्यन्ये. छन्दोगब्राह्मणमित्यनेनाभ्यासस्य नित्यत्वं दर्शितं न चेत् पूर्वतमस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्. तस्य तिस्र इति व्यतिरेकवचनायोगाच । लिङ्गं च. अपुनर्भवत्यो ऽस्य सोमपीथ इति ॥

रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा प्रथमं यजेत । ६ ।

रथंतरं होतुः पृष्ठं यस्य स रथंतरसामा । तेन सोमेनेत्यर्थः ॥

न रथंतरसामानमकृत्वा बृहत्सामानमाहरेदित्येके । ७ ।

गतः ॥

यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां वैव पौर्णमास्यां वा यजेत । ८ ।

यदहः क्षीणः पूर्णो वा स्याच्चन्द्रमाः तदहरमावास्यापौर्णमास्यौ चन्द्रा-

भ्यासमुच्यते, तथा व्युत्पत्तेः। स कालः सर्वेष्टीनाम्। इष्टीनां तु कालस्य प्रकृतिसिद्धत्वात् सद्यस्कालतार्थं वचनम्। तत्र साङ्गं प्रधानमिति न्यायेन संधिमत्येवाहनि साङ्गप्रधानाः संतिष्ठन्ते। तथा काम्येष्टीः प्रकृत्य सत्याषाढः, सद्यस्कालाः सांनाय्यवत्यस्त्र्यहकाला इति। परस्तु त्र्यहकालो ऽपि, यथासद्यस्काल इति लिङ्गात्। बौधायनस्तु, इष्टिपशुबन्धाः सोपवसथाः सद्योयज्ञा वेति। प्रकृति-विरोधश्चापवचने दर्शितः॥

देव वरुण देवयजनं मे देहीति यजमानो राजानं देवयजनं याचेत ॥ ९ ॥

विद्यमाने ऽपि नित्या याञ्चा, तद्वतो राज्ञो ऽपि याञ्चावचनात्॥

स यदि ददाति देवयजनवान्भूया इत्येनमाह। यदि न ददाति यदहं देवयजनं वेद तस्मिंस्त्वा देवयजन आ क्षियामीति ॥ १० ॥

उत्तरवाक्ये ऽप्यादेशानुषङ्गः॥

अथैनमनुव्याहरन्ति। मन उपावधीर्मनस्त्वा हास्यतीति ब्रह्मा। वाचमुपावधीर्वाक्त्वा हास्यतीति होता। प्राणमुपावधीः प्राणस्त्वा हास्यतीत्यध्वर्युः। चक्षुरुपावधीश्चक्षुस्त्वा हास्यतीत्युद्गाता। आत्मानमुपावधीरात्मा त्वा हास्यतीति सदस्यः। प्रजातिमुपावधीः प्रजा त्वा

हास्यतीति यजमानः। अङ्गान्युपावधीरङ्गानि त्वा हास्यन्तीति होत्रकाः। भूतान्युपावधीर्भूतानि त्वा हास्यन्तीति सर्वं ऋत्विजः। ११।

एवं अदातारम्। अनुव्याहारः शापः। सर्वे उक्ता अनुक्ताश्च। तमेव याच्ञा ततोऽन्यं याचते॥

इति द्वितीया कण्डिका।

राजा देवयजनं याचति। अग्निर्होता स मे होता होतर्देवयजनं मे देहीति होतारम्। आदित्योऽध्वर्युः स मेऽध्वर्युरध्वर्यो देवयजनं मे देहीत्यध्वर्युम्। चन्द्रमा ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्मन्देवयजनं मे देहीति ब्रह्माणम्। पर्जन्य उद्गाता स म उद्गातोद्गातर्देवयजनं मे देहीत्युद्गातारम्। आकाशः सदस्यः स मे सदस्यः सदस्य देवयजनं मे देहीति सदस्यम्। आपो होत्राशंसिनस्ते मे होत्राशंसिनो होत्राशंसिनो देवयजनं मे दत्तेति होत्रकान्। रश्मयश्चमसाध्वर्यवस्ते मे चमसाध्वर्यवश्चमसाध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति चमसाध्वर्यून्। १।

राज्ञो होत्रादीनामनुज्ञापनमेव याचनम्॥

अपि वा न देवयजनं याचेत्। देवता एवोपतिष्ठेत

सद्येदं पश्य विधर्नरिदं पश्य नाकेदं पश्य। रमतिः पनिष्ठर्त वर्षिष्ठमम्रता यान्याहुः सूर्यो वरिष्ठो अक्षभिर्विभात्यनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे इति। २।

अयं कल्पस्त्रयाणामपि॥

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमध्यवस्यति। ३।

अध्यवस्यति सहाग्निभिर्वासार्थं अनुप्रयायावस्येदित्यर्थः, अवस्यतेस्यादर्शनात्, एदमगन्म देवयजनमिति मन्त्रवर्णाच्च। दीक्षितस्य प्रयाणमध्यवसानं चोपरिष्टाद्वक्ष्यति। न चात्र वासोऽप्यतीयावसितहोमौ, कर्मार्थप्रयाणत्वात्। अत्रापि भवत इति केचित्॥

प्राग्वंशस्य मध्यमं स्थूणाराजमारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्। ४।

समारोप्याग्नीन्देवयजनं प्रपद्य प्राग्वंशस्य पृष्ठधारकं प्रधानस्तम्भमालभमानो जपतीत्यर्थः। तथाह कात्यायनः, समारोप्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्ध्यं गृहीत्वारणिपाणिराऽऽदमगन्मेति। प्राग्वंशस्य करिष्यमाणत्वाद्वक्ष्यमाण एवात्र वेति पक्षे ऽयं मन्त्रः। केचिदत एववचनात् प्रागेव करणमाहुः॥

ततः संभारयजूंषि जुहोति। ५।

विदत्याद्यनीयं संभारयजूंष्याह॥

यथाङ्गुल्यग्रेभ्यो ऽभ्यन्तरं भवति तथा कारयति नापितेन ॥

सव्यस्याग्रे कनिष्ठिकातः । १२ ।

सव्यस्य हस्तस्य पादस्य चाग्रे कनिष्ठिकात आरभ्येति शेषः ॥

हस्त्यान्यग्रे ऽथ पद्यानि । १३ ।

गतः ॥

औदुम्बरेण दतो धावते लोहितमनभिगमयन् ।१४।

दन्तकाष्ठेन ॥

स्थावरास्वप्सु स्नाति शङ्खिनीष्ववकिनीषु लोमशे तीर्थे । १५ ।

सरस्तटाकादिष्वास्वु अवकिनीषु लोमशे जले तृणच्छन्ने। तीर्थं जनानां स्नानदेशः . अवतार इति केचित् ॥

कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मिन्स्नातीति वाजसनेयकम् । १६ ।

कुण्डमात्रे वा आपस्तासु वा हिरण्यमवधाय स्नातीत्यर्थः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्त्विति। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्हित्वावद्यमापः । शतं पवित्रा

वितता द्यासु ताभिर्नो देवः सविता पुनात्विति। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चैताभ्याम्। १।

पठितया आदिमदिष्टया द्वाभ्यां च स्नाति ॥

उदाभ्यः शुचिरापूत एमीत्युद्गाहमानो जपति। अपोऽश्नाति। २।

उद्गाहमानः उदकादुत्तरन्। अपोऽश्नाति आचम्य दीर्घार्थमपः पिबति ॥

एवं पत्नी केशवर्जम्। ३।

उत्तरेण वहिःप्राग्वंशमित्यादि अपोऽश्नातीत्यन्तं पत्न्या अपि। पुतैमीत्यूहः। तूष्णीकं सर्वमिति बौधायनः ॥

अथास्मै क्षौममहतं महद्वासः प्रयच्छति। ४।

अहतं अनुपयुक्तमकारुहतं वा ॥

तत्प्रतिगृह्णाति दीक्षासि तपसो योनिस्तपोऽसि ब्रह्मणो योनिर्ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः क्षत्रमस्यृतस्य योनिर्ऋतमसि भूरारभे श्रद्धां मनसा दीक्षां तपसा विश्वस्य भुवनस्याधिपत्नीं सर्वे कामा यजमानस्य सन्त्विति। ५।

गतः ॥

सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि दीक्षासि तनूरसि

तां त्वां शिवां स्योनां परिधिषीयेति तत्परिधाय सोमस्य नीविरसीति नीविमनुपरिकल्पयते । ६ ।

वेष्टितवसनग्रन्थिः नीविः ॥

ऊर्जे त्वेत्यन्नमश्नाति सर्पिर्मिश्रं दधि मधु चाभ्युपसेकम् । ७ ।

भोजनादि प्राग्वंशे . उपरिष्टाद्धविःप्राग्वंशवचनात् । दधि मधु चान्नमभिषिक्ताभिषिक्तोऽर्थः ॥

यदस्य मनसः प्रतिप्रियं तदश्नाति । ८ ।

प्रतिप्रियं यस्यास्य प्रियम् . अन्यदपि ॥

तदेवास्यामुष्मिंल्लोके भवतीति विज्ञायते । तथाशितः स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयःकनीयो व्रतमुपेयात् ।९।

तदेवास्य परलोके भविष्यति । तथा बहुमाशितः स्यात् यथा पश्चाद्व्रतह्रासे ऽपि नावसीदेत् ॥

पुरस्तात्केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद्भोजनमेके समामनन्ति । १० ।

गतः ॥

महीनां पयो ऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनीतमुद्यौति । ११ ।

उद्गृह्णाति ॥

वर्चोधा असीति तेन पराचीनं त्रिरभ्यङ्क्ते । मुख-मग्रे । १२ ।

अप्रतिनिवर्तयन्नात्मानं त्रिरभ्यङ्क्ते । यजमानः । मुखादारभ्याङ्गं त्रिरपि ॥

अनुलोममङ्गानि । स्नातो भवति । १३ ।

यन्मुखानि लोमानि ततस्ततो ऽभ्यङ्क्ते मुखादङ्गान्तराणि । मुखे त्वनियमः । अनुलोममितराण्यङ्गानीत्येव सूत्रपाठः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

वृत्रस्य कनीनिकासीति त्रैककुदेनाञ्जनेनाङ्क्ते । १ ।

त्रिककुदाख्ये-पर्वते-भवं त्रैककुदम् ॥

यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केन चाञ्जनेनाञ्जी-तेति वाजसनेयकम् । २ ।

गतः ॥

सतूलया दर्भेषीकया शरेषीकया दर्भपुञ्जीलेन वाभ्यन्तरं द्विर्दक्षिणमनिधावमानः । सकृत्सव्यम् । ३ ।

तूलं पुष्पम् । इषीका तत्काण्डम् । अभ्यन्तरं अपाङ्गादारभ्यान्तर्गतम् । अनिधावमानः अप्रतिनिवर्तयन् । सव्ये ऽपि मन्त्रावृत्तिः ॥

अपि वा द्विर्दक्षिणं त्रिः सव्यम् । त्रिस्त्रिर्वोभे । ४ ।

गतो ॥

अथैनमुत्तरेण वहिः प्राग्वंशाद्दर्भपुञ्जीलैः पव-
यति। ५।

पावनं शोधनम् ॥

द्वाभ्यां पवयति त्रिभिः पवयतीत्युक्तम्। ६।

ब्राह्मणप्रदर्शनं एकविंशतिसंख्याया एव वक्ष्यमाणायाः प्रशंसार्थो अवयुत्या* द्वित्वाद्यनुवाद इति ज्ञापयितुं, न तु द्वित्वादि विकल्पयितुम्। कल्पान्तरेषु चैतदुक्तम् ॥

एकविंशत्या त्रेधा विभक्तया सप्तभिःसप्तभिर्द्विरूर्ध्वं नाभेरुन्मार्ष्टि। सकृदवाक्। ७।

अवाग्यन्नाभेरेतत्सकृदवमार्ष्टि ॥

अन्वञ्चं पावयतीत्येके। ८।

शिरस आरभ्या पादाभ्यां सप्तभिःसप्तभिर्मार्ष्टीत्येके ॥

यं द्विष्यात्तं तिर्यञ्चमश्लक्ष्णया वा पावयेत्। ९।

तिर्यञ्चं दक्षिणपार्श्वादारभ्योत्तरतः। अश्लक्ष्णया अनृजु ॥

चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम्। १०।

पावयेदित्येव ॥

अच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति। ११।

गतः ॥

---

* B अवयुत्य.

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति। १२।

त्रिभिः पाव्यमानस्त्रीनेतान्जपति ॥

तस्य ते पवित्रपत इति च॥ पवमानः सुवर्जनः पवित्रेण विचर्षणिः। यः पोता स पुनातु मा॥ प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम्। तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमह इति च। १३।

पवमानः सुवर्जन इति च प्राजापत्यमिति च अर्धानामृचामाद्यन्तोपादानम्। ततश्चोत्तमावर्जं सर्वमनुवाकं जपति। पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकमेव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

यद्देवा देवहेडनं त्वमग्ने अयासीति च पूतः। १४।

इदमप्यच्छिद्रपठितानां कूष्माण्डीनामृचामाद्यन्तग्रहणम्। अतः सो ऽप्यनुवाको जप्यः। तत्र प्रतीकगृहीतानामपि कार्त्स्न्येन जपः॥

प्राग्वा दीक्षणीयाया जुहुयात्। जपेदित्येके। १५।

स्वे दक्ष इत्युपस्थानात्प्राग्जुहुयाज्जपेद्वा ॥

इति सप्तमी कण्डिका।

इति द्वितीयः पटलः॥

आ वो देवास ईमह इति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्येन्द्राग्नी द्यावापृथिवी इत्यपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्य त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीत्याहवनीयमुपोपविशति। १।

एकद्वारे तु तेनैव प्रवेशः सामर्थ्यात्। उप समीपे॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति। २।

संचरः कर्मार्थः॥

अत्र दीक्षणीयामेके समामनन्ति। ३।

अस्मिन्वा काले से इष्ट इत्युपस्थाय दीक्षणीयां कुर्यात्॥

पुरस्ताद्दीक्षाहुतीभ्यः संभारयजूंष्येके। ४।

पुरस्ताद्दीक्षाहुतीभ्य इति वचनादत्र दीक्षणीयापक्षे तदन्ते क्रियन्ते। लौकिकाज्येन च होमः, दीक्षाहुत्यर्थत्वाद्ध्रौवाज्यस्य॥

यद्दीक्षणीयाया ध्रौवमाज्यं ततो दीक्षाहुतीः स्रुवेण चतस्रो जुहोति। स्रुचा पञ्चमीम्। आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम्। ५।

प्रतिमन्त्रग्रहणं मन्त्रेण ध्रुवाप्यायनं सार्वत्रिकमिति वचनात्। नैष्टिकव्यतिरिक्त इति केचित्॥

द्वादशगृहीतेन स्रुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिं षष्ठीम्। ६।

षष्ठीं दीक्षाहुतिमिति शेषः ॥

यत्राध्वर्युरौद्ग्रहणानि जुहोति तद्यजमानोऽध्वर्युमन्वारभ्य पञ्च जुहोति वाचा मे वाग्दीक्षतां स्वाहा। प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां स्वाहा। चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षतां स्वाहा। श्रोत्रेण मे श्रोत्रं दीक्षतां स्वाहा। मनसा मे मनो दीक्षतां स्वाहेति। ७।

दीक्षाहुतय एवौद्ग्रहणानि। तास्वेकैकस्यां हुतायामेकैकशो जुहोति तत्र यथेनाध्वर्युमन्वारभ्य। स्रुक्स्रुवयोरन्यतरेण होमः ॥

अध्वर्युं वा जुह्वतमनुमन्त्रयते। ८।

अध्वर्युं दीक्षाहुतीर्जुह्वतमेतेषामेकैकेनानुमन्त्रयत इत्यर्थः, अन्यथा मन्त्रलिङ्गविरोधात् ॥

यातं प्राणं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः। स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वंहसो ज्योग्जीवा जरामशीमहीति पूर्णाहुतिं हूयमानामनुमन्त्रयते। ९।

पूर्वेषां होमार्थत्वे ऽपि नित्यं पूर्णाहुत्यनुमंत्रणं, पुनरनुमन्त्रणविधानात् ॥

अत्र संभारयजूंष्येके। १०।

अत्रापि लौकिकाज्येनैव होमः ॥

कृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति । ११ ।

गतः ॥

द्वाभ्यां समस्य दीक्षितान्लर्मांसाभ्यां बहिर्लोमाभ्याम् । १२ ।

समस्य सहिताभ्यां न सेकेन ॥

यद्येकं स्याद्दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिपीव्येत् । अन्तान्वा । १३ ।

एकं चेत्तदा दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिपीव्येत् आभुजाधः प्रवेश्य तन्तुभिः सीव्येत् । अन्तान्वा कृष्णाजिनस्य तथा कुर्यात् ॥

द्वे विषूची प्रतिमुञ्चेत पादं वा प्रतिपीव्येदित्येके । १४ ।

द्वे विषूची विपर्ययशिरःपृष्ठे मिथःसंसक्ते कुर्यादित्यर्थः । पूर्वन्देकस्य पादं वा प्रतिपीव्येत् । विषूचीनकरणप्रतिषेवणयोर्विकल्प एकेषामित्यर्थः ॥

अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणाति । १५ ।

दयपक्षे प्राचीनग्रीवमुत्तरम् ॥

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ इति शुक्लकृष्णे राजी आलभते । संस्पृशतीत्येके । १६ ।

शुक्लकृष्णौ प्रदेशौ सह स्पृशति, शिल्पे स्थ इति लिङ्गात्। आलम्भनं केवलस्पर्शनम्। संमर्शनं संश्लेषवत्॥

इत्यष्टमी कण्डिका।

इन्द्र शाक्वर गायत्रीं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र शाक्वर त्रिष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र शाक्वर जगतीं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र शाक्वरानुष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र शाक्वर पङ्क्तिं प्रपद्ये तां ते युनज्मीत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं कृष्णाजिनमभिमृशति। मध्य उत्तमेन। १।

गतः॥

अथ प्राङ्मुखो जान्वक्नो ऽभिसर्पति। २।

जान्वक्नः आरोहणानुगुणन्यक्नजानुः संभुग्नजानुरित्यर्थः, यथा नार्भो दक्षिणो वाऽन्यतर इति॥

इमां धियं शिक्षमाणस्येति कृष्णाजिनं भसत्त आरोहति। ३।

भसत्तः कटिप्रदेशेन॥

सुत्रामाणमित्यारोहञ्जपति। इमां सु नावमारुहमित्यारूढः। आहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्तं सत्ये ऽधायि सत्यमृते ऽधाय्यृतं च

मे सत्यं चाभूतां ज्योतिरभूवं सुवरगमं सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठं ब्रध्नस्य विष्टपमगममिति च । ४ ।

गतः ॥

अथ पत्नी शिरसि कुम्बकुरीरमध्यूहते । ५ ।

अध्यूहते अधिनिदधाति ॥

कृष्णं जीवोर्णानामिति वाजसनेयकम् । ६ ।

तत्कुम्बकुरीरं जीवतो ऽवेः कृष्णस्योर्णाभिर्वा कृतं भवति ॥

जालं कुम्बकुरीरमित्याचक्षते । ७ ।

जालं आनायः. तच्च वैदले वलये स्यूतं. यथाह बौधायनः. विदलं कुम्बं भवति. जालं कुरीरं भवतीति ॥

विष्णोः शर्मासीत्यहतेन वाससा दक्षिणमंसं यजमानः प्रोर्णुते । नक्षत्राणां मातीकाशात्पाहीति शिरः । ८ ।

वाससा संप्रावृत्य तस्यैवैकदेशेन शिरः संप्रोर्णुते ॥

उष्णीषेण प्रदक्षिणं शिरो वेष्टयत इति वाजसनेयकम् । ९ ।

उष्णीषेणान्येन दीर्घपाटकेन वेष्ट्यते शिर इति ॥

न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्ण्वीतेत्युक्तम् । १० ।

अपावरणं अपोर्णनम् । तत्प्राक्क्रयात्प्रतिषिध्यातिक्रमे दोषश्चोक्तो ब्राह्मणे सो ऽनुसंधेय इत्यर्थः ॥

प्राचीनमात्रावाससा पत्नीं दीक्षयति । ११ ।

प्राचीनमात्रेत्यस्यार्थमाह ॥

ऊर्ध्ववास्यं ब्रुवते । १२ ।

ऊर्ध्वया दशया वसनीयं ऊर्ध्ववास्यम् । अन्तरा वापराङ्गे नीतां दशामूर्ध्वं कृत्वा वसनीयमित्यर्थः । उत्तरीयमित्येके ॥

शरमयी मौञ्जी वा मेखला त्रिवृत्पृथ्व्यन्यतरतःपाशा । तया यजमानं दीक्षयति । योक्त्रेण पत्नीम् । १३ ।

पृथ्वी विस्तीर्णा ॥

ऊर्गसीति नाभिं प्रतिपरिव्ययति द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । १४ ।

यजमान इति शेषः ॥

उत्तरेण नाभिं निष्टर्क्यं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं पर्यूह्य दक्षिणेन नाभिमवस्थापयति । १५ ।

गतः ॥

अत्र दर्शपूर्णमासवत्पत्नीं संनह्यति । सं त्वा नह्यामीति विकारः । १६ ।

सोमार्थं योक्त्रमावश्यकाद्वार्यम् . तस्य चोक्त एव प्रसङ्गः प्रायणीयादौ ॥

इन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां यजमानाय प्रयच्छति। १७।

कृष्णमृगस्य शृङ्गं कृष्णविषाणा ॥

आवध्नातीत्येके। १८।

वसनस्य दशायां बध्नीतेति बौधायनकात्यायनौ ॥

त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणाद्भवति। सव्यादित्येके। १९।

गतः ॥

इति नवमी कण्डिका।

कृष्यै त्वा सुसस्याया इति तया वेदेर्लोष्टमुद्धन्ति। १।

यजमानः ॥

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्धे प्राप्ते शिरसि कण्डूयते। २।

अर्धे कण्डूतौ प्राप्तायाम्। बहुष्वपर्यायेषु सकृदेव मन्त्रः ॥

विषाणे विष्यैतं ग्रन्थिं यदस्य गुल्फितं हृदि मनो यदस्य गुल्फितमित्यङ्गानि। ३।

कण्डूयत इति शेषः ॥

ऊर्ध्वसदसि वानस्पत्यः सुद्युम्नो द्युम्नं यजमानाय धेहीत्यौदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति। यो वा यज्ञियो वृक्षः फलग्रहिः। ४।

यः फलं गृह्णाति न बन्ध्यो बालो वा। अथवा यदुदुम्बरादिवत् फलमेव गृह्णाति न पुष्पमपीत्यर्थः॥

आस्यदघ्नश्चुबुकदघ्नो वा। ५।

दण्ड इति शेषः॥

स्वपस्या देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रतिगृह्योत्व्यथा असि जनधाः स्वभद्रो मा पाहीति चमसं व्रतप्रदानमभिमन्त्र्य केशिनीं दीक्षां जपत्यग्निर्दीक्षितः पृथिवी दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे। वायुर्दीक्षितो ऽन्तरिक्षं दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे। आदित्यो दीक्षितो द्यौर्दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे। चन्द्रमा दीक्षितः श्रोत्रं दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे। प्रजापतिर्दीक्षितो मनो दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे। वाचा मे वाग्दीक्षतामग्नये समष्ट्वा उ। प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां वायवे समष्ट्वा उ। चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षतां सूर्याय समष्ट्वा उ। श्रोत्रेण मे श्रोत्रं दीक्षतां चन्द्रमसे समष्ट्वा उ।

मनसा मे मनो दीक्षतां प्रजापतये समष्ट्वा उ। भूर्भुवः सुवस्तपो मे दीक्षा सत्यं गृहपतिरिति। ६।

यजमान इति शेषः। कर्म व्रतप्रदानमिति सत्याषाढः ॥

अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयते। ७।

इति दशमी कण्डिका।

पृथिवी दीक्षा तयाग्निर्दीक्षया दीक्षितो ययाग्निर्दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। अन्तरिक्षं दीक्षा तया वायुर्दीक्षया दीक्षितो यया वायुर्दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। द्यौर्दीक्षा तयादित्यो दीक्षया दीक्षितो ययादित्यो दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। दिशो दीक्षा तया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितो यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। आपो दीक्षा तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितो यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। ओषधयो दीक्षा तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितो यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। वाग्दीक्षा तया प्राणो दीक्षया दीक्षितो

यया प्राणो दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च कृषिश्च वृष्टिश्च त्विषिश्चापचितिश्चापश्चौषधयश्चोर्क् च सूनृता च तास्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्तामिति । १ ।

गतः ॥

संभारयजूंषि चैनमध्वर्युर्वाचयति । २ ।

अध्वर्युरिति विस्पष्टार्थम् ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति । ३ ।

प्रथमं द्वे कनिष्ठिके न्यञ्चति संभुजति । एवमुत्तरास्वपि क्रमो द्रष्टव्यः ॥

स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे । स्वाहा दिव इति द्वे । स्वाहा पृथिव्या इति द्वे । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे । स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीकरोति वाचं च यच्छति । ४ ।

मुष्टीकरोति मुष्टीकरणं ताभिरेवाङ्गुष्ठसंयोजनम् ॥

अथैनं त्रिरुपांश्वावेदयति त्रिरुच्चैरदीक्षिष्टायं ब्राह्मणो ऽसावमुष्य पुत्रो ऽमुष्य पौत्रो ऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रो ऽमुष्याः पौत्रो ऽमुष्या नप्तेति। ५।

अथैनं यजमानमुपांशु देवेभ्य आवेदयति, उच्चैर्मनुष्येभ्यः, उभयेभ्य एवैनमिति श्रुतेः। तत्र द्विपितुरार्षेयन्यायेनोभयोर्वंश्ययोः कीर्तनम्। तथा मातृसपत्नीनामपीत्येके ॥

ब्रह्मणो वा एष जायते यो दीक्षते। तस्माद्राजन्यवैश्यावपि ब्राह्मण इत्येवावेदयति। ६।

राजन्यवैश्ययोरप्यविकृतो मन्त्रः। कथं तयोर्ब्राह्मणत्वमित्यपेक्षायां ब्रह्मणो वेदात् खल्वपि पुनर्जायते यो दीक्षते, यथाह मनुः

मातुरग्रे ऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने। तृतीयं यज्ञदीक्षायामिति। तस्मादविकार एव ॥

इत्येकादशी कण्डिका।

इति तृतीयः पटलः ॥

अपराह्णे दीक्षयेत्। १।

दीक्षणीयादि सर्वमपराह्ण एव कुर्यात्, यथाह बौधायनः, मात्रासमयाद्दीक्षणीयां संस्थापयेदिति* ॥

---

* bh. संस्थापयेदिति।

त्रैवर्णिकानामामन्त्रण इति शेषः। चनसितं विचक्षणमिति च प्रातिपदिकनिर्देशः, न विभक्तिर्विवक्षिता। एतद्दर्शयति॥

चनसितेति ब्राह्मणम्। विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ। ८।

आमन्त्रयेतेति शेषः। आमन्त्रयेतेत्येव भारद्वाजः। तद्यथा देवदत्त चनसित मित्रपाल विचक्षणेति॥

परिणयेन मानुषीं वाचं वदति। ९।

परितः सर्वेषु देशेषु एकरूपः परिणीयत इति परिणयः साधुशब्दः। मानुषीं लौकिकीमपि वाचं साधुभिरेव भाषते न म्लेच्छैरित्यर्थः॥

न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत। १०।

स्त्रिया त्वशूद्र्यापि न संभाषेत॥

नैनमनुप्रपद्येत। ११।

बह्वपकारलोभादपि नैनं शूद्रमनुगच्छेत्। एनं यजमानं शूद्रो नानुप्रपद्येतेत्यपरम्, यथाह सत्याषाढः, यद्येनं* शूद्रो ऽनुप्रविशतीति॥

यद्येनं शूद्रेण संवाद उपपद्येत ब्राह्मणराजन्यवैश्यानामेकं ब्रूयादिममित्थं ब्रूहीति वाजसनेयकम्। १२।

यद्यावश्यकः संवादः त्रैवर्णिकं पुरस्कृत्य संवादयेत्। वाजसनेयग्रहणमादरार्थम्॥

---

* Thus bik, I न एनं.

कामं शूद्रेण संभाषेत यः पापेन कर्मणानभिलक्षितः स्यादिति शाट्यायनकम् । १३ ।

यस्त्वगम्यागमनस्तेयादिदोषाश्रयतया न श्रुतः तेन कामं संभाषेत ॥

अभिवदति नाभिवादयते ऽप्याचार्यं श्वशुरं राजानमिति शाट्यायनकम् । १४ ।

अन्यैरभिवादितस्तेभ्य आशिषं वदति, न तु स्वयमाचार्यादीनप्यागतान्, किं पुनरन्यान् । राजाभिवादननिषेधो राज्ञः, न ब्राह्मणस्य अप्रसक्तेः । द्विःशाट्यायनग्रहणं भिन्नार्थत्वात् ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेत् । १ ।

अन्यस्य विधिरयम् ॥

न चास्य नाम गृह्णीयात् । २ ।

भो इत्यादिभिः पूजाशब्दैरामन्त्रयते ॥

न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेत् ।३।

आ दक्षिणानां नयनात् नोत्सृजेत ॥

अपपर्यावर्तनं अग्नेः पृष्ठतःकरणम्। प्राक्शिरा दक्षिणेन पार्श्वेन शेत इत्यर्थः॥

यद्यपपर्यावर्तेत विश्वे देवा अभि मामावहत्रिति जपेत्। १०।

गतः॥

नान्यत्र कृष्णाजिनादासीत। यद्यन्यत्रासीत देवां जनमगन्यज्ञ इति जपेत्। ११।

देवां जनमगन्यज्ञ इति एकेषामित्यादिवन्मन्त्रग्रहणम्। प्रतीकग्रहणात्सर्वानपि मन्त्राञ्जपेत्। सर्वांस्त्वेवापठत्सत्याषाढः॥

न दण्डात्कृष्णाजिनादिति विप्रच्छिद्येत। उभे निधाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्। १२।

गतौ॥

यावदुक्तं पत्न्या दीक्षितव्यञ्जनानि। १३।

यावद्दोर्ध्ववास्यादि पत्न्या दीक्षितलिङ्गमुक्तं तावदेव तस्या नान्यत्किंचिन्नवनीतदोहादि॥

समानं ब्रह्मचर्यम्। १४।

ब्रह्मचर्यशब्देनात्र मधुमांसवर्जनादिनियमा उच्यन्ते, स्त्रीगमननिषेधेनैव मैथुनवर्जनस्य सिद्धत्वात्॥

न दीक्षितवसनं परिदधीत। नास्य पापं कीर्तयेत्। नान्नमश्नीयात्। १५।

अदीक्षितानाममी निषेधाः। दीक्षार्थं वाससैव त्र्यक्तं परिदधीत न कश्चित्। नास्य सन्तमसन्तं वा दोषं जल्पेत्। नाऽग्रमश्नीयात्॥

यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्। संस्थिते वाग्नीषोमीये। हुतायां वा वपायाम्। १६।

यावता यज्ञस्यार्थस्तावति व्रीह्याज्यादिद्रव्ये यजमानेन विभक्ते शेषाद्भुञ्जीरन्। यदा न निर्दिष्टं भवति तदोत्तरावेव कल्पौ भवतः। तथा क्रीतराजक इति धर्मेषूक्तो ऽप्यत्रावधिरनुसंधातव्यः॥

इति पञ्चदशी कण्डिका।

इति चतुर्थः पटलः॥

न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेत्। यदि विसृजेदिदं विष्णुस्त्वमग्ने व्रतपा असीति जपित्वा वाचं यच्छेत्। १।

नक्षत्रेभ्य इति वचनात्सायंकालविषय एवायं विधिः। प्रातस्तु त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य सुप्तो वाचं वा विसृज्येत्येष विधिर्भवति॥

पुनर्वा दीक्षेत। २।

सर्वस्य वा दीक्षातन्त्रस्यावृत्तिः॥

अथैकेषाम्। वैष्णवीमाग्नावैष्णवीं सारस्वतीं बार्हस्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति। ३।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी। अग्नाविष्णू महि तद्वामित्यनुवाकस्याद्ययोरन्यतरा आग्नावैष्णवी। ततः परयोरन्यतरा सारस्वती. प्र णो देव्या नो दिव इति। ततः परामां तिसृणामुत्तमा बार्हस्पत्या. बृहस्पते अति यदर्य इति ॥

दुग्धमेवाभिविसृजेदित्यालेखनः । ४ ।

यद्यपि न पुरा नक्षत्रेभ्य इत्येतावदेवोक्तं ब्राह्मणे तथा उदितेषु नक्षत्रेषु व्रते च दुग्धे एव वाचं विसृजेदित्यालेखनो मन्यते । यथा वयमिति भाव.. स्वमतेनापि तथाप्रदर्शनात्. यथा वत्सस्यैकं स्तनमित्यादि। संवादप्रदर्शनं चादरार्थम्। तेनात्रतदोहादिवर्गे भवत्येतत्प्रायश्चित्तम्॥

यवागू राजन्यस्येत्युक्तम् । ५ ।

पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येत्युक्तं ब्राह्मणे। तद्यथावर्णं व्रतान्यनुसंधातव्यानीत्यर्थः ॥

यवागूमेकदुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति । ६ ।

एकस्या व्रतदुहो दुग्धं एकदुग्धम्। तत्सर्ववर्णसाधारणमुक्तं शाखान्तरे। तथा यवागूः। तेनोभयमेतत्सर्ववर्णानां तेन व्रतेन विकल्पते॥

तद्वैतदेके पयो व्रतयन्ति। तदु तथा न कुर्यात्। पयस्येव यवागूं श्रपयित्वा व्रतयेत् । ७ ।

पूर्वनिन्दोत्तरविधिप्रशंसार्था। पयोव्रते पयः केवलं वा व्रतयेत्. पयसि श्रपितां यवागूमित्यर्थः ॥

यदि व्रतधुगल्पं दुहीतान्यां दुह्यात्। ८।

गतः॥

यद्यन्या न स्यादद्भिः संसृज्य श्रपयेत्। ९।

अन्याभावे तदेवाल्पमद्भिर्वर्धयित्वा श्रपयेत्॥

यदि पयो न स्यादप्स्वेव यवागूं श्रपयित्वा व्रतयेत्। १०।

यद्यल्पमपि न स्यात्तदा यवागूं श्रपयेत्॥

अप्यन्ततः पिप्पलानि। न त्वेव न व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदायेति। ११।

पिप्पलानि फलानि ओषधयो वा। सर्वाभावे फलान्यपि वा व्रतयेत्। न तु लोपयेत्, व्रतस्याग्निहोत्रसंस्तवादिति भावः। इतिकरणः श्रुतिसूचनार्थः। तथा अग्निहोत्रस्याविच्छेदायेति विज्ञायत इति भारद्वाजः॥

यदि दधीयादेतदेवास्मै दधि कुर्युः। १२।

यदि दधीयात् दधीच्छेत् एतदेवास्य दधि कृत्वा व्रतयेत्॥

यद्यन्नीयाद्धाना अस्मा अन्वावपेयुः सक्तूनस्मा अन्वावपेयुर्घृतमस्मा अन्वानयेयुः। १३।

यदि क्षीणबलो ऽश्नमदनीयमिच्छेत्तदा तस्यानुपदार्थं व्रतकाले व्रत एव धानादि निवपेयुरित्यर्थः। तथा च ब्राह्मणं, यदि मन्ये-

तोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्तून्घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनो ऽनुपदा-
सायेति ॥

अप्यग्निहोत्रहविषामेवैकं व्रतयेन्मांसवर्जम् । १४ ।

उपदस्यन्नोदनाद्यपि व्रतयेत् ॥

सो ऽयं दैक्षो वादो भवतीति खल्वाहुः । सर्वेषामु-
पसत्स्वनारभ्य स्तनकल्प आम्नातः । १५ ।

यो ऽयं पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्येत्यादिर्विधिः स
दीक्षार्थः । उपसत्सु तु सर्ववर्णानामविशेषेण पयोव्रतस्यैव *चतुस्त-
नादिकल्प आम्नातः, स चोपसत्स्वेव दर्शयिष्यते ॥

अपराह्णे ऽधिवृक्षसूर्ये वा व्रतप्रदो वाचं यमयति ।
अभीन्धयेतिप्रैतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं
यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

व्रतप्रद इति वचनं कुरुतेति बहुवचनं च व्रतपदानज्वलनयोः
परिकर्मृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । तेषु तु स एव कश्चिद्व्रतप्रदः स
एव संप्रैषमाह । तत्र च प्रथमे ऽहनि दीक्षितवर्जं संप्रैषः, स वाग्य-
तस्तपस्तप्यमान आस्त इति प्रागेव तद्वाग्यमनस्योक्तत्वात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

---

* Thus (not चतुःस्तना॰) all MSS.

उदितेषु नक्षत्रेषु पूर्ववद्वाचो विसर्गः। १।

पूर्ववत् वत्सस्यैकं स्तनमित्यादिना विधिनेत्यर्थः॥

एवमुपोदयं यमयति। उदित आदित्ये विसृजते। २।

उपोदयं उदयात्पूर्वकालम्॥

मध्यंदिने मध्यरात्रे च व्रतयति। ३।

गतः॥

अतिनीय वा मानुषं कालम्। ४।

यस्मिन्काले दिवा च नक्तं च प्रायशो मनुष्या भुञ्जते स मध्यंदिनादिर्मानुषः कालः। तस्मिन्नतीते वा व्रतयति॥

सायं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्ण इत्येके। ५।

सायं दुग्धं रात्रिव्रतम्। प्रातर्दुग्धं अहर्व्रतम्। व्रतयतीत्यन्वयः॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य व्रतं श्रपयति। दक्षिणाग्नौ पत्न्याः। ६।

गतः॥

याग्निहोत्रस्य स्कन्नस्य प्रायश्चित्तिः सा व्रतस्य। ७।

व्रतस्य स्कन्नस्याग्निहोत्रवत्प्रायश्चित्तिः॥

अग्निहोत्रवत्तूष्णीमुन्नीयापरेणाहवनीयं व्रतमत्याहृत्य प्रयच्छन्नाह व्रत्य व्रतय व्रतमुपेहीति। ८।

व्रतप्रद इति शेषः। व्रतप्रदाने चमसे चतुः पञ्चकृत्वो वा चतुरवत्ति-पञ्चावत्तिव्रतमानुवीय स्वयं वहिर्भूत्वा व्रतमपरेणाहवनीयं हरति ॥

दैवीं धियं मनामह इति हस्तावननिज्य ये देवा मनोजाता मनोयुज इति दक्षिणेनाहवनीयं परिश्रिते व्रतयति । ९ ।

यजमान इति शेषः ॥

नैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति । १० ।

गतः ॥

शिवाः पीता भवथ यूयमापो ऽस्माकं योनावुदरे सुशेवाः। इरावतीरनमीवा अनागसः शिवा नो भवथ जीवस इति व्रतयित्वा नाभिदेशमभिमृशते । ११ ।

अन्ते ऽभिमृशते ॥

अपश्च पीत्वा जपति । १२ ।

यदा तृषितो ऽपः पिबति तदाप्येतां जपतीत्यर्थः । यदा पिपासतीत्येव सत्याषाढः ॥

तूष्णीं पत्नी स्व आयतने व्रतयति । १३ ।

गतः ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अग्ने त्वं सु जागृहीति स्वपन्नाहवनीयमभिमन्त्रयते। १।

यत्र जागरणं नोक्तं तत्रायं नियमः॥

त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य मुष्टी वाचं वा विसृज्यादीक्षितवादं वोदित्वा। २।

सुप्तोत्थिते चाहवनीयमभिमन्त्रयते। तयोरन्तरेषु निमित्तेषु। स्वेच्छाभिभाषणं चनसितादिवर्जनं चादीक्षितवादः॥

विश्वे देवा अभि मामावव्रन्निति प्रबुध्य जपति। पुनर्मनः पुनरायुरागात्पुनः प्राणः पुनराकूतमागात्। वैश्वानरो ऽदब्धस्तनूपा अवबाधतां दुरितानि विश्वेति च। ३।

प्रबुध्याभिमन्त्रणेनानयोर्जपयोः समुच्चयः॥

तस्माद्दीक्षितो द्वादशाहं भृतिं वन्वीत। यज्ञमेव तत्संभरतीति विज्ञायते। ४।

भृतिरुच्यते दक्षिणार्थं भिक्षणम्। तदेकदीक्षादिकल्पेष्वपि कुर्यात्, प्रदर्शनार्थत्वाद्द्वादशाहग्रहणस्य। संभृतद्रव्यस्य न भिक्षणं, तत्संपत्त्यर्थत्वात्तस्य॥

पूषा सन्वेति सनीहारान्संशास्ति। ५।

सनिः याच्ञालभ्यं धनं, तद्ये हरन्ति ते सनीहाराः। तान्प्रहिणोत्यमुं चामुं च गच्छतेति यतोयतो वेष्यन्मन्यते॥

चन्द्रमसीत्येतैर्यथालिङ्गं प्रतियच्छति। ६।

तैराहृतं हिरण्यादि द्रव्यम्॥

देवः सविता वसोर्वसुदावेत्यन्यानि। ७।

अन्यानि उक्तव्यतिरिक्तानि प्रौह्यादीनि॥

वायवे त्वेति तासां नष्टामनुदिशति। ८।

मन्त्रसमवेतं देवतार्थतया संकल्पनं अनुदेशः॥

वरुणाय त्वेत्यप्सु मृताम्। ९।

अनुदिशतीत्यन्वयः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥

निर्ऋत्यै त्वेत्यवसन्नां संशीर्णां वा। १०।

अवसन्ना दीर्घव्याधसंचारक्षमा। संशीर्णा या शिथिलाङ्गसंधिरुत्थातु-मपि न पारयते॥

इत्यष्टादशी कण्डिका।

मरुद्भ्यस्त्वेति ह्रादुनिहतां मेष्काहतामप्सु वा मग्नाम्। १।

ह्रादुनिहतां तडिद्धताम्। मेष्क इति हिंस्रं सत्त्वविशेषमाचष्टे। याप्सु निमग्ना न दृश्यते तामनेनानुदिशति। या दृश्यमानैवाप्सु मृता तस्या वरुणाय त्वेत्येवानुदेश॥

रुद्राय त्वेति महादेवहताम् । २ ।

महादेवहतां ज्वरहताम् ॥

इन्द्राय त्वा प्रसह्वन इति यां सेनाभीत्वरी विन्देत । ३ ।

अभीत्वरी अभिप्रयान्ती सेना यां विन्देत अपहरेत ॥

यमाय त्वेत्यविज्ञातेन यक्ष्मणा मृताम् । ४ ।

यक्ष्मा रोगः ॥

अनुदिष्टानामधिगतां न गोषु चारयेत् । ५ ।

उते अनुद्दिष्टे नष्टापहृता वा पुनरुपलभ्येत तां देवतार्थेन त्यक्तत्वात्स्वार्थे न गृह्णीयादित्यर्थः ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति । ६ ।

अथ प्रयाणधर्माः । ते च दीक्षितधर्माधिकारे वचनाद्दीक्षितप्रयाणे नेष्यन्ते । तत्र समारोपणविधिः प्रागेव दर्शितः । पुनररणिवचनादात्मसमारोपणं नेष्यते । रथवचनाच्च न शकटम् ॥

तदभावे रथाङ्गमादाय । ७ ।

रथाभावे रथस्याङ्गं किंचिद्गृहीत्वा प्रयाति ॥

भद्रादभि श्रेय इति प्रयाणः । ८ ।

प्रयाणमन्त्रो ऽयं यजमानस्य ॥

देवीराप इत्यपो ऽतिगाहते । ९ ।

यदि पथापस्तरणीयाः स्युः ता अनेन प्रविशति ॥

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति हस्तेन लोष्टं विमृद्गात्या पारात् । १० ।

यथा पांसवः संतताः पतन्ति तथा मृद्नाति । सेतुमेव तत्कर्त्येतीति श्रुतेः ॥

पृथिव्या संभवेति सिकता लोष्टं वा मध्ये पारे च न्यस्यति । ११ ।

गतः ॥

एवं नाव्यासीनस्तरन् । १२ ।

नावमधिरुह्य तरन्नप्येवं लोष्टं विमृद्नाति न्यस्यति च ॥

अरणीभ्यामरणीभिरित्येके । १३ ।

गतः ॥

रथेन रथाङ्गेन वा न विप्रच्छिद्येत । १४ ।

रथरथाङ्गयोरन्यतरेण गार्हपत्यारणीभ्यामरणीभिर्वा सर्वाभिः पथि कदाचिन्न विप्रच्छिद्येत ॥

अथ देवयजनाध्यवसानमेके समामनन्ति । १५ ।

गतः ॥

य इहाध्यवस्येत्स प्रयायात्। य आदितो न स प्रयाति। १६।

यो ऽन्यत्र दीक्षित्वा ततो देवयजनमध्यवस्येत् स एव प्रयायात्। यस्त्वादावेव प्रयायाध्यवसितदेवयजनस्तत्र दीक्षितो न स ततः प्रयाति. देवयजनाध्यवसानार्थत्वात्प्रयाणस्य. तस्य च कृतत्वादिति भावः। बौधायनस्तु देवयजनदीक्षायामपि तत्र योगक्षेमाकुशलौ देवयजनान्तराध्यवसानार्थं प्रयाणमनुमन्यते. यथाह. अथातः प्रयाणस्यैव मीमांसा. दीक्षितं वा अयोगक्षेमौ विन्देतामन्यत्र वा देवयजनाद्दीक्षेत इति ॥

नित्यानि देवयजनानि। १७।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका।

इति षष्ठः पटलः ॥

दक्षिणतऽउन्नतमुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा देवयजनम्। १।

स्वभावतो यदेवं तन्नित्यं देवयजनमित्यर्थः ॥

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः संराधयेयुः। २।

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः सदस्यत्वाकाङ्क्षिणः संराधयेयुः साधु-ते-इत्यायमाप्नुयेरन् तद्देवयजनं स्यात्। गुणान्तराभावे ऽपि गरीयसो ऽत्र

गुणस्य लाभादिति भावः। तथा च देवयजनाधिकारे ब्राह्मणं. विश्वे ह्येतद्देवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा इति ॥

अग्नयो वाव देवयजनम्। यत्र क्वचाग्नीनाधाय यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते। ३।

यत्राग्नय. प्रतिष्ठाप्यन्ते तदेव देवयजनम्। अग्निसनाथस्य देशस्य का गुणापेक्षेति भावः॥

दक्षिणा वाव देवयजनम्। दक्षिणाश्चेत्कल्याणीर्ददाति देवयजन एव यजत इत्येके। ४।

दक्षिणाख्ये महागुणे सति देवयजनगुणाभाव. कर्तोरकिंचित्कर इति भावः॥

पुरोहविषीति काम्यानि। ५।

देवयजनानि पुरोहविषि देवयजन इत्यनुवाके ऽधीतानि यथाब्राह्मणमनुसंधेयानीत्यर्थः॥

निर्व्रस्के ऽभिचरन्यजेत। ६।

किमेतन्निर्व्रस्कं* नाम। तदाह॥

यस्माद्वृक्षाद्वल्मीकानिति निर्हरेयुरथो अभिखनेयुः। ७।

यस्माद्वृक्षादीन्निर्हृत्यापास्य तन्मूलानि च खात्वा देवयजनं कुर्युः तन्निर्व्रस्कमि*त्यर्थः॥

---

* Corrected according to the Sûtra-text, all MSS. of the commentary read निर्वेस्कं

परोक्षं गुहा वने याजयेदभिशस्यमानम् । ८ ।

यमकर्तारं पातकस्य कर्तारमपदिशन्ति सो ऽभिशस्यमानः । तं गूढे वने महाजनस्य परोक्षं याजयेत् ॥

परोक्षं पृष्ठान्युपेयुः । सर्वमुपांशु क्रियेत । स्थले यजेत । ९ ।

तस्य पृष्ठान्यपि परोक्षमुपेयुः न स्वास्तु गायेयुः । सर्वं च साङ्गं प्रधानमुपांशु क्रियेत । समुच्छ्रितभूमौ यजेत ॥

यः कामयेतोभयेषां देवमनुष्याणां प्रकाशं गच्छेयमिति न प्राचीनं देवयजनाद्देवयजनमात्रमुच्छ्रिंषेत् । १० ।

उभयोर्लोकयोर्यः ख्यातिकामो यस्य पुरस्तादन्यस्य देवयजनाय पर्याप्तस्तद्देश्य देशो न लभ्येत तादृशं देवयजनं गृह्णीयात् । नित्यस्त्वयं गुणः कल्पान्तरकारमताम् ॥

यत्रापो देवयजनं चान्तरेण पन्था अभिविधावेत्तस्मिन्याजयेद्यं कामयेत नैनमुत्तरो यज्ञ उपनमेदिति । ११ ।

यत्र देवयजनस्य देशस्य संनिकृष्टानां च जलाशयानां मध्ये महापथो याति तत्र याजयेदित्यर्थः ॥

कौत्साद्राजानं क्रीणीयादन्यस्माद्वा ब्राह्मणादित्युक्ताद्याप्यब्राह्मणादिति । १२ ।

कुत्सगोत्राद्ब्राह्मणात्क्रयः प्रशस्ततरः, तदनु ब्राह्मणान्तरात्, तदनु वर्णान्तरेभ्य इत्याह ब्राह्मणमित्यर्थः ॥

उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे वा लोहितं चर्मानडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं निवपति। उत्तरस्मिन्नुपविशति सोमविक्रयी। १३।

अथ दीक्षालपप्रकाश* उत्तरेद्युर्विसृष्टवाचि यजमाने राजानं निवपति ॥

उदकुम्भं राजानं सोमविक्रयिणमिति सर्वतः परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा विचित्यः सोमा३ इत्युक्तम्।१४।

उदकुम्भमित्यनुवादात्सौ ऽप्युपनिधेयः। श्रुतिश्च भवति, अपामन्ते क्रीणातीति। विचित्यः सोमा इत्युक्तमिति विचित्यः सोमा इत्यादिब्राह्मणे यद्विचारपूर्वकमुक्तं तत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः। किं तत्र कर्तव्यतयोक्तम्। तदेव दर्शयति ॥

सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्युक्त्वा पराङावर्तते।१५।

सोमविक्रयिणमेव सोमशोधनाय नियुज्य स्वयं पराङ्मुखः प्रतिनिवर्तते ॥

न †साम्येक्षमुपेयात्। न यजमानः सोमं विचिनुयात्। १६।

---

* Corrected; the MSS. °प्रकाश.

† AN clearly साम्येक्षमु°.

परावावृत्तः शोध्यमानस्य राज्ञः साम्येदं नोपेयात्. कटाक्षेणैवेत्यर्थः । साम्येद्युमिति पाठे सामि स्तोकमीक्षत इति साम्येत. . तस्य भावः साम्येद्यं . तन्नोपेयादिति ॥ तृणाद्यपनयनेन शोधनं विचयनम् ॥

नास्य पुरुषो नाध्वर्युर्नाध्वर्युपुरुषः । १७ ।

विचिनुयादिति सर्वत्रान्वयः। सहप्रवृत्तिसंभवाच्च यजमानादीनां निषेधः। अध्वर्युग्रहणमादरार्थम् ॥

राज्ञो विचीयमानस्योपद्रष्टारः स्युः । १८ ।

एते तु समीपस्थिताः पश्येयुः . तदपि नाध्वर्युः करोति. परावावर्तत इति वचनात्। केचित्तु नोपद्रष्टारः स्युरध्वर्य्वादय इति योजयन्ति। तदयुक्तं . अस्मिन्वाक्यानन्तरश्रवणात्. प्रकृतानां विचयनमिषेधार्थत्वात्. पूर्ववाक्येः सहास्य समन्वयवैयर्थ्याच्च ॥

अहं त्वदस्म्याजुह्वान इत्येताभ्यामाहवनीयं यजमान उपतिष्ठते । १९ ।

गतः ॥

इति विंशी कण्डिका ।

प्रायणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

प्रतिपद्यन्ते ऽनया यज्ञं दीक्षिता इति प्रायणीया । तन्त्रं बर्हिराहरणादि ॥

वेदिं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते। २।

वेदानन्तरं परिस्तरणनियमेन पौर्णमासविकारता तन्त्रस्य प्रदर्श्यते. इतरथा वेदानन्तर्यानियमात्परिस्तरणस्य ॥

यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति। स्थालीं कपालानां स्थाने। ३।

गतः ॥

निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः प्रायणीयः। ४।

निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः कार्यः स च प्रायणीय इत्युदितः। तत्प्रायणीय इति ब्राह्मणव्याख्यानार्थेति द्रष्टव्यम् ॥

प्राक् संप्रैषात्कृत्वा पत्नीवर्जं संप्रेष्यति। ५।

संनहनप्रतिषेधादेव सिद्धे पत्नीवर्जनवचनं विस्पष्टार्थम्। तस्याश्च होमार्थमाशीर्मन्त्रादासनमन्त्रनिवृत्तिः। अत एव दैक्षान्तरोपवेशने पुनर्मन्त्रजप वक्ष्यति. पत्नी शालामुखीयमुपोपविश्य सुप्रजसस्त्वा वयमिति जपतीति ॥

याः कृतायां वेद्यां चोद्यन्ते सैव तासां वेदिः। याः स्तीर्णे बर्हिषि तदेव तासां बर्हिः। ६।

याः कृतायां महावेद्यामिष्टय उत्पद्यन्ते पशवो वा सैव तासां वेदिः स्यात्. न त्वन्या दार्शिकी पाशुकी वा कार्या। याः पुनर्बर्हिष्या-स्तीर्णे उत्पद्यन्ते तासां बर्हिरपि तदेव. होमार्थयोरेव प्रसङ्गात्।

यथा आग्निक्या वैश्वानरीयादिवेदिः सौम्यचरोः. सवनीयस्य सवनीयानां च बर्हिर्यौत्यादि ॥

आज्यग्रहणकाले ऽननूयाजे प्रायणीये चतुर्जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृति समानयनार्थम्। ७।

पाक्षिकीमननूयाजतां प्रायणीयस्य दर्शयिष्यति। तत्रोपभृत्यपि चतुः पञ्चकृत्वो वा प्रयाजार्थं प्रथमगणमेव गृह्णाति. न द्वितीयमनूयाजार्थमित्यर्थः ॥

अप्रयाज उदयनीये न जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृत्यनूयाजार्थम्। ८।

अत्रैव प्रसङ्गात्समानब्राह्मणीयत्वाच्च उदयनीयस्यापि विधिः प्रदर्श्यते। तस्याप्रयाजत्वपक्षे द्वितीयमेव गणमुपभृति गृह्णाति, न प्रथमम्। न जुह्वां गृह्णाति. यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति लिङ्गादिति भावः। स्रुच्याघारस्तु ध्रौवेण कार्यः ॥

पक्वोखा प्रायणीयमासादयति। ९।

चरुमिति शेषः ॥

प्रयाजवदननूयाजमित्युक्तम्। १०।

ब्राह्मणे प्रायणीयस्याननूयाजत्वं उदयनीयस्याप्रयाजत्वं उभयत्रोभयत्वं च विकल्पेनोक्तमनुसंधातव्यमित्यर्थः। तत्र यदाननूयाजः प्रायणीयस्तदा विंशतिदारुरिध्मः कार्यः ॥

चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति। पथ्यां स्वस्तिं पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं पश्चात्सवितारमुत्तरतः। मध्ये ऽदितिं हविषा। ११।

चतुर आज्यभागानिति सरस्वत्याज्यभागेतिवत् द्रव्यचोदना. न त्वाज्यभागकर्मविवृद्धिविधिः. मध्ये ऽदितिं हविषेति व्यतिरेकवचनात्. पञ्च देवता यजतीति पञ्चानां प्राधान्यश्रुतेश्च। अतः पृथगाज्यभागाभ्यामिष्ट्वोपांश्याजधर्मेणैताश्चतस्रो देवता यष्टव्याः। अथाज्यभागाविष्ट्वेत्येव कात्यायनः। अन्यत्तु मतं. आज्यभागदेवतयोरेतास्वन्तर्भावात्. चक्षुषी वा एते यज्ञस्येत्याज्यभागसाम्यात् न पृथगाज्यभागौ भवत इति। भारद्वाजश्चाह. आज्यभागाविष्ट्वा यजेतेत्याश्मरथ्यः. तावेतौ भवत इत्यालेखन इति। तथा संस्थाप्येयमनाज्यभागेत्याश्वलायनः। अत्रैव शाखान्तरीयं विधिमाह॥

अदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्याज्येन चरुमभिपूर्यैता देवता यजति। ध्रौवाद्वा। स्विष्टकृतं पञ्चमम्। १२।

मरुतो यद्ध वो दिव इति प्रतिपदोक्ता मारुती बौधायनेन। प्रथममेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य तत आज्येन चरुमभिपूर्य तस्माद्ध्रौवाद्वा गृहीत्वैता देवता यजति. ततः स्विष्टकृतमित्यर्थः। अत्र तु स्विष्टकृतं पञ्चममिति नित्यानुवादः प्राप्तत्वात्। पूर्वस्मिंस्तु कल्पे ब्राह्मणोक्तापि मारुत्यनुक्ता. मन्त्रसमाम्नाये ऽनाम्नानादिति द्रष्टव्यम्। तथा च सत्याषाढभारद्वाजाभ्यामपि तत्रैव कल्पमुक्त्वानुक्तैव मारुती। अथापरा व्याख्या। यथोक्तमेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य संस्थिता संस्थाप्या वेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः। अथाज्येन चरुमित्यादिना

सर्वेषामाज्यविकल्प उच्यते. यथा चतुर्गृहीताज्येन चैताः पञ्च देवता यजति स्विष्टकृतं च षष्ठमिति। तथादितिस्विष्टकृतोरुपस्तरणाभिघारणार्थत्वेनाज्यान्वयो ऽवगन्तव्य इति ॥

शंय्वन्ता संस्थाप्या वा। १३।

शंय्वन्ता संस्थावान्ता संस्थाप्या वा इत्यन्नसंस्था ॥

पत्नीस्तु न संयाजयेत्। १४।

संस्थाप्यपक्षे स्रुचिमोकात्परः आज्येडान्तो विधिर्निवर्तते ॥

ता उदयनीये संयाजयेत्। १५।

उदयनीये तु संस्थाप्ये न निवर्तते ॥

उभे वा कार्ये। १६।

उभे वा इष्टी पत्नीसंयाजवत्यौ तद्रहिते वा कार्ये इत्यर्थः ॥

धारयति ध्रौवमाज्यम्। १७।

ध्रौवधारणवचनात्संस्थाप्यपक्षे ऽपि समिष्टयजुर्न क्रियते ॥

प्राग्वंशे बर्हिः स्थालीमनिष्कासितां मेक्षणमित्युदयनीयार्थं निदधाति। १८।

बर्हिः प्रस्तरादन्यत्. तस्य प्रहृतत्वात्। अनिष्कासितां अप्रक्षालितलेपाम्। चर्वालोडनदर्वी मेक्षणं. तदप्यनिष्कासितमेव निदधाति ॥

इत्येकविंशी कण्डिका।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रायणीयाया ध्रौवादष्टौ जुह्वां चतुरो वा गृहीत्वा तस्मिन्दर्भेण हिरण्यं निष्टर्क्यं बद्धावदधातीयं ते शुक्र तनूरिति। १।

अष्टौ चतुरो वा स्रुवानिति शेषः। निष्टर्क्यं ग्रिथ्नातिरयन्थिः। पूर्ववद्ध्रुवाप्यायनं द्रष्टव्यम्॥

पुरस्तात्प्रतीची सोमक्रयण्यवस्थिता भवत्येकहायनी द्विहायनी वर्षीयसी वा। २।

गौरिति शेषः॥

अकूटयाकर्णयेति रूपाणि। ३।

अकूटत्वादीनि गोरूपाणि यथाब्राह्मणमनुसंधेयानीति शेषः। तत्र कूटत्वादीनि पशौ व्याख्यातानि। तथा श्वेतां कृष्णामुभयरूपां च निन्दित्वा तत एवं ब्राह्मणे, अरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीति। तदप्यनुसंधेयम्॥

या रोहिणी बभ्रुलोम्नी पृश्निवाला पृश्निशफा शुच्यक्षी श्वित्रोपकाशा तया क्रीणीयादित्येके। ४।

रोहिणी स्वतो रक्तवर्णा। बभ्रुलोम्नी नानावर्णैर्लोमभिः क्वचित्क्वचिदुपेता। पृश्निवाला श्वेतशबलवाला। शुच्यक्षी श्वित्रोपकाशा श्वित्रसमानवर्णा अपाङ्गप्रदेशे। या त्वेवंभूता सा अरुणया पिङ्गाक्ष्या विकल्प्यते॥

द्विरूपया राजन्यस्य। ५।

द्विरूपा श्वेतकृष्णरूपा पूर्ववत् ॥

मुण्ड्याधीलोधकर्ण्या षोडशिनः । ६ ।

मुण्डा अल्पकाया । कर्णस्योपरि विचितं यस्याः सा अधीलोधकर्णी* ॥

तदाज्यं सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुहोति जूरसीति। ७।

तदष्टगृहीतं चतुर्गृहीतं वा ॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शुक्रमसीति हिरण्यं पश्चादुद्धृत्य वैश्वदेवं हविरित्याज्यमवेक्ष्य सूर्यस्य चक्षुरारुहमित्यादित्यमुपस्थाय चिदसि मनासीति सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते । ८ ।

गतः ॥

अकर्णगृहीतापदिबद्धा भवति । ९ ।

सा त्वकर्णगृहीता अपदिबद्धा भवति. यत्कर्णगृहीता यत्पदिबद्धेति दोषश्रुतेः । यदि केवलानेतुं न शक्नोति ग्रीवादौ गृहीता बद्धा वानीयते ॥

---

* This passage has been restored conjecturally; for all MSS. are so corrupt and differ so much from each other, that the error which originated from the inexplicable word अधीलोधकर्णी (cf. Taitt. S. 5. 6 16. 1) may probably be traced back to the codex archetypus. The readings of my MSS. are - b कर्णस्योपरि कर्णोधि (धी originally) चिवा यस्याः साधीलोधकर्णा, g कर्णस्योपरि विचिता यस्याः साधीलोधकर्णा, ik कर्णस्योपरि कर्णचिका यस्याः साधीलोधकर्णा, l कर्णस्योपरि कर्णेः अधालोधकर्णा.

मित्रस्त्वा पदि बध्नात्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते। पूषाध्वनः पात्विति प्राचीं यतीमनुमन्त्रयते। १०।

गतौ॥

षट् पदान्यनुनिक्रामति दक्षिणेन पदा दक्षिणानि वस्व्यसि रुद्रासीत्येतैः प्रतिमन्त्रम्। ११।

सोमक्रयण्या निष्क्राम्यमाणानि दक्षिणस्य पूर्वपादस्य षट् पदानि पश्चादध्वर्युरपि निक्रामति॥

एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वान्वेतु त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वान्वेतु चत्वारि मयोभवाय विष्णुस्त्वान्वेतु पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वान्वेतु सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वान्वेत्विति निक्रम्यमाणेषु यजमानो ऽनुवर्तयित्वा। १२।

इति द्वाविंशी कण्डिका।

सखायः सप्तपदा अभूम सख्यं ते गमेयं सख्यात्ते मा योषं सख्यान्मे मा योष्ठा इति सप्तमे पदे जपति। १।

अनुवर्तनं आनुपूर्व्येण वचनं. यथा सर्वेष्वाधानेषु यजमानो ऽनुवर्तयत इत्यादौ। सोमक्रयण्या निष्क्रम्यमाणेषु सप्तसु पदेषु एकैकमेतान्मन्त्रान्यजमान उक्त्वा सप्तमे पदे सखाय इत्यपि जपतीत्यर्थः॥

बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वत्विति सप्तमं पदमध्वर्युरञ्ज-लिनाभिगृह्य पदे हिरण्यं निधाय पृथिव्यास्त्वा मूर्ध-न्नाजिघर्मीति हिरण्ये हुत्वापादाय हिरण्यं देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादाय परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इति त्रिः प्रदक्षिणं पदं परिलि-खति यावद्धृतमनुविसृतं भवति । २ ।

यावन्निषक्तं तावद्देशं परितो लिखति। अत्र किंदेवत्या खलु पदा-ङ्क्तिर्भवतीति प्रश्नय वाग्देवत्येत्येव ब्रूयादिति बौधायनः ॥

कृष्णविषाणया चानुपरिलिख्यास्मे राय इति स्थाल्यां यावत्पूतं समोप्य त्वे राय इति यजमानाय प्रय-च्छति । ३ ।

यजमानमन्त्रया कृष्णविषाणया तूष्णीं परिलिखति, मन्त्रानतिदे-शात्। तूष्णीमित्येव सत्याषाढः। यावत्पूतं यावद्धृतेनोपषिक्तम् ॥

तोते राय इति पत्न्यै । ४ ।

यजमानः प्रयच्छतीति शेषः, अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी, यथा गृहेषु निधत्त इति लिङ्गात्। यजमानः पत्न्या इत्येव कल्पा-न्तरकाराः। पत्न्यनेकत्वे ऽपि महिष्याः प्रयच्छति निधानार्थत्वात् ॥

माहं रायस्पोषेण वियोषमिति पत्नी पदं प्रदीय-मानमनुमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्वेति सोमक्रयण्या पत्नीं संख्यापयति। ६।

संख्यापयति दर्शयति। अत्रानेकासामपि तन्त्रेण संख्यापनं विभुत्वात्॥

त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते। ७।

सर्वाः पत्न्यो ऽनुमन्त्रयन्ते॥

त्वष्टुमन्तस्त्वा सपेमेति यजमानः। ८।

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः॥

यतः पदमपात्तं तस्मिन्सहिरण्यौ पाणी प्रक्षाल्योन्नभय पृथिवीमित्यद्भिरुपनिनीय पदं त्रेधं विभज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य शीते भस्मन्युपवपति। तृतीयमाहवनीयस्य। तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति। ९।

गतः॥

तत्सा गृहेषु निदधाति। १०।

गृहेषु स्वस्थानेषु॥

इति चतुर्विंशी कण्डिका।

अथादित्योपस्थानं राजस्य निवपनादि कर्मैके समामनन्ति। १।

सूर्यस्य चक्षुरित्यादिर्योपस्थानमन्त्र कृत्वा ततो राज्ञो निवपनादि शोधनान्तं कर्मेत्येकेषाम् ॥

अपि पन्थामगस्महीत्युद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रितेन छदिष्मता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति। २।

उद्धृतपूर्वभागस्थफलकेन कटादिभिरपरिष्टाच्छादितेनानसा सह न्युप्तं सोममभिमुखा गच्छन्ति अध्वर्युब्रह्मयजमानाः ॥

शीर्ष्णा गिरौ क्रीतं हरन्ति। ३।

यदि हि गिरौ देवयजनं स्यात्तत्र क्रीतं शीर्ष्णा हरन्ति, नानसेत्यर्थः। कुत एतदिति चेत् देवयजन एव क्रयवचनात् ॥

अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्रागीषमुदगीषं वा नह्ययुगं शकटं चुबुकप्रतिष्ठितम्। ४।

ईषाग्रे नद्धयुगं मुखेन भूमौ प्रतिष्ठितं भवति ॥

अंशुना ते अंशुः पृच्यतामिति यजमानो राजानमभिमन्त्रयते। ५।

गतः ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्येत्युक्तम्। ६।

ऋक्षतः विशसनभागे चर्मणः सोममानमपशव्यं, लोमभागे पशव्यमित्युक्तं ब्राह्मणे। तस्माल्लोमभाग एव मिमीत इत्यर्थः ॥

35

क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं चर्मण्यास्तृणाति। उदग्दशं वा। ७।

उत्तरदशं उपरिदशम् ॥

तस्मिन्हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांशून्संगृह्यान्यचन्नभि त्यं देवं सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते। ८।

अन्यचन् अङ्गुल्यङ्गुष्ठावनाकुञ्चयन्, प्रसारिताभ्यामेव ताभ्यां यावद्गृहीतुं शक्यं तावन्मिमीत इत्यर्थः ॥

एवमेकयैकयोत्सर्गम्। ९।

उत्सृज्योत्सृज्य पूर्वपूर्वाङ्गुलिं क्रमादुत्तरोत्तरयैकैकयैव मिमीते ॥

सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिगृह्णाति। १०।

गतः ॥

यया प्रथमं न तया पञ्चमं तयैवोत्तमम्। ११।

द्वितीये ऽङ्गुलिपर्याये कनिष्ठिकातो ऽन्ययैकं मुष्टिं नीत्वा ततः कनिष्ठिकात एवारभ्यान्तं नीत्वा पुनः कनिष्ठिकया समापयतीत्यर्थः ॥

पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते। पञ्चकृत्वस्तूष्णीम्। १२।

यजुरित्यतिच्छन्दसो ऽभिधानं याजुर्वैदिकत्वात् ॥

एवं द्विस्त्रिरपरिमितकृत्वो वा। १३।

यत्राहर्देशादित्रिपादपर्याप्तः सोमः स्यात्तत्र यावदर्थमावृत्तिः ॥

प्रजाभ्यस्त्वेत्यवशिष्टानंशूनुपसमूह्य क्षौमेण वाससोपसंनह्य प्राणाय त्वेति द्विगुणेनोष्णीषेणोपनह्य व्यानाय त्वेति विस्रस्यावेक्षते प्रजास्त्वमनुप्राणिहि प्रजास्त्वामनुप्राणन्त्विति । १४ ।

क्षौमेण तूष्णीं सोममुपसंनह्य समुच्छ्रित्य क्षौमान्तान्प्राणाय त्वेत्यनेन दीर्घशाटकेनावेष्ट्य व्यानाय त्वेति किंचिद्विस्रस्य प्रजास्त्वमित्यवेक्षते ॥

एष ते गायत्रो भाग इत्येतैर्यजमानो राजानमुपतिष्ठते । १५ ।

एष ते त्रैष्टुभ एष ते जागत इति द्वितीयतृतीयौ मन्त्रौ ॥

इति चतुर्विंशी कण्डिका ।

देव सूर्य सोमं क्रेष्यामस्तं ते प्रब्रूमस्तं त्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्रतून्कल्पय दक्षिणाः कल्पय यथर्तुं यथादेवतमित्यादित्यमुपस्थाय सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय पणते । १ ।

उपनद्धमेनं सोमं सोमविक्रयिणे दत्त्वा पणते तेन सह व्यवहरते ॥

सोमविक्रयिन्क्रय्यस्ते सोमा इति । २ ।

पृच्छतीति शेषः । पणनेऽपोहातः प्रश्नः सः ॥

अथ द्वितीयः प्रत्याह। ३।

गतः॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्युक्त्वा कलया ते क्रीणानीत्येनमाह। ४।

कला लवायाः अधोभागः॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति सर्वेषु पणनेषु सोमविक्रयी प्रत्याहासंपदः। ५।

आ क्रयसंपदः॥

कुष्ठया ते क्रीणानीति द्वितीयम्। शफेन ते क्रीणानीति तृतीयम्। पदा ते क्रीणानीति चतुर्थम्। ६।

कुष्ठा कलाया अधोभागः। शफः खुरः॥

एवं त्रिः। ७।

एवं कलादीनां पणनपर्यायस्य त्रिरभ्यासः कार्यः॥

एकैकशो वा त्रिस्त्रिः। ८।

गतः॥

गवा ते क्रीणानीत्यन्ततः। ९।

एवमवयवशः सोमक्रयः स्यात्। क्रीणान्ततः समुदायेन क्रीणाति गवा ते क्रीणानीति॥

अपि वा न गवेति ब्रूयात्। एषेति निर्दिश्य जपति तस्या आत्मा तस्या रूपं तस्याः प्रजा तस्याः पयस्तस्या बन्धुरिति। १०।

अपि वा न समुदायक्रये गवा ते क्रीणानीति ब्रूयात्। एषेति सोमक्रयणीमेव दर्शयित्वा तस्या आत्मेति जपति। जपस्त्वयं गवा ते क्रीणानीति वचनकल्पे ऽपि भवत्येव, समुदायक्रयविशेषत्वात्। ब्राह्मणे यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतेति कलाशफा-भ्यामवयवक्रयं प्रस्तुत्य तन्निन्दित्वा गवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयादिति समुदायक्रय एव स्तुतः। सूत्रकारेण तु शाखान्तरमुपसंहरता कलाद्यवयवचतुष्टयक्रयसहितः समुदायक्रयश्चोदितः, स एवानुसर्तव्यः। सत्याषाढकात्यायनाभ्यामयमेव कल्पो दर्शित इति द्रष्टव्यम्॥

शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन क्रीणाति। ११।

नाच कलादिवद्धिरण्येन ते क्रीणानीति क्रयवाक्येन क्रेतव्यं, मन्त्रेण द्रव्यक्रययोः प्रकाशनात्॥

तपसस्तनूरसीति जपित्वाजया क्रीणाति। १२।

पूर्वेण व्याख्यातः, चरमेण पशुना क्रीणामीति मन्त्रवर्णात्॥

अवशिष्टानामेकैकेन। १३।

अवशिष्टानां ब्राह्मणोक्तानां धेनुवृषभानडुन्मिथुनवाससामेकैकेन द्रव्येण क्रीणाति। तेषु तु धेन्वा ते क्रीणानीत्यादीनि क्रयवाक्यानि

सु:. द्रव्यक्रययोर्मन्त्रेणाप्रकाशनात्। तयापठदेव सत्याषाढः। धेन्वा मत्स्रया क्रयः. स्तनंधयस्य माचनुज्ञत्तिस्तारस्यात्. इतरथा दश संपद्यन्त इत्यन्ते निगमनविरोधाच्च॥

यदृषभेण क्रीणीयात्प्रजापतिना क्रीणीयात्। तत्स्थाने वत्सतरः साण्डः। १४।

ऋषभस्थाने साण्डो वत्सतरः प्रायान्तरीयो विकल्प्यते। साण्डेनेत्येकेषामित्येव सत्याषाढः। सुनोपरतो वत्सतरः॥

मिथुनाभ्यामिति वत्सतरो वत्सतरी च। १५।

ब्राह्मणे मिथुनाभ्यां क्रीणातीत्यत्रैतन्मिथुनमभिप्रेतमित्यर्थः॥

ताभ्यां युगपत्क्रीत्वा वाससान्ततः संपादयति। १६।

तयोर्नानाद्रव्यत्वे ऽपि मिथुनाभ्यां वत्सतरवत्सतरीभ्यां क्रीणामीति युगपत्क्रीत्वा वाससा गवादिद्रव्यसमुचितेनान्ततः क्रयं निर्वर्तयति। न तत्र भूयो वा श्वत इति प्रत्याह॥ सो ऽयं दशद्रव्यविधिरविशेषचोदनादसति वैशेषिकद्रव्यविधौ सर्वत्रैवोपतिष्ठत इति॥

इति पञ्चविंशी कण्डिका।

दशभिर्द्वादशशतदक्षिणस्य। १।

तत्र द्वादशशतदक्षिणस्य तावत्क्रतोर्दशभिरेव द्रव्यैः क्रय इत्यर्थः॥

भूयसा वा। २।

दशभ्यो भूयसा वा द्रव्येण॥

चतुर्भिर्वा गवा हिरण्येन वाससाजयेत्येकेषाम् । ३ ।

दशभिर्वा द्रव्यैश्चतुर्भिर्वेत्येकेषां शाखा। गवादिचतुष्टयमप्युपदिशति। तेनात्र दशभिर्द्रव्यैश्चतुष्टयमप्येवं विकल्पत इत्यर्थः। व्यक्तोक्तं चैतद्भारद्वाजसत्याषाढाभ्यां, यथा दशद्रव्यविध्यनन्तरमाहतुः*. चतुर्भिरेके समामनन्ति गवा हिरण्येनाजया वाससेत्यादि ॥

एकयैकविंशतिदक्षिणस्य । तिसृभिः षष्टिदक्षिणस्य । अपरिमिताभिरपरिमितदक्षिणस्य । ४ ।

गोभिरिति शेषः। सर्वत्रापि सोमक्रयणी स्यात्। अतस्तिसृभिः क्रये तया यथोक्तं क्रीत्वा ततो द्वाभ्यां गोभ्यां ते क्रीणामीति क्रयः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्विंशत्या सहस्रे सर्ववेदसे वा । ५ ।

सहस्रदक्षिणे सर्वस्वदक्षिणे च क्रतावित्यर्थः ॥

त्रिंशता वा सहस्रदक्षिणस्य । ६ ।

तयोः सहस्रदक्षिणस्य त्रिंशदपि विकल्पते ॥

सप्तविंशतिर्गा† हिरण्यं छागा वास इति त्रिंशत् । ७ ।

त्रिंशत्पक्षे सप्तविंशतिर्गावो हिरण्यादीनि च त्रीण्येव त्रिंशत्संपत्तिः, न तु सर्वा गाव इत्यर्थः। छागा अजा ॥

---

* Corrected; the MSS. read •रमाह.

† Thus (गा. nom. plur.) all MSS

शतेन वाजपेयस्य । द्वाभ्यां राजसूयस्य । ८ ।

द्वाभ्यामिति शताभ्यामिति शेषः ॥

सहस्रेणाश्वमेधस्य । ९ ।

गतः ॥

अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादत्ते । १० ।

प्रत्तं हिरण्यं प्रत्यादत्ते ॥

अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति । तां स काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते । ११ ।

ऊर्णास्तुका प्रागेव व्याख्याता ॥

शुक्लं बलक्ष्याः पवित्रममोतं भवति । १२ ।

तद्दशापवित्रं बलक्ष्याः शुक्लाया अवेरूर्णाभिः सूचीकृताभिरमोतं प्रोतं भवति । तच्छुक्लं भवतीत्यर्थः । ऊर्णामिश्रतन्तुभिरुतमित्येके ॥

यं द्विष्यात्तस्य कृष्णां लोहिनीं च पवित्रे कुर्यात् । १३ ।

कृष्णाभिरेकं लोहिताभिरेकमित्यर्थः ॥

कृष्णामूर्णास्तुकामद्भिः क्लोदयित्वेदमहं सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उपग्रथ्नामीत्युपग्रथ्य तया सोमविक्रयिणं विध्यति सोमविक्रयिणि तम इति । १४ ।

विध्यति तस्मिन्क्षिपति ॥

स्वान भ्राजेति सोमक्रयणाननुदिश्य स्वजा असि स्वभूरस्यस्मै कर्मणे जात ऋतेन त्वा गृह्णाम्यृतेन मा पाहीति सोमविक्रयिणो राजानमपादत्ते । १५ ।

सोमक्रयणाननुदिश्येति स्वान भ्राजेति गन्धर्वगणः, तदर्थतया क्रयद्रव्याणि संकल्पयेदित्यर्थः । तदेकया क्रये ऽप्येषा वः सोमक्रयणीत्यूहति ॥

यदि हच्छायेतापैव हरेत । १६ ।

यदि तु सोमविक्रयी पुनर्लिप्सयादाने हच्छायेत क्लिश्येत बलाद्धरेतैव ॥

अथ यजमानो ऽपोर्णुते । १७ ।

इति षड्विंशी कण्डिका ।

वयः सुपर्णा इति । १ ।

अपोर्णुते अपावृणोतीति अंसशिरसी । तदाङ्गिरभ्युत्य कौत्साय वा परिकर्मिणे वोष्णीषं प्रयच्छतीति बौधायनः ॥

दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छाम्यव्यक्तो ऽविधुरो भूयासमिति । २ ।

गतः ॥

मित्रो न एहीति यजमानो राजानमादायेन्द्रस्योरुमाविशेति दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निगृह्यास्ते । ३ ।

अर्थदेहार्थं पुनर्यजमानग्रहणम् ॥

अथादित्योपस्थानं दण्डप्रदानं सोमक्रयणानामनुदेशनमेके समामनन्ति । ४ ।

अयमपि सूर्यस्य चक्षुरारुहमित्यस्यैवोपस्थानस्य कालविकल्पः, न देव सूर्येत्यस्य, अन्यथा क्रेष्याम इति लिङ्गविरोधात् ॥

रुद्रस्त्वावर्तयत्विति प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावर्त्यान्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विसृजति । ५ ।

गतः ॥

यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत पृषतैनं वरत्राकाण्डेनावक्षाय नाशयेयुः । ६ ।

यदि नैनं दास्यामीति प्रतिविवदेत तदा बिन्दुमता चर्मरज्जुकाण्डेन ताडयित्वा परोक्षं गमयेयुः ॥

लकुटैर्घ्नन्तीत्येके । ७ ।

लकुटैः काष्ठखण्डैः घ्नन्ति प्रहरन्ति ॥

नित्यवदेके वधं समामनन्ति । ८ ।

वधः प्रहारः ॥

उदायुषा स्वायुषेति यजमानो राजानमादायोत्थाय्योर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति। ९।

उदायुषेत्युत्थानमन्त्रः तल्लिङ्गात्॥

अदित्याः सदोऽसीत्यध्वर्युः शकटनीडे कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यादित्याः सद आसीदेति तस्मिन्राजानमासाद्य वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वाससा पर्यानह्योदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात्प्रत्यानह्यत्यूर्ध्वग्रीवं बहिष्टाद्विशसनम्।१०।

नीडं उपरिदेशः। अदित्याः सद आसीदेति यजुषा अस्तभ्नाद्यामित्यृचा चासादयति. द्वयोरप्यासादनलिङ्गत्वात्. उत्तरस्यादिनेति च न्यायात् वारुण्यर्चासादयतीति श्रुतेश्च। वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वाससान्येन परितो नह्यति राजानं. कृष्णाजिनं पुरस्ताद्द्वारप्रदेशे बध्नाति. शकटद्वारं पिदधातीत्येव सत्याषाढः॥

इति सप्तविंशी कण्डिका।

इति नवमः पटलः॥

अथ दर्शपूर्णमासवद्धुरावभिमृश्य वारुणमसीति शकटमाविद्य वरुणस्योत्तम्भनमसीत्युपस्तभ्य वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इत्युभावभितः शम्ये निदधाति ...

मित्रो न एहीति यजमानो राजानमादायेन्द्रस्योरुमाविशेति दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निगृह्यास्ते। ३।

असंदेहार्थं पुनर्यजमानग्रहणम्॥

अथादित्योपस्थानं दण्डप्रदानं सोमक्रयणानामनुदेशनमेके समामनन्ति। ४।

अयमपि सूर्यस्य चक्षुरारुहमित्यस्यैवोपस्थानस्य कालविकल्पः, न देव सूर्येत्यस्य, अन्यथा क्षेष्याम इति लिङ्गविरोधात्॥

रुद्रस्त्वावर्तयत्विति प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावर्त्यान्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विसृजति। ५।

गतः॥

यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत पृषतैनं वरत्राकाण्डेनावक्षायं नाशयेयुः। ६।

यदि नैनं दास्यामीति प्रतिविवदेत तदा बिन्दुमता चर्मरज्जुकाण्डेन ताडयित्वा परोक्षं गमयेयुः॥

लकुटैर्घ्नन्तीत्येके। ७।

लकुटैः काष्ठखण्डैः घ्नन्ति प्रहरन्ति॥

नित्यवदेके वधं समामनन्ति। ८।

वधः प्रहारः॥

उदायुषा स्वायुषेति यजमानो राजानमादायोत्थायोर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति। ९।

उदायुषेत्युत्थानमन्त्रः तल्लिङ्गात्॥

अदित्याः सदो ऽसीत्यध्वर्युः शकटनीडे कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यादित्याः सद आसीदेति तस्मिन्राजानमासाद्य वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वाससा पर्यानह्योदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात्प्रत्यानह्यत्यूर्ध्वग्रीवं बहिष्टाद्विशसनम्।१०।

नीडं उपरिदेशः। अदित्याः सद आसीदेति यजुषा अस्तभ्नाद्द्यामित्यृचा चासादयति, द्वयोरप्यासादनलिङ्गत्वात्, उत्तरस्यादिनेति च न्यायात् वारुण्यर्चासादयतीति श्रुतेश्च। वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वाससान्येन परितो नह्यति राजानं, कृष्णाजिनं पुरस्ताद्द्वारप्रदेशे बध्नाति, शकटद्वारं पिदधातीत्येव सत्यापाढः॥

इति सप्तविंशी कण्डिका।

इति नवमः पटलः॥

पाञ्च्य वारुणमसीति योक्त्रपाशं परिहृत्य प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति। १।

दर्शपूर्णमासवदिति मन्त्रातिदेशः। दयोर्धुरोरावृत्तिर्मन्त्रस्य। आखेदनं उद्यमनम्। उपस्तम्भनं काष्ठे ऽवस्थापनम्। शम्याया प्रतिमोचनं अभिनिहितयोक्त्रपाशे युगच्छिद्रे ऽवधानं, तद्द्वितीयस्याप्यावर्तते। उपाजनं प्रतिनयनं, तद्युगपत्क्रियते, द्विवचनलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य। परिहरणं परितःकर्षणम्। अभिधानीप्रत्यसनं योक्त्रस्येव युगे सञ्जनं, अभिधान्यन्तराभावात्। शिरोबन्धनमप्यस्तीति केचित्॥

एवमुत्तरमनड्वाहं युनक्ति। २।

एवं परिहरणप्रत्यसनाभ्यामित्यर्थः॥

हरिणी शाखे बिभ्रत्सुब्रह्मण्यो ऽन्तरेषे व* सर्पति। पलाशशाखे शमीशाखे वा। ३।

हरिणी हरिते॥

अथाध्वर्युः शकटमन्वारभ्य संप्रेष्यति सोमाय राज्ञे क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहि सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति। ४।

नित्यः

वध प्रधारः (MSS instead of इव; cf ईषाभ्यां Kāty Śr. 7 9 14.

सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानो जपति सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः। सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते ऽन्तरिक्षं पादः। सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः। सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः पादः। परोरजास्ते पञ्चमः पादः। सा न इषमूर्जं धुक्ष्व तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमिति। ५।

सर्वासु कालभेदभिन्नासु॥

एवं चिराहूतामाहूताम्। ६।

एकैकस्यां सुब्रह्मण्यायां चिराहूयमानायामाहूतामाहूतां प्रति सकृत्सकृज्जपत्येव चिर्जपतीत्यर्थः॥

प्रथमायां त्रिरनूक्तायाम्। ७।

इत्यष्टाविंशी कण्डिका।

प्रच्यवस्व भुवस्पत इति प्राञ्चो ऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्तन्ते। १।

अध्वर्युब्रह्मयजमाना इति शेषः॥

श्येनो भूत्वा परापतेत्यध्वर्यू राजानमभिमन्त्रयते।२।

गतः॥

अपि पन्थामगस्महीत्यध्वर्युर्यजमानश्च दक्षिणेनोत्तरेण वा राजानमतिक्रामतः। ३।

आवृत्ते शकटे राजानमतीत्य गच्छतः॥

अजेनाग्नीषोमीयेण कर्णगृहीतेन यजमानो राजानमोह्यमानं प्रतीक्षते नमो मित्रस्येति। ४।

अजेन सह प्रतीक्षते। अजेन हस्तंभृतेन* वा॥

लोहस्तूपरो भवति। अप्यतूपरः। कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वा। ५।

लोहः लोहितः। तूपरः अशृङ्गः। कृष्णसारङ्गः कृष्णश्वेतः॥

स्थूलः पीवा श्मश्रुणः। ६।

पीवा पीनाङ्गः। श्मश्रुणः श्मश्रुणा युक्तः॥

औदुम्बर्यासन्द्यरत्निमात्रशीर्षण्यानूच्या नाभिदघ्नपादा मौञ्जविवाना। तां सर्वे ऽध्वर्यवो ऽग्रेण प्राग्वंशं राजन्योह्यमान उद्गृह्णन्ति। ७।

शीर्षण्ये शिरस्ये फलके, अनूच्ये प्राच्यौ। तावरत्निमात्रे यस्याः सा अरत्निमात्रशीर्षण्यानूच्या। मौञ्जैस्तृणैर्विवानं यस्याः सा मौञ्जविवाना, मौञ्जीभी रज्जुभिः स्यूतेत्यर्थः॥

अग्नीन्प्रज्वलयन्ति। अग्निमग्नी वा। ८।

---

* b हस्तधृतो

परिकर्म्यृत्विजामन्यतममपाप्यर्थं बहुवचनम् ॥

अग्रेण प्राग्वंशं प्रागीषमुदगीषं वा शकटमवस्थाप्य पूर्ववदाखिद्योपस्तभ्य वरुणस्य स्कम्भनमसीति शम्यामुद्वृह्य विचृत्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रपाशं विचृत्योन्मुक्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीमुन्मुञ्चति। ९।

उद्वर्हणं उत्पाटनम्। विचर्तनं शिथिलीकरणम्॥

एवमुत्तरमनड्वाहं विमुञ्चति। १०।

गतः॥

विमुक्तः सव्यो ऽविमुक्तो वा। ११।

इत्येकोनत्रिंशी कण्डिका।

अथातिथ्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयति। १।*

आतिथ्येति कर्मनाम. अग्नेरातिथ्यमसीत्यादिनिर्वापमन्त्रेषु अन्यादेभ्यो देवताभ्य आतिथ्यत्वेनानुकीर्तनात्। तन्त्रं अङ्गसमुदायः॥

---

* The commentary to this kandikâ is missing in bg; both of these MSS. have only याथे स्पादायेति पर्यायवदीयमिति येवः comm. to Sûtra 15) The commentary given in the identical MSS. ık is by far more extensive than that of h which has been chosen for printing, this one evidently being the more original composition; it seems, however, to contain some doubtful readings.

द्वाविंशतिदारुरिध्मः। २।

अनूयाजसमिदभावात्॥

आश्ववालः प्रस्तरः। ऐक्षवी विधृती। कार्ष्मर्यमयाः परिधयः। वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते। ३।

गताः॥

यथार्थं पात्रप्रयोगः। ४।

स्फ्येन सह नव कपालानि प्रयुनक्ति॥

निर्वपणकाले पत्नीं शकटमन्वारम्भयित्वातिथ्यं निर्वपति। ५।

पात्र्या निर्वापे तस्या अन्वारम्भः॥

पत्न्या वा हस्तेन। ६।

यदि पत्न्या हस्तेन निर्वापस्तदा हस्तो ऽग्निहोत्रहवणीधर्मा भवति। अतो ऽग्निहोत्रहवणीशूर्पाभ्यां सह दक्षिणतः। शूर्पेण सह दक्षिणं हस्तं प्रयुनक्ति अग्निहोत्रहवणीं च प्रोक्षणार्थत्वेन। मानुषो ऽसि हस्ताय त्वेति हस्तादानम्॥

हस्तादा। हस्तान्निर्वपन्हस्ते सर्वाञ्छकटमन्वारम्भयेत्। ७।

अत्र पात्रीधर्मा हस्ता भवन्ति। पुनः पात्रीं च सादयति वंशापार्थम्॥

अग्नेरातिथ्यमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम्। ८।

निर्वपति ॥

देवतादेशनस्य प्रत्याम्नायो भवति। ९।

वैष्णवो नवकपाल इति वचनाद्विष्णव इत्येतस्य स्थाने अग्नेरातिथ्यमसीत्यादिभिः पञ्चभिर्निर्वापः ॥

पञ्चसु सावित्रं जुष्टं चानुषजति। १०।

त्रयाणां मन्त्रवतां पर्यायाणां विकाराः पञ्च। तूष्णीकविकारः षष्ठः। अग्नये ऽध्यावापः* ॥

नोत्तरयोरित्येके। ११।

प्रकृतौ त्रयाणां निर्वापाणां मन्त्रवत्त्वात् उत्तरयोः चतुर्थपञ्चमयोः सावित्रजुष्टयोरभावः ॥

वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशो भवति। १२।

गतः ॥

विष्णुदेवात ऊर्ध्वं संस्काराः। १३।

अत ऊर्ध्वं प्रोक्षणादयो विष्णवे वो जुष्टमिति निर्वापादूर्ध्वमित्येके ॥

हविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनड्वाहं विमुच्य। १४।

यदि पूर्वं न विमुक्तः ॥

---

* from ik पञ्चपर्यायाम्नेषु देवस्य त्वेत्यादि हस्ताभ्यामित्यन्तस्य जुष्टपदस्यानुषङ्गः कार्यः ॥

वारुणमसीति वासो ऽपादाय वरुणो ऽसि धृतव्रत इति राजानमादायाच्छिद्रपत्त्रः प्रजा उपावरोहोशन्नुशतीः स्योनः स्योनाः सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्त्वित्युपावहृत्योर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति। १५।

वासो ऽपादायेति पर्याणहनीयमिति शेषः॥

इति त्रिंशी कण्डिका।

आसन्दीमादाय प्रतिप्रस्थाता पूर्वः प्रतिपद्यते। १।

प्रतिपद्यते गच्छति॥

या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्यापरेणाहवनीयं दक्षिणातिहृत्य वरुणस्यर्तसदन्यसीति दक्षिणेनाहवनीयं राजासन्दीं प्रतिष्ठापयति। २।

अतिहरणं व्रतप्रदाने व्याख्यातम्। अतिहृत्य राजानमन्यस्मै प्रदायापरेणाहवनीयं प्रतिप्रस्थाताहृतामासन्दीं प्रतिष्ठापयति॥

तस्यां शकटवत्कृष्णाजिनास्तरणं राज्ञश्चासादनम्।३।

शकटवदिति वचनादत्रापि यजुषर्चा चासादनम्। केचित्तु यजुषैवासादयन्ति। मन्त्रसमाम्नाये त्वत्रर्चो ऽभावात् नासौ सूत्रकृतो भावः. शकटवदिति वचनात्. समाम्नाये ऽपि यजुषः प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेश्च। सत्याषाढस्त्वपठदेव पृथगुभयत्रोभयमृग्यजुषम्॥

वरुणो ऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते । ४ ।

गतः ॥

वारुणमसीति वाससा पर्यानह्यति * । ५ ।

वारुणमसि शयोरित्यादिना पुन. पर्यानह्यति ॥

एवावन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य गोपाम्। स नः शर्म त्रिवरूथं वियंसत्पातं मा द्यावापृथिवी उपस्थ इत्येतया सर्वत्र राजानमासीदेत् । ६ ।

वाचनिके राजोपसर्पणे अध्वर्योरयं मन्त्रो न यादृच्छिक इति द्रष्टव्यम् ॥

अग्निं राजानं चान्तरेण मा संचारिष्टेति संप्रेष्यति । ७ ।

सर्पेयवत्सर्वे कुर्वन्ति ॥

अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते । ८ ।

गत ॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि । ९ ।

अनूयाजाभावादुपभृत्यनूयाजार्थग्रहणनिवृत्त्यर्थं वचनं. पञ्चगृहीतनिरासार्थं च ॥

चतुर्होत्रातिथ्यमासाद्य संभारयजूंषि व्याचष्टे । १० ।

---

* Thus all MSS, not पर्याणह्यति

व्याचष्टे जपति ॥

यजमानं वाचयतीत्येके। ११।

गतः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यः सामिधेन्यश्च। १२।

व्याख्यातं प्राक् ॥

पञ्च प्रयाजाः। १३।

निर्मन्थ्यवत्तु पशुचातुर्मास्येषु प्रयाजविवृद्धिदर्शनात् साचापि मा भूदित्यारम्भः। अथवा यतः पञ्च प्रयाजा न चानूयाजाः तस्मात् चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयतीति योज्यम् ॥

चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयति। १४।

गतः ॥

इडान्ता संतिष्ठते। १५।

इडान्ता मार्जनान्ता ॥

धारयति ध्रौवमाज्यमाज्यम्। १६।

गतः ॥

इत्येकत्रिंशी कण्डिका।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां दशमः पटलः।

इति दशमः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

आतिथ्याया ध्रौवात्स्रुचि चमसे वा तानूनप्त्रं समवद्यति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । आपतये त्वा गृह्णामीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १ ।

तानूनपात्संबन्धात्तानूनप्त्रमित्याज्यसमाख्या येनर्त्विजः सख्यमुपगच्छन्ति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वेति चतुरवत्तिनो ऽपि पञ्चावत्तप्राप्त्यर्थं, न त्वितरस्येतरार्थं, तस्य पञ्चावत्तं सर्वत्रेति नियमात् । व्यवस्थितविकल्पो वा स्यात्, उभयस्य व्यवस्थानुसारात् ॥

अनाधृष्टमसीति यजमानसप्तदशा ऋत्विजस्तानूनप्त्रं समवमृशन्ति । २ ।

सदस्यानित्यत्वादुक्तं सप्तदशा इति । तेन सदस्यवरणे सो ऽप्यन्वारभ्येतैवार्थसाम्यात् ॥

अनु मे दीक्षामिति यजमानः । ३ ।

गतः ॥

यं कामयेत यज्ञयशसमृच्छेदिति तं प्रथमम् । यदि कामयेत सर्वानिति सर्वान्सहावमर्शयेत् । ४ ।

यज्ञनिमित्तं यशो यज्ञयशसम् । यज्ञे साधु कृतमनेनेति तच्च प्राप्नु-

यादिति कामयेत यजमानस्य प्रथममवमर्शयेत्। यदि पुनः कामयेत सर्वान्यज्ञयशसमृच्छेदिति तदा सहैव सर्वानवमर्शयेत्॥

तस्माद्यः सतानूनप्त्रिणामित्युक्तम्। ५।

तस्माद्यः सतानूनप्त्रिणां प्रथमो द्रुह्यति स आर्तिमार्छतीत्युक्तम्। तस्मान्नान्योऽन्यस्मै द्रोग्धव्यमित्यर्थः॥

प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीति यजमानस्तानूनप्त्रं त्रिरवजिघ्रति। ६।

गतः॥

अन्वहं वा व्रतेष्वपिनयति। ७।

तदा तु प्रतिव्रतमाहृतिमन्त्रस्य॥

आग्नीध्रमदन्त्यापा इति पृच्छति। ८।

किमापो मदन्ति उष्णीभवन्तीति प्रश्नः। तथातिथ्येन सह मदन्तीरधिश्रयतीति बौधायनः॥

मदन्ति देवीरमृता ऋतावृध इत्याग्नीध्रः प्रत्याह। ९।

गतः॥

ताभिरेहीति संप्रेष्यति। १०।

एहीति न स्रवते. दूरादाह्वानाभावात्॥

मदन्तीरुपस्पृश्य तानूनप्त्रिणो विसस्य राजानं सहिरण्यैः पाणिभिराप्याययन्त्यंशुरंशुस्ते देव सोमाप्यायतामिति। ११।

आप्यायनलिङ्गेन मन्त्रेणावमर्शनमेवाप्यायनम्। अद्भिः सेचनमित्यन्ये॥

अथ निह्नुवते। दक्षिणे वेदन्ते प्रस्तरं निधाय दक्षिणान्पाणीनुत्तानान्कृत्वा सव्यान्नीच एषा रायः प्रेषे भगायेति। १२।

सोमस्याप्यायितस्यान्तरिक्षदेवत्यत्वात्तच्छादनेन द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कारार्थमञ्जलिकरणं निह्नवः. प्र वा एते ऽस्माल्लोकाच्च्यवन्ते इत्यादि प्रकृत्य द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्तीति श्रवणात्. सवनात्सवनात्प्रहारे निह्नुवते द्यावापृथिवीभ्यामेव तन्नमस्कुर्वन्तीति बह्वृचश्रुतेः. नमो दिवे नमः पृथिव्या इति मन्त्रलिङ्गाच॥

अथ यजमानो ऽवान्तरदीक्षामुपैति। १३।

वर्तमानेष्वेव दीक्षाव्रतेषु व्रतान्तराणामधिकानामागमो ऽवान्तरदीक्षा॥

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनीयमुपतिष्ठते। १४।

गत.॥

एतेनैवास्मिन्समिधमादधातीति वाजसनेयकम्।१५।

उपस्थानसमिदाधानयोर्विकल्प.॥

इति प्रथमा कण्डिका।

संतरां मेखलां समायच्छते। संतरां मुष्टी कर्षते।१।

संतरां संहततराम् ॥

तप्तव्रतो भवति।२।

उष्णमेव पयो व्रतयति ॥

मदन्तीभिर्मार्जयते।३।

दैवीं धियमित्युष्णाभिरेव हस्तौ मार्जयते। मदन्तीभिरुदकार्थान्कुरुत इति सत्याषाढः ॥

या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्येतेनैवात ऊर्ध्वं व्रतयति।४।

अत ऊर्ध्वं अस्याह्नः सायंव्रतप्रभृत्यौपसदव्रतान्येतेनैव व्रतयति। न पूर्वेण सद्यःधिनिविशते इत्येवकारार्थः। यस्त्वयनमन्त्रेतमत्रान्तरदीक्षोपायनोत्तरकालभाव्यपि दैवव्रतत्वात्पूर्वेणैव स्वकाले भवति ॥

प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा चरन्ति। एतद्वा विपरीतम्।५।

अथ प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति. स च मन्त्रब्राह्मणयोरनारभ्याम्नात इति सूत्रकृतापि स्वतन्त्र एव व्याख्यास्यते ॥

न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्।६।

अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति नियमात् अतिरात्रे प्रथमयज्ञे प्रतिषेधः। अथवा शाखान्तराभिप्रायेणाग्निष्टोमे ऽपि निवृत्तिः. न प्रथमयज्ञ इति सामान्येन प्रतिषेधात् ॥

प्रवृञ्ज्याद्वा । ७ ।

गतः ॥

प्रवृञ्ज्याद्दुर्ब्राह्मणस्य । ८ ।

दुर्ब्राह्मणस्य प्रथमयज्ञे ऽपि प्रवृञ्ज्यादेव । व्याख्यातो दुर्ब्राह्मणः ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्येत्येके । ९ ।

ब्रह्मवर्चसार्थिनो ऽपि काम्यतया तच प्रवृञ्जनमाम्नातमित्यर्थः ॥

यो ऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्य प्रवृञ्ज्यादिति बह्वृचब्राह्मणम् । १० ।

व्याख्यातो ऽनूचानः । बह्वृचब्राह्मणवचनमादरार्थं न तु विकल्पार्थं, तस्य न प्रथमयज्ञ इत्यादिनैव सिद्धत्वात् । अतो ऽनूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि नियतः प्रवर्ग्यः ॥

आतिथ्याबर्हिरुपसदामग्नीषोमीयस्य च । तद्देव प्रस्तरपरिधि । ११ ।

प्रस्तरस्य पृथग्ग्रहणमसन्देहार्थम् । आतिथ्याबर्हिरादीनामातिथ्यादिप्रयार्थमुत्पत्तिः । अतस्तान्यादाय ब्रपर्णो संनह्य पुनःपुनः प्रयुञ्जीत ॥

तत्स्तीर्णं बर्हिस्तत्परिधिताः परिधय इत्येके । १२ ।

अथवा तत्रातिथ्यायामेवोत्तरार्थमपि स्तीर्णं बर्हिः, परिधयश्च तत्रैव परिधिताः परिहिताः । न तु पुनःपुनरादाय प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । अग्नीषोमीये तु देशभेदात्पुनःप्रयोगः ॥

उपसदस्तन्त्रं प्रक्रमयति। १३।

परिस्तरणाच्छेदनादि कर्म प्रक्रमयति॥

प्राकृत इध्मो दशदारुर्वा। १४।

प्राकृत इत्यनेन प्रतिकृष्यमाणासु प्रकृतिवदिति [illegible] सामिधेनी-काष्ठानां पञ्चदशसमि[illegible] त्रिषष्ठ्येकविंशतिदारुत्वं. परिधीनां समिद्द्वयस्य चाभावेन षोडशभ्यो ऽनतिरेकात्। षोडशदारुमित्येव सत्याषाढः। तेन षोडशधेत्यूहः। दशधेति तु दशदारौ। तथा एकां समिधं यथायुरनुसंचरामित्युभयत्र॥

वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते। यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति। १५।

गतः॥

स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं स्रुवं जुहूमुपभृतं ध्रुवां वेदमाज्यस्थालीमिति द्वन्द्वं प्रयुज्य पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति। १६।

यथार्थमित्यनेनैव सिद्धेः पुनःस्फ्यादिवचनमपदेशार्थम्। तथान्यदपि यावदुक्तमेवोपसदि क्रियते। पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति वचनाददृष्टार्थत्वे ऽपि प्रणीता नेष्यन्ते। कात्यायनेन त्वत्र तासामुक्तत्वात्सदिरार्थे वा यत्नः॥

वाग्यतः पात्राणि संमृश्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य ब्रह्माणमामन्त्र्य पात्राणि प्रोक्षति। १७।

संमर्शनप्रोक्षणमन्त्रयोः पशुवदूहो ऽवगन्तव्यः. यथा संविशेतां दैव्यौ विशौ पात्रे इति. शुन्धेयां दैव्यायेति च। तत्र प्राक् प्रोक्षणाद्यज्ञं युनक्ति यजमानः ॥

अथ वाचं विसृजते। १८।

गतः ॥

स्फ्यमादाय। १९।

इति द्वितीया कण्डिका।

लोमभ्यो ऽधि स्तम्बयजुर्हृत्वोत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संप्रेष्यति प्रोक्षणीरासादयेध्ममुपसादय स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढ्याज्येनोदेहीति। १।

मन्त्रेण स्फ्यादानं स्तम्बयजुरर्थत्वात्। लोमानि बर्हिः तस्योपरि दर्भं निधाय स्तम्बयजुर्हरति। तत्र वर्षतु ते द्यौरिति यजमानमेव प्रत्यवेक्षते. वेदेश्छन्नत्वादवेक्षितत्वाच। खनिप्रत्यवेक्षणं तु निवर्तते. खनेरभावात्। तत उत्तरपरिग्राह एव क्रियते। अस्तीर्णत्वे तु वेदेर्यथाप्रकृति सर्वमेव क्रियते। सूत्रकारस्तु स्तीर्णपक्षमेवानुसंधत्ते ॥

आज्यग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति। प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्येध्मं वेदिं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्यैकामाघारसमिधमाधायान्तर्वेदि विधृती निधाय ध्रुवां स्रुवं च सादयति। एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति। २।

मध्ये। तस्यां सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधि भागधेयमित्यभिमन्त्र्य । ३ ।

वेदिं करोतीति विपरिणामेन संबन्धः। वेदं कृत्वा स्फ्यादानादि आ उत्तरपरिग्रहात्कृत्वा यदु.भिखण्डेत्यभिमन्त्र्य चैत्रं वेदिं करोत्य ध्वर्युरित्यर्थः ॥

चात्वालाद्द्वादशसु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्करः। तावत्येवाध्यन्युदग्यया चात्वालः । ४ ।

चात्वालमध्यात्प्रत्यग्द्वादशसु प्रक्रमेषूत्तरवेदेर्यावति चात्वालस्तावत्यध्न्युत्करः स्यात्। दार्शिकवेदिवदेव पुरस्तादितनीयदेश उत्तरवेदेर्द्विपदे शम्यायुर्निवपतीत्युक्तं भवति। शम्यायुरुपादानदेशो ऽप्येतेनैव व्याख्यातः. मध्यमस्य वेदितनीयस्य पूर्वार्धादिति। तत्रोपरवदेशाच्छम्यायुर्हरतीति कात्यायनबौधायनौ ॥

व्याख्यातश्चात्वाल उत्तरवेदिश्च । ५ ।

चात्वालोत्तरवेदी तु पश्चावेव व्याख्याते. दशपदां सोमे करोतीत्यादिना। ते तथैव कार्ये इत्यर्थः ॥

उदुम्बरशाखाभिः प्लक्षशाखाभिर्वा प्रच्छन्ना वसति। । ६ ।

उत्तरवेदिरिति* शेषः। तथा उदुम्बरशाखाभिच्छन्नां परिवासयतीति सत्याषाढः ॥

---

* *Corrected*, the MSS have उत्तरवेदिमिति.

श्वोभूत उत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ प्रतिसमस्यति । ७ ।

प्रतिसमासमेव व्याकरोति ॥

पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवापराह्णिकीभ्याम्। । ८ ।

प्रचरतीति विपरिणामेन संबन्धः। प्रचर्येत्येव वानुषज्योत्तरसूत्रेण सहैकग्रन्थो योजयितव्यः ॥

अथ प्रवर्ग्यमुद्वास्य पशुबन्धवदग्निं प्रणयति । ९ ।

प्रणयनीयेध्माधानाद्यतिमुक्त्यन्तेन विधिना प्रणयति ॥

एष सोमस्याहवनीयः। यतः प्रणयति स गार्हपत्यः । १० ।

एतस्मिन्नेवातः परमाहवनीयकर्माणि क्रियन्ते. तद्योनौ तु शालामुखीये गार्हपत्यकर्माणि। सत्याषाढभारद्वाजयोस्तु मतात् आग्नीध्रप्रणयनात्परत एव तत्र गार्हपत्यकर्माणीति द्रष्टव्यम् ॥

अग्निवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । ११ ।

केषांचिदत्र सूत्रकर्तां मतम्। अग्निं प्रणीयानन्तरमेवाग्निष्ठायाः शाखाहरणमिति तन्निरासार्थमुक्तमग्निवतीति। वेदिदेशे ऽग्निवत्यनन्तरमुत्तरपरिग्रहः. ततः शाखाहरणमित्यर्थः। विपरीतपरिग्रहसूचनार्थं वा. वसवस्त्वेति परिग्रहस्य ते ऽग्निना प्राञ्चो ऽजयन्निति प्रागग्निना परिग्रहस्य वचनात् ॥

वक्ष्यति स्वरणीमेतामेके इति। बहुलं भूयिष्ठम्। प्राचीनं प्रागपवर्गम्। प्रयुक्तपूर्वे प्रागेव कार्य्येषूपयुक्ते। प्रतिहतशम्ये प्रतिमुक्तशम्ये। अभ्यवनयन् दक्षिणत उत्तरतश्च पृष्ठ्यामतीत्योभे अनयन्॥

अथैने पत्नी पदतृतीयेनाज्यमिश्रेणोपानक्ति। ४।

आज्यमिश्रेणेति वचनात् आज्यमपयञ्जनसाधनम्। तेन पदनाभे ऽपि केवलेनाज्येनानक्ति। पत्न्येकत्वे ऽपि मुख्योपानक्ति. अवसंस्कारत्वात्॥

आ नो वीरो जायतामिति द्विर्दक्षिणामक्षधुरं दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन प्राचीनम्। ५।

यत्र चक्रं प्रोतं भवति स प्रदेशो ऽक्षधुरा। दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणामक्षधुरां द्विरुपानक्ति॥

न च हस्तमावर्तयति। ६।

प्राग्गतं हस्तं न प्रत्यगपकर्षति॥

एवमितराम्। ७।

उत्तरामप्यक्षधुरामेवमनक्ति॥

सकृद्वा। ८।

इतरामित्यन्वयः. आनन्तर्यात्. सकृत्सकृदित्यवचनाच्च॥

तथोत्तरस्य हविर्धानस्योपानक्ति। ९।

अक्षधुरामिति शेषः॥

युञ्जते मन इति सावित्रियमौत्तरवेदिके हुत्वा हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति। प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति वा। १०।

मतान्तरनिरासार्थमौत्तरवेदिकग्रहणं. बौधायनकात्यायनाभ्यां शालामुखीये होमवचनात्॥

प्रथमायां चिरनूक्तायां प्राची प्रेतमध्वरमित्युत्तृलन्तः प्रवर्तयन्ति। ११।

धुर्यवद्युगधुरौ हस्तेनोर्ध्वं स्तृलन्तः प्राङ्नयन्त्यनसी अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयः॥

स्याच्चेदक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयेत। १२।

तमक्षशब्दमिति शेषः. अक्रन्ददग्निरित्यक्षशब्दमनुमन्त्रयत इत्यग्नौ दर्शनात्॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य वर्त्मनि वर्त्मनोर्वा हिरण्यं निधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यध्वर्युर्हिरण्ये जुहोति। १३।

दक्षिणस्य चक्रस्य वर्त्मन्युभयोश्चक्रयोर्वा वर्त्मनोर्जुहोति॥

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता। १४।

इति षष्ठी कण्डिका।

इरावती धेनुमती इति जुहोति । १ ।

उत्तरस्य वर्त्मनि वर्त्मनोर्वेति शेषः ॥

अथ जन्यं भयं नुदाय चक्राणि वर्तय । एहं सोमस्य गच्छतमिति वितृतीयदेशे वेद्या अध्वर्युर्होता ब्रह्मा मैत्रावरुणो वा पदापनुदति । लोष्टं वा बहिर्वेदि निरस्यति । २ ।

वेद्याः पश्चिमादन्तादारभ्य द्वादशभ्यः प्रक्रमेभ्यः पूर्वस्मिन्देशे यत्किंचित्पांस्वादि तत्तत्रैव पदा प्रेरयति । बहिर्वेदि वा लोष्टं निरस्यति ॥

आहवनीयाग्नीन्प्रतीचः प्रक्रमानुच्छ्रियाच रमेथामिति नभ्यस्थे स्थापयित्वा वैष्णवमसि विष्णुस्त्वोत्तभ्नात्वित्युपस्तभ्य दिवो वा विष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेथीं निहन्ति । तस्यामीषां निनह्यति । ३ ।

उत्तरवेदेः पश्चात्त्रिषु प्रक्रमेषु हविर्धानस्थानं. तत्र यथा नभ्यस्थे भवतः तथानसी स्थापयति । नभ्यं नाम चक्रस्य मध्यमं फलकं यत्र नाभिः क्रियते . मध्ये नभ्यमिति लिङ्गात् । तेन भूमिष्ठे न स्थिते भवत इत्यर्थः । कर्णातर्दः कीलं . तदनु तत्समीपे मेथीं अवष्टम्भनस्तम्भं दिवो वा विष्णवित्याशीःपदयर्चा* निहत्य तस्यामीषां बध्नाति ॥

* Thus b; a आशीर्पदयर्चा, Lik आशीर्पदयर्चा ; Taitt. S. 6. 2. 9. 4 and Taitt. Prâtiś. 5, 10 आशीर्पदयर्चा.

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नु कमित्युत्तरं कर्णातर्दमनु । ४ ।

मेथीं निहन्तीत्यादेरनुषङ्गः। एवमुपस्तम्भनादि मन्थनान्तं करोतीत्यर्थः। स्थापनं तूभयोर्युगपदध्वर्युरेव करोति, रमेथामिति द्विवचनात्। अथवोपरवमन्त्रवत्समुदायापेक्षयापि द्विवचनोपपत्तेः स्थापनमप्युभयोरुभौ कुरुतः। तथा च रमेथामिति स्थापयत इत्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

ऊर्ध्वाः शम्या उद्वृह्योपरिष्टात्परिवेष्टयन्ति । ५ ।

ऊर्ध्वा उत्पाद्य अधःकुम्बाः प्रतिमुच्य रज्ज्वादिभिरुपरिष्टात्परिवेष्टयन्ति यथा न पतन्ति ॥

उत्ताना हि देवगवा वहन्तीति विज्ञायते । ६ ।

शम्यानां विपरीतप्रतिमोकस्तुतिरियमादरार्था ॥

मही वा विष्णविति सर्वतः स्थूणाः परिमिनोति ।७।

मही वा विष्णवित्यादिना प्रत्यृचेन समन्ततः स्थूणा निखनन्ति। आर्यलक्षणौ तु हविर्धानस्यायामव्यासौ। अरत्निविस्तारस्य नवायामस्य छदिस्त्रयस्य विधानादधोदेशप्रमाणमपि तेनैव व्याख्यातमित्यपरम् ॥

पुरस्ताद्यान्तः खरायावकाशं शिष्ट्वा । ८ ।

पुरस्ताद्भागीयाः स्थूणास्तन्ततः खरायावकाशमुच्छ्रिय ततो बहिर्मिनोतीत्यर्थः ॥

उदञ्चौ वंशावत्यादधाति पश्चात्पुरस्ताच्च । ६ ।

पाश्चात्यासु पौरस्त्यासु च स्थूणासु द्वौ वंशावधिनिदधाति ॥

समानं सांकाशिनं शालामुखीयद्देवचीयौत्तरवेदिकानाम् । १० ।

सर्वतो दर्शनं सांकाशिनं. तदेषां समानं भवति । यथैकस्थः सर्वानपि पश्येत्तथाऽर्जवेनैषां द्वारावकाशः कार्य इत्यर्थः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

विष्णो रराटमसीति पुरस्ताद्रराट्यां तिर्यञ्चं वंशं धारयन्विष्णोः स्यूरसीति स्यूत्वा विष्णोर्ध्रुवमसीति प्रग्रातं ग्रन्थिं कृत्वा प्राचो वंशानत्याधाय विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं छदिरध्यूहति व्यरत्निविस्तारं नवायामम् । १ ।

रराटीं तावद्व्याचष्टे सत्यापाढः. तेजनी रराट्यैषीकी प्राच्यणूकाण्डा मध्ये विस्यूता तां वंशे निबध्नीतेति । तेजनी यष्टिः. यथोक्तं वाकृत्ये. तेजन्या उभयतो ऽन्तयोरिति. चतुःसंधिर्ह्येषि पुरनीकं शल्यस्तेजनं पर्णानीति च. सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनमिति च । ऐषीकी काशमयी । प्राची प्रागायता न तूदीची । अणूकाण्डा दीर्घस्कान्दमः. अणुकाण्डा अस्थूलपर्वेति यावत् । मध्ये विस्यूता मध्ये सुषिरं कृत्वा सूत्रे प्रोता एवंभूता तेजनी रराटी तोरणस्थानीययोः पूर्वद्वारस्थूणयो-

स्तूपरि वंशे निबध्नीतेत्यर्थः॥ एवं पुरस्तात्कृत्या रराट्या उपरि तोरण-स्तोपरि फलकस्थानीयं वंशं तोरणस्थूणयोरेव बद्धं धारयन् तं स्यूत्वा ग्रन्थिं करोति। सेवनं तूपरिष्टाद्व्याख्यास्यते। तत उदीचीनाग्रान्प्राचो वंशानत्याधाय तेषु मध्यमं छदिष्यरत्निविस्तारं नवायामं चाध्यूहति॥

तूष्णीमितरे छदिषी अध्यूह्य कटांस्तेजनीरिति छद्य-न्तरालेषु प्रवर्तमुपास्यति। २।

इतरे अपि तथापरिमाणे एवाध्यूह्यान्तरालेषु कटांश्च तेजनीश्च प्रवर्तं प्रवृत्यप्रवृत्य क्षिपति। तेजन्यो यष्टयः. पूर्ववत्काभिश्चिदिषीकाभिः सह कटान्बद्ध्वा तत्रतत्र छिद्रे अवदधातीत्यर्थः। तेजन्यस्तृणविशेषाः पूर्ववद्बद्धाः कटैः सह क्षियन्त इत्यन्ये॥

ते ऽन्तर्वर्ता भवन्ति। ३।

य इमे कटतेजनीबद्धा उपात्तास्त एव अन्तर्वर्तांश्करोति व्यावृत्त्या इति ब्राह्मणे ऽन्तर्वर्ता इत्युक्ता इत्यर्थः॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इति सर्वतः परिश्रित्य विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इति रराट्या अंतौ व्यस्यति। संमृशतीत्येके।४।

व्यस्यति विसारयति॥

विष्णोः स्यूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणां द्वार्बाहुं स्यूत्वा विष्णो-र्ध्रुवमसीति प्रस्रातं ग्रन्थिं करोति। ५।

द्वार्बाहुः द्वारस्थूणा। सेवनं तु बौधायनो व्याचष्टे. अथ दक्षिणे द्वार्बाहौ कुशहस्तमुपनिरस्त्य दर्भेणं प्रवयति दर्भेणे सूच्यां विष्णोः

सूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीति ग्रन्थिं करोतीति । दर्भाणां सूचीप्रोतया रज्ज्वा कूर्चवत्कुशानुपचारयन् आपादेष्टयित्वाये यथ्नातीत्यर्थः ॥

ग्रन्थिकरणमेके पूर्वं समामनन्ति । ६ ।

अथवा मूल एव मन्त्रेण ग्रथितया रज्ज्वा वेष्टयित्वा तूष्णीमग्रे ऽग्रमुपगूहतीत्यर्थः ॥

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथ्नीयादित्युक्ताम् । ७ ।

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथ्नीयात्तं न विस्रंसयेदमेहेनाध्वर्युः प्रमीयेतेत्युक्तं ब्राह्मणे । तस्मात्तत्र प्रथमे ग्रन्थयस्तत्र ग्रथितास्ते सर्वे प्रज्ञाताः कार्याः पश्चाद्विस्रंसनीयास्तेति भावः ॥

एवमुत्तरां प्रतिप्रस्थाता । ८ ।

सीव्यतीति शेषः ॥

एवमपरे सीव्यतः । ९ ।

अपरे अपरस्य द्वारस्य द्वार्ये ॥

पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं हविर्धानम् । १० ।

गतः ॥

वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृशति ।

संमितं निर्मितम् ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वेति संमितात्प्राङ् यजमानो निष्क्रम्याहवनीयात्त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति यस्योरुष्विति । १ ।

प्र तद्विष्णुरित्यृचा हविर्धानान्निष्क्रम्य पुनर्यस्योरुष्वित्यर्धर्चेन यावधीस्त्रीन्प्रक्रमान्प्रक्रामति । प्रक्रम्यत इति प्रक्रमः पदं. यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्विति मन्त्रवर्णात्. त्रि. प्रक्रामतीति विज्ञायत इति भारद्वाजेन व्यक्तवचनाच ॥

नाध्वर्युः प्राङ् हविर्धाने अतीयात् ।२।

अपरया द्वारा प्रविष्टो ऽतीत्य हविर्धाने प्राङ् न गच्छेत् । तथा नाध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदिति सत्याषाढः॥

अतीयाच्चेद्वैष्णव्यर्चा संचरेत् । ३ ।

प्रमादादगच्छन्निदं विष्णुरिति वैष्णव्या गच्छेत् ॥

षट्सु प्रक्रमेषूत्करात्प्रत्यगाग्नीध्रं मिनोति। अर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि। प्राचीनवंशं चतुःस्थूणं सर्वतः परिश्रितं दक्षिणतऽउपचारम् । ४ ।

उत्करात्प्रत्यक् षट्सु प्रक्रमेषु वेदेर्मध्य भवति। स पूर्वावधिराग्नीध्रागारस्य। तस्य पार्श्वलक्षणानायामव्यासौ। दक्षिणतऽउपचारं दक्षिणाद्वारम्॥

अपरस्माद्वेद्यन्ताच्चिषु पुरस्तात्प्रक्रमेषु तिर्यक् सदो मिनोति। ५।

तिर्यक् उदगायतम्॥

अरत्न्या देष्यस्य। ६।

न तया कार्यमिति भावः॥

नवारत्निविस्तारं सप्तविंशतिरुदगायतम्। अपा१९-मितं वा। ७।

नवारत्निप्रमितविस्तीर्णं भवति। उदगायामस्तु सप्तविंशतिररत्नयः, ततो ऽपि वाधिकः। तथावांगष्टादशापि लभ्यन्ते, अष्टादशोत्येकेषामिति सूत्रे वचनात्॥

यावद्वर्त्विग्भ्यो धिष्णियेभ्यः प्रसर्पकेभ्य आप्तं मन्येते-त्यपरम्। ८।

अर्थलक्षणावायामव्यामावित्यर्थः॥

दक्षिणतः प्रक्रमे पृष्ठ्याया औदुम्बरीं मध्ये सदसो मिनोति। ९।

आयामतो विस्तारतश्च मध्ये मिनोति॥

दक्षिणा सदः प्रति कर्षेद्यथा [illegible]

मांकाशिनस्याविरोधो यथा स्यादिति। इतरथा ह्यौदुम्बर्या तिरोधीयत इति भावः। अविरोधमित्यर्थाभावे ऽव्ययीभावः॥

यूपवदौदुम्बर्या अवटसंस्कारः शकलवर्जम्। ११।

अभ्यादानादिरवस्तरणान्तो विधिः समानो यूपेन॥

अग्रेणावटं प्राचीं निधाय तूष्णीं प्रक्षाल्याथैनां यवमतीभिः प्रोक्षति। दिवे त्वेत्यग्रम्। अन्तरिक्षाय त्वेति मध्यम्। पृथिव्यै त्वेति मूलम्। १२।

तूष्णीं प्रक्षालनं परस्तादर्वाच्याः प्रोक्षणं च विशेषः॥

उद्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृणेति प्राचीनकर्णां सहोद्वाचोच्छ्रयति। उच्छ्रयस्व वनस्पते सजूर्देवेन बर्हिषेति वा। १३।

कर्णः क्षुद्रशाखामूलं. स यथा प्राग्भागगतो भवति तथोत्थापयति॥

इति नवमी कण्डिका।

द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्विति प्राचीनकर्णां सहोद्वाचा मिनोति। १।

पुन. प्राचीनकर्णत्ववचनं स्थापने ऽपि तथात्वनियमार्थम्॥

ऊर्ध्वं निखाताद्यजमानसंमिता। २।

यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति ब्राह्मणमेवं व्याख्येयमिति भावः॥

पर्यूहणपरिदृंहणपरिषेचनानि यूपवत्। ३।

गतः॥

तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेथामिति सुवेण हिरण्ये जुहुदान्तमौदुम्बरीमन्ववस्रावयति। ४।

तस्याः कर्णे हिरण्यं निधाय तस्मिन्भूयिष्ठामाहुतिं जुह्वया भूमिं प्राप्नुयात्तयौदुम्बरीमन्वाज्यमवस्रावयति*। भूमिं प्राप्ते स्वाहाकरोतीति कात्यायनः॥

एषा सदसः स्थूणानां वर्षिष्ठा। ५।

वर्षिष्ठा स्थविष्ठा॥

नाभिदघ्न्यः पर्यन्तीयाः। ६।

पर्यन्तेषुभवाः पर्यन्तीयाः. ता नाभिदघ्न्यः। मध्यमास्त्वौदुम्बरीसमानारोहा एव॥

नीचैः सदो मिनुयाद्वृष्टिकामस्य। उच्चैरवृष्टिकामस्येत्येके। ७।

सदसो नीचैस्त्वोच्चैस्त्वे औदुम्बर्या एव नीचोच्चत्वाभ्यामिति द्रष्टव्यम्॥

उदञ्चः प्राचश्च वंशानत्याधायैन्द्रमसीति तेषु मध्यमानि त्रीणि छदींष्यध्यूहति। ८।

---

* Corrected; all MSS. have •स्रावति.

उदग्रः उदीचः। त्रिषु मन्त्रस्यावृत्तिः, एकवचनात्। तथा ऐन्द्रमसीत्येकैकं मध्यमानि छदींषीत्येव भारद्वाजः ॥

विश्वजनस्य छायेति त्रीणि दक्षिणानि। इन्द्रस्य सदोऽसीति त्रीण्युत्तराणि। ९।

पूर्वेण व्याख्यातौ ॥

दक्षिणान्युत्तराणि चौदुम्बरीमध्यग्राणि भवन्ति। १०।

दक्षिणान्युदगग्राणि, उत्तराणि दक्षिणाग्राणीत्यर्थः ॥

दक्षिणान्युत्तराणि करोतीति विज्ञायते। ११।

उत्तराणि सर्वेषामुपरिष्टान्नि ॥

नवच्छदीति काम्यानि। १२।

काम्यानि च नवच्छदि तेजस्कामस्येत्यादिब्राह्मण एवानुसंधातव्यानि। नवच्छदिःपक्षस्तु नित्यः काम्यश्च। काम्यानामपि छदिषां पूर्ववदेव त्रेधा विभागो ऽवगन्तव्यः॥

नवाग्निष्टोमे। पञ्चदशोक्थ्ये। षोडश षोडशिनि। सप्तदश वाजपेये ऽतिरात्रे च। एकविंशतिः सत्त्राहीनानाम्। १३।

एतान्येतेषां नियतानि। प्राकृतसंख्यैव त्वन्येषां सोमानाम् ॥

अन्तर्वर्ताः परिश्रयणं सांकाशिनं द्वाराविति हविर्धानवत्। १४।

गतः ॥

इन्द्रस्य स्यूरसीति सीव्यति। इन्द्रस्य ध्रुवमसीति प्रज्ञातं ग्रन्थिं कृत्वैन्द्रमसीन्द्राय त्वेति संमितमभिमृशति ।१५।

तत्र विष्णोः स्थाने इन्द्रस्यादेशनमित्येतावान्विशेषः ॥

नाध्वर्युः प्रत्यङ् सदो ऽतीयात्। धिष्णियान्होतारं वा ।१६।

नाध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्यापरेण निष्क्रामेत्। तथा नापरेण द्वारेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेदिति च सत्याषाढः। सदस्यपि धिष्णियानतीत्य न गच्छेत्। तत्र तु होतारं वेत्यस्मिन्कल्पे धिष्णियातिगमने ऽपि न दोषः ॥

यद्यतीयादैन्द्रियर्चा संचरेत्॥ आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्। येषामिन्द्रो युवा सखेति स्तरणीमेतामेके समामनन्ति ।१७।

यत्र स्तृणाति पूर्वोत्तरत्र वा तत्रायं मन्त्रः स्यात् ॥

क्षैत्रपत्या वा संचरेत् ।१८।

क्षेत्रस्य पतिना वयमिति क्षैत्रपत्या ॥

उपरवकर्मैके पूर्वं समामनन्ति। सदःकर्मैके ।१९।

गतः ॥

इति दशमी कण्डिका।

इति चतुर्थः पटलः ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽक्षं चतुर उपरवानवान्तरदेशेषु प्रादेशमुखान्प्रादेशान्तरालान्करोति ।१।

पुरोऽक्षं पुरस्तादक्षस्य। प्रादेशान्तरालं उपरवादुपरवस्यान्तरालपरिमाणमपि प्रादेश इत्यर्थः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमादाय परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इति त्रिर्दक्षिणपूर्वं परिलिखति ।२।

सावित्रेणाभ्रिलिङ्गेनादानम् ॥

एवमितरान्प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गम् ।३।

परिलिखतीति शेषः। तत्र सत्याषाढादिभिः कैश्चिदन्तरा[illegible] तत्स्थिरार्थं प्रदक्षिणवचनम्। उत्तरापवर्गं [illegible]पूर्वापवर्गम् ॥

एवमनुपूर्वाण्येवैषाम[illegible] ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ।४।

[illegible] ॥

अधस्तात्संतृणा भवन्ति। उपरिष्टादसंभिन्नाः ।५।

अधस्तादेकीभूता भवन्ति। उपरिष्टादसंकीर्णाः ॥

तूष्णीं बाहुमात्रान्खात्वा रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान्खनामीति खनति ।६।

तूष्णीं भर्तृमात्रं खात्वा ततो दक्षिणपूर्वं मन्त्रेण खनति ॥

एकवदुपरवमन्त्रानेके समामनन्ति । ७ ।

यथा रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवमिति संस्तृय इममिति च ॥

विराडसीति बाहुमुपावहृत्येदमहं तं वलगमुद्वपामीत्युद्वप्योपरवन्यन्तेऽवबाधते गायत्रेण छन्दसावबाढो वलग इति । ८ ।

उद्वप्य पांसूनुद्धृत्य न्यन्ते ऽवबाधते बिलसमीपदेशं हस्तेनावपीडयति ॥

हरामि वैष्णवानिति हरति । अवबाढा दुरस्युरित्यग्रेणोपस्तम्भनं निवपति । ९ ।

गतौ ॥

एवं सर्वान्करोति । १० ।

एवं खननादिनिवपनान्तेन विधिना अन्यानपि करोति ॥

एतावन्नाना । पूर्वेणपूर्वेण मन्त्रेण बाहुमुपावहृत्योत्तरेणोत्तरेण छन्दसावबाधते । ११ ।

पूर्वेणपूर्वेणेति सम्राडसीत्यादेरुत्तरोत्तरस्यैव मन्त्रस्य वक्ष्यमाणच्छन्दोऽपेक्षया पूर्वत्वाभिधानम् । सम्राडसीत्यादिनोत्तरोत्तरेण पूर्वं बाहुमुपावहृत्य तत्त्रैष्टुभेन जागतेनेत्यवबाधनमन्त्रादिभिस्तेनोत्तरोत्तरेण छन्दसावबाधत इत्यर्थः ॥

गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभं पाङ्क्तमित्याम्नातानि भवन्ति । १२ ।

छन्दांसीति शेषः । पाङ्क्तं चानुष्टुभेन विकल्पते ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

प्रथमं वा सर्वेषु ।१।

प्रथममेव वा छन्दः सर्वेषूपरवेषु भवेदन्यशाखायामाम्नातम् ॥

विराडसि सपत्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्यभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाष्ट्राणां हन्तेति बाहू उपावहरतोऽध्वर्युर्यजमानश्च ।२।

युगपदुभावेकैकस्मिन्बाहू क्षिपतः ॥

संमृश इमानायुषे वर्चसे च देवानां निधिरसि द्वेषोयवनः। युयोध्यस्मद्द्वेषांसि यानि कानि च* चकृम॥ देवानामिदं निहितं यदस्त्ययाभाहि प्रदिशश्चतस्रः। दृंहाणो अन्यां अधरान्सपत्नानित्युपरवान्संमृश्य दक्षिणपूर्वं यजमानोऽवमृशति। उत्तरापरमध्वर्युः ।३।

एवं तत्रतत्र बाहू उपावहृत्य तंतं संमृश्य च ततः पृथगेनानवमृशतः ॥

अथ यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति। भद्रमितीतरः प्रत्याह। तन्नौ सहेत्युक्त्वोत्तरपूर्वं यजमानोऽवमृशति। दक्षिणापरमध्वर्युः। तथैव प्रश्नः प्रतिवचनं च। तन्म इत्याह यजमानः।४।

गतः ॥

---

* च is missing in the MSS. See Maitr. Samh. I, 2, 10.

रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति यवमतीभिरुपरवान्प्रोक्ष्योत्तरैर्मन्त्रैरवनयामीति प्रोक्षणीशेषमवटे ऽवनीय यवो ऽसीति यवमवास्यावस्तृणामीति बर्हिषावस्तीर्याभिजुहोमीत्याज्येनाभिजुहोति ।५।

अवस्तरणं अवटोदरस्तरणम् ॥

एवं सर्वान्करोति ।६।

एवं प्रोक्षणाद्यभिहोमान्तेन विधिना दण्डकलितवदभ्यासेन सर्वानेकैकं संस्करोति ॥

रक्षोहणो वलगहनो प्रोक्षामि वैष्णवो इत्यधिषवणफलके प्रोक्षति ।७।

इति द्वादशी कण्डिका ।

औदुम्बरे कार्ष्मर्यमये पालाशे वा शुष्के तष्टे प्रधिमुखे पुरस्तात्समाविकर्ने पश्चात् ।१।

ययोरुपरि सोमः सूयते ते अधिषवणफलके। प्रधिः चक्रस्य पार्श्वफलकं, तस्येव मुखं ययोस्ते प्रधिमुखे। अविकर्तच्छेदनं ऋजु ययोर्न तु प्रधिमुखवद्वक्रस्ते समाविकर्ने ॥

न संतृणत्त्येकाहे । तत ऊर्ध्वं संतृद्ये ।२।

संतर्दनं कपाटवत्कीलेनोपश्लेषणम् । तत ऊर्ध्वं सत्त्राहीनेषु ॥

उक्थ्यादिषु वा संतृणत्ति । ३ ।

अथो खलु दीर्घसोमे संतृद्ये धृत्या इति श्रुतिः। उक्थ्यादिमंस्थोत्कर्षनिमित्तं द्राघिमाणमपि स्तृणात्येवेति भावः ॥

अथैने उपरवेषूपदधाति रक्षोहणौ वलगहनावुपदधामि वैष्णवी इति । ४ ।

युगपदुभे उपदधाति ॥

द्वौ दक्षिणेनापिदधाति। द्वावुत्तरेण । ५ ।

द्वावुपरवौ ॥

संहिते पुरस्ताद्व्यङ्गुलेन पश्चादसंहिते भवतः । ६ ।

पुरस्तात्संहिते भवतः, पश्चात्तु फलकान्तयोर्द्व्यङ्गुलमात्रमन्तरालं स्यात् ॥

अथैने उत्तरैर्मन्त्रैः पर्यूहामीति प्रदक्षिणमुपरवपांसुभिः पर्यूह्य परिस्तृणामीति बर्हिषा परिस्तीर्योत्तमेनाभिमन्त्रयते । ७ ।

गतः ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनमुपरवपांसुभिश्चतुरश्रं खरं करोति सोमपात्रेभ्य आसनम् । ८ ।

सोमपात्रासादनार्थमुपरवपांसुभिश्चतुरश्रां वेदिं करोति ॥

पुरस्तात्संचरं शिनष्टि । ९ ।

खरस्य पुरस्ताद्धविर्धान एव शिनष्टि ॥

अन्तरा चात्वालोत्करावाग्नीध्रचात्वालौ वाध्वर्युदृषीकवश्च संचरेयुः ।१०।

दृषीकवः द्रष्टारः, ते नित्यमनेन पथा संचरेयुः निष्क्रमणप्रवेशने कुर्युः ॥

सर्वतः प्रसुते दृषीकवः संचरेयुरित्येके ।११।

अथवा प्रसुते सोमे सुत्ये ऽहनि दृषीकवो यथाकामं संचरेयुः। सर्वत इति वचनात् अन्तराग्निगमने ऽपि तेषामदोष इति केचित् ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

चात्वालाद्धिष्णियानुपवपति ।१।

उक्तं प्रसवे पिपीलमात्रा भवन्तीति धिष्णियानां विज्ञायते, चतुरस्राः परिमण्डला वा धिष्णिया इति। पिपीलमिति पाङ्क्तेरन्तरालमाचक्षते। तान्यथापूर्वं नीत्वा चात्वालात्पांसूनाहृत्योपवपति ॥

अन्तराग्नीध्रं आग्नीध्रीयमुत्तरे वेद्यन्त उत्तरतः संचरं शिष्ट्वा ।२।

आग्नीध्रागारस्यान्तः प्रागायामस्य मध्ये उत्तरवेद्यन्ते आग्नीध्रीयमुपवपति। तस्य चोत्तरतो ऽन्तर्वेद्येव संचरं शिनष्टि ॥

सदसीतरान्पूर्वार्धे पुरस्तात्संचरं शिष्ट्वा । ३ ।

...नपवपति । नेषां च पुरस्तादन्तः सदस्येव संचरः

उक्थ्यादिषु वा संतृण... ...र्षसामे संदृश्ये श्रुत्या इति ...

सदसः पूर्वार्धे इतरा... ...पत्येनेति भाव... शिष्यते ॥

...प्रशास्त्रीयम् । ४ ।

पृष्ठ्यायां होत्रीयम् । तं दक्षिणेना... वलगहन... ...

यथा पृष्ठ्यामध्ये भवति तथा होत्रीयमुपवपति । दक्षिणतो ऽस्य प्रशास्त्रीयम् ॥

उत्तरेण होत्रीयमितरानुदीच आयातयति । ब्राह्मणाच्छंसिनः पोतुर्नेष्टुरच्छावाकस्येति । ५ ।

इतरान्धिष्ण्यान्ययोक्तेन क्रमेण गमयति ॥

बहिः सदसो मार्जालीयं दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणतः संचरं शिष्ट्वा सममाग्नीध्रीयेण । ६ ।

सममाग्नीध्रीयेणेति वेद्यायामस्य यावत्यध्वन्याग्नीध्रीयस्तावतीत्यर्थः ॥

विभूरसीत्यष्टाभिः प्रतिमन्त्रम् । ७ ।

उपवपतीति शेषः ॥

एतानेवोपस्थानान्व्याघारणांश्चैके समामनन्ति । ८ ।

एतैर्मन्त्रैरूपेण पुनरेतैरेवास्मिन्काल उपस्थानं व्याघारणकाले व्याघारणं चैके अधीयते ॥

अनुदिशतीतरानध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति तंतमभिक्रामम् । ९ ।

०ऽराम् वक्ष्यमाणान् धिष्णियाननेन मन्त्रेणाभिक्रम्याभिक्रम्यानुदिशति। वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरनुमन्त्रणमेवानुदेशनम्। तत्र ब्रह्मादीनामपि धिष्णियव्यपदेशः तत्साहचर्यात् न्यन्ये धिष्णिया उपयन्ते नान्य इति ब्राह्मणानुसारात् द्रष्टव्यः॥

सम्राडसि कृशानुरित्याहवनीयम्। परिषद्यो ऽसि पवमान इति बहिष्पवमानास्तावम्। प्रतक्वासि नभस्वानिति चात्वालम्। असंमृष्टो ऽसि हव्यसूद इति शामित्रम्। समूह्यो ऽसि विश्वभरा इत्युत्करम्। ऋतधामासि सुवर्ज्योतिरित्यौदुम्बरीम्। १०।

इति चतुर्दशी कण्डिका।

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामेति ब्रह्माणम्। सदस्यो ऽसि मलिम्लुच इति सदस्यम्। समुद्रो ऽसि विश्वभरा इति सदः। अजो ऽस्येकपादिति शालामुखीयम्। अहिरसि बुध्निय इति प्राजहितम्। कव्यो ऽसि कव्यवाहन इति दक्षिणाग्निम्। आयुर्दृहत्तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। विश्वायुर्वामदेव्यं तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। आयुःपति रथंतरं तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो ऽस्मान्द्वेष्टि

इतरान् वक्ष्यमाणान् धिष्णियाननेन मन्त्रेणाभिक्रम्याभिक्रम्यानुदिश
ति। वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरनुमन्त्रणमेवानुदेशनम्। तत्र
धिष्णियव्यपदेशः तस्मादुत्तरान् न्यन्ये...नाय प्रयच्छति। ६।

ब्राह्मणानुसाराच्च द्रष्टव्यः॥
...णाग्नीध्राय प्रयच्छति॥

अथैतमच्च वाजसनेयिनः समामनन्ति। अधम-
न्तरेणोत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ। ७।

विभज्य वैकस्तनमेवमर्धमर्धं व्रतयेत्॥

इति पञ्चदशी कण्डिका।

इति षष्ठः पटलः॥

अग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रं प्रक्रमयति। १।

आज्याहरणादि तन्त्रं प्रक्रमयति॥

तस्य निरूढपशुबन्धवत्कल्पः। २।

निरूढपशुबन्धो निरूढपशुबन्धानां प्रकृतिरैन्द्राग्नः. तेनास्य कल्पो व्याख्यातः। नन्वग्नीषोमीय एव सर्वपशूनां प्रकृतिः तत्र धर्माणामाम्नानात्. तत्कथमुक्तं ऐन्द्राग्नः प्रकृतिरिति। मैवं. उभयोः प्रकृतित्वात्। यथैव ह्यग्नीषोमीयः प्रकृतिः तत्राध्वर्यवाणां धर्माणामाम्नानात्. तथैन्द्राग्नो ऽपि प्रकृतिरेव हौत्रधर्माणां तत्राम्नानात्॥

अत एवाग्नीषोमीयमधिकृत्याम्नाता अपि धर्मास्तत्र निबद्धाः सूत्रकृता । तत्र त्वयं विवेकः. अन्तःपातिनामग्नीषोमीयः प्रकृतिः, इतरेषामैन्द्राग्न इति । वक्ष्यति च स सवनीयस्येत्यादि । भारद्वाजस्त्वाह. ऐन्द्राग्नः काम्यानां पशूनां प्रकृतिः. अग्नीषोमीय इतरेषामिति ॥

षड्ढोता पशिष्टिश्चाङ्गभूतेषु न विद्यते । ३ ।

ये ऽन्तरन्तर्वर्तिनो ऽङ्गपशवः समानदेशकालाश्रयशालिनो ऽग्नीषोमीयाद्यानुबन्ध्यान्ताः तेषु षड्ढोता न भवति. आरभ्यार्थत्वात्. प्रधानारम्भेणैव तेषामारम्भसिद्धेश्च । तथा पशिष्टिरपि देवतापरिग्रहार्थत्वान्निवर्तते दीक्षणीययैव तु कृतार्थत्वात् ॥ ये तु बहिरन्तर्वर्तिनो भिन्नदेशकालाश्रयशालिनो वायव्यपञ्चपशुसौत्रामण्यादयः तेषां सत्यपि कथंचिदङ्गभावे भवत्येव षड्ढोता पशिष्टिश्च ॥

आतिथ्याबर्हिस्तूष्णीमुपसंनह्यति । ४ ।

अविस्रस्ते शुल्वे तेनैव संनह्यति । विस्रस्ते त्वन्यत्करोति ॥

तांश्च परिधीन्प्रायुक्त इध्मे । ५ ।

तूष्णीमुपसंनह्यतीति शेषः । अतः संभरणमन्त्रे त्रीन्परिधीनिति लोपः विंशतिर्निधेत्यूहः संचरा इति संनामश्च ॥

पात्रसंसादनकाले प्रचरणीं स्रुचं सप्तमीं प्रयुनक्ति । ६ ।

समनामा पात्रसंसादनात् । तत्सादनकाले तु ध्रुवाया अनन्तरं प्रचरणीं प्रयुनक्ति संमार्ष्टि च ॥

तस्या जुहूवत्कल्पः। ७।

संमार्जनादिषु जुह्वदस्याः कल्पः। पर्णमयी चेष्यते। अत एव च लिङ्गाद्व्यापृतायां जुह्वामनया हूयन्ते सौमिक्य आहुतयः। तदुक्तं भारद्वाजेन, व्यापृतायां स्रुवेण प्रचरण्या सोम इति॥

आज्यग्रहणकाले प्रचरण्यामादितस्तूष्णीं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पाशुकान्याज्यानि गृह्णाति। ८।

समानमाज्यग्रहणात्। उत्तरपरिग्राहेध्माबर्हिरुपसादने तु न भवतः, कृतकरिष्यमाणत्वात्तयोः। तत्र वेद्याः पश्चार्धे हृदय प्रक्रमान्हित्वा रूपस्य वर्त्मन्याज्यानि गृह्णाति॥ अथैकेषाम्। प्राग्वंश इति पक्षे ऽपि तत्र सादितमेवाज्यं प्राग्वंशे प्रत्याहृत्य गृह्णाति। तथा च सत्याषाढः, यस्माग्न्याज्यग्रहणात्तत्साला प्रत्याहृत्य गार्हपत्ये पाशुकान्याज्यानि गृह्णातीति॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नीति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति।९।

प्राग्वंशसमीपादुत्थाप्यानयति॥

अयाहमनुकामिनीति पत्नीशालामुखीयमुपोपविश्य सुप्रजसस्त्वा वयमिति जपति। १०।

शालामुखीयमुप शालामुखीयसमीपे पत्न्यतः परमास्ते॥

उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते। ११।

ब्रह्मत्वोक्तस्य विधेरवसरस्थापनार्थं वचनम्॥

समपिव्रतान्स्थयध्वमिति संप्रेष्यति । १२ ।

अपि व्रतं संभोजनं येषां व्रातीं १ तान्संह्वयध्वं आह्वयतेति परिकर्मिणः संप्रेष्यति ॥

यजमानस्यामात्यान्संह्वयन्ति । १३ ।

अंतः ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते । यजमानं पत्नी । पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरः । १४ ।

पत्नीमेवेतरे पुत्रभ्रात्रादयोऽमात्या अन्वारभन्ते, नान्योऽन्यम् ॥

अहतेन वाससामात्यान्संप्रच्छाद्य वाससोऽन्ते स्रुग्दण्डमुपनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति ।१५।

अमात्यान्संप्रच्छाद्येति वचनादाध्वर्युरङ्गानि संछादयते ॥

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो जुषाण इत्येताभ्यामर्धं गार्हपत्ये । १६ ।

जुहोतीति शेषः ॥

आ सोमं ददते । १७ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

आ ग्राव्ण आ वायव्यान्या द्रोणकलशम् । उत्पत्नीमानयन्ति । अनांसि प्रवर्तयन्ति याथावरस्य यान्य-

परस्मिन्गार्हपत्ये भवन्ति। अजमनुनयन्ति। इध्माबर्हिराज्यानि प्रोक्षणीरित्यनुहरन्ति। १।

अत्र सोमादीनामेकैककर्तृकाणामपि कर्तृसमुदायापेक्षया बहुवचनम्। यथालोकेन विधिना अध्वर्युः सोममादत्ते। परिकर्मिष्वेको ग्राव्णः। अपरः सौमिकान्यूर्ध्वपात्राणि। अन्यः कलशम्। इतरः पत्नीं नयति॥ पत्नीनयनवचनमादरार्थं, अन्वारम्भेणैव सिद्धत्वात्॥ तथा यानि पुराणगार्हपत्ये पूर्वमवस्थितानि यज्ञार्थद्रव्यवाहीनि शकटानि तान्यप्यायतनं गार्हपत्यं शालामुखीयमनुप्रवर्तयन्ति। तत्तु यायावरस्य यजमानस्यैव। शालीनानां तु तत्रैवावस्थितानि भवन्ति। तथाग्नीषोमीयमजमनुनयन्ति। तथेध्माबर्हिरप्यनुहरन्ति। तस्य सिदानीमनुहरणवचनात् प्रागनुपसादितमत्रैवास्ते। आज्यानि च प्राग्वंशे गृहीतानि ततोऽनुहरन्ति। स्फ्यस्य वर्त्मगृहीतानि तु ततः प्रागेवाध्वानमनुहरेयुः, अन्तर्वेदिगृहीतस्य प्राचीनहरणप्रतिषेधात्। प्रोक्षणीस्तु मध्याहृत्यानुहरन्ति॥

शालामुखीये प्रणयनीयमिध्ममादीप्य सिकताभिरुपयम्याग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति। प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति वा। २।

आदीपनेनोद्धरणं लक्ष्यते, पृथगुद्धरणस्यावचनात्। अत आदीप्योद्धृत्योपयम्य संप्रेष्यति॥

प्रथमायां त्रिरनूक्तायामयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वित्यग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चो ऽभिप्रव्रजन्ति। ३।

तत्राध्वर्युब्रह्मयजमानानां मन्त्रः। अथाह बौधायन.. सम्प्रचरन्त्यैव गच्छेयुराहवनीयादिति॥

आग्नीध्रीये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्रे नयेत्यर्धमाज्यशेषस्य जुहोति। ४।

समन्वारब्धेष्वेव जुहोति॥

ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उपवासयति। ५।

उपवासयति स्थापयति॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयमाहवनीयं गत्वोरु विष्णो विक्रमस्वेति सर्वमाज्यशेषं जुहोति। ६।

गत.॥

हुते ऽमात्याः प्रदक्षिणमावृत्य यथेतमुपावर्तन्ते। ७।

प्रतिगच्छन्त्यमात्याः. इतरे तु धारयन्त्येवैभावर्हिरादीन्योपसादनात् निदधति वा कश्चिदनुगुप्तानि॥

सोमो जिगाति गातुविदित्यपरया द्वारा हविर्धानं राजानं प्रपादयति। पूर्वया गतश्रियः। ८।

ब्रह्मणा सह प्रपाद्य ततस्तस्य हस्तादादत्ते॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते। ९।

गत॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे पूर्ववत्कृष्णाजिनास्तरणं राज्ञश्चासादनम्। १०।

पूर्ववत् प्रकटवत्। तेनाचाप्युपयजुषैव राज्ञः सादनमित्युक्तं भवति। व्याख्यातं चैतदासन्द्यासादने॥

इति सप्तदशी कण्डिका।

अथैनं यजमानो देवताभ्यः संप्रयच्छत्येष वो देव सवितः सोम इति। १।

संप्रयच्छति रक्षणार्थं परिददाति॥

एतत्त्वं सोम देवो देवानुपागा इत्यभिमन्त्र्येदमहं मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य इति प्राचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणेदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्युपनिष्क्रम्य स्वरभिव्यख्यमिति प्राङ् प्रेक्षते। सुवरभिविख्येषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते। वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम्। २।

आध्वर्यवाण्येतानि कर्माणि. परस्ताद्यजमानग्रहणात्. ब्राह्मणे च यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्प्रजा अपशुर्यजमानः स्यादिति यजमानस्य परोक्षवन्निर्देशात्. व्यक्तवचनाच्च बौधायनेन। यद्यपि सत्याषाढभारद्वाजाभ्यां याजमानत्वमेव व्यक्तोक्तं तथापि नायं सूत्रकृतो ऽभिप्राय इत्याध्वर्यवाण्येव स्युः॥

अथ यजमानोऽवान्तरदीक्षां विसृजते। ३।

गतः॥

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनीयमुपतिष्ठते। एतेनैवास्मिन्त्समिधमादधातीति वाजसनेयकम्। ४।

व्याख्यातः प्राक्॥

वितरां मेखलां विस्रंसते। वितरां मुष्टी कुरुते। ५।

शिथिलयति॥

अथ दण्डप्रदानमेके समामनन्ति। ६।

एतावन्तं कालं धारयित्वात्र वा प्रयच्छेत्॥

स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी विसृजते। ७।

गतः॥

स्वाहा वा विवाते विसृज इति वाचम्। ८।

वा ... परं विसृजते॥

ऊर्ध्वं व्रत-
व्रतमित्य-

विशेषवचनात्, सर्वान्वायमाशिर इत्याशिरे विनियोगाच्च तस्य । वक्ष्यति च या यजमानस्य व्रतधुकस्या आशिरं कुरुतेति ॥

सोमान्हविःशेषानिति सुत्ये ऽहनि भक्षयति । १० ।

गतः ॥

उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमिध्माबर्हिरुपसादयति । दक्षिणमिध्ममुत्तरं बर्हिः । ११ ।

वचनादेवोपसादनस्योत्कर्षः ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । १ ।

प्रोक्षणादयः संस्कारा बर्हिषो ऽप्यविहताः, तदर्थत्वादुपसादनस्य । तथा बर्हिः प्रोक्षतीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

स्तरणकाले ऽपरेणोत्तरवेदिं बर्हिः स्तृणाति । २ ।

गतः ॥

स्तरणमन्त्रो ऽभ्यावर्तते । ३ ।

देशपृथक्त्वादिति भावः ॥

आज्यानां सादनादि प्राधुकं कर्म प्रतिपद्यते समानमा प्रवरात् । ४ ।

गतः ॥

दैवं च मानुषं च होतारौ वृत्वाश्रावमाश्रावमृतु-प्रैषादिभिः सौमिकानृत्विजो वृणीते । ५ ।

अग्निर्दैवो होतेति दैवं असौ मानुष इति मानुषं च होतारौ वृत्वा ततः पराञ्चं मैत्रावरुणं च वृत्वा तत ऋतुप्रैषादिभिः ऋतु-प्रैषाणां प्रतीकैः सौमिकानृत्विजो वृणीते ॥

इन्द्रं होत्रात्सजूर्दिव आ पृथिव्या इति होतारम् । ६ ।

गतः ॥

अपिसृज्य तृणमस्फ्य उत्तरान् । ७ ।

होतारं वृत्वा वेद्यां तृणमपिसृजति स्फ्यं च सह संनह्यनैत्यत उत्त-रान्वृणीते ॥

अग्निमाग्नीध्रादित्याग्नीध्रम्। अश्विनाध्वर्यू* आध्व-र्यवादित्यध्वर्यू। मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादिति मैत्रावरुणम्। इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छं-सिनम्। मरुतः पोत्रादिति पोतारम्। ग्रावो नेष्ट्रा-दिति नेष्टारम्। अग्निर्दैवीनां विशां पुरएतायं यज-मानो मनुष्याणां तयोर्नावस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतं हिमा द्वा यू राधांसीत्संपृञ्चानावसंपृञ्चानौ तन्व इति यजमानम्। ८।

* Thus all MSS like Kâty Srauta S. 9, 8, 9.

ऋतुयाजार्थमेतद्वरणं. तद्यष्टॄणामेव वरणात्. तत्रैवसंयोगाच्च ॥

अयं सुन्वन्यजमानो मनुष्याणामिति वा । ९ ।

यजमानशब्दात्पूर्वं सुन्वच्छब्दावापमात्रेण विशेषः ॥

सवनीये वरणमेके समामनन्ति । तत्र सुन्वन्निति ब्रूयात् । १० ।

सवनीयवरणपक्ष एवायं पाठो व्यवतिष्ठते । अन्यथा लिङ्गविरोधादिति भावः ॥

सर्वत्रोपांशु नामग्रहणम् । मानुष इत्युच्चैः । ११ ।

सर्वेषु वरणेषु तस्यतस्य नाम प्रथमया विभक्त्योपांशु गृहीत्वा मानुष इत्युच्चैर्वदति । तत्रामू मानुषाविति नामग्रहणमर्थ्यौ ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रहुतःप्रहुतः प्रहुतहोमौ जुहोति जुष्टो वाचो भूयासमृचा स्तोमं समर्धयेत्येताभ्याम् । १ ।

आत्मवरणानन्तरमध्वर्यू जुहुतः । तथा यजमानः । तथा च सूत्रान्तरेऽध्वर्युरुत्तरान्वृणीत इति सत्यापाढः ॥

दिवा प्रयाजैः प्रचर्यास्तंयन्तमनूयाजैरुपासते । २ ।

अस्ति तावदग्नीषोमीयमधिकृत्य विधिः. तस्मादभिनीयैवाहः पर्यालभेत. तेनाभिनीयैव रात्रेः प्रचरेदिति । तेन तावदहोरात्राभ्यां

पशुः संस्थापनीय इति स्थिते भवत्यपेक्षा कियदह्नि प्रयोक्तव्यं कियच्च रात्राविति। तत्र नाना मतं दृश्यते सूत्रकृताम्। भारद्वाजस्तावदाह, तं दिवोपाकृत्य नक्तं संस्थापयतीति। सत्याषाढस्तावदाह, अस्तमिते संवादप्रभृतिना पशुतन्त्रेण प्रतिपद्यत इति॥ तत्रेदं व्याख्यानं भवति। यथा रात्रौ प्रचरणश्रुतेर्वपापुरोडाशाङ्गप्रचाराणामपि प्रधानत्वाच्च त्रयो ऽपि रात्रावेव भवेयुः, दिवा तु प्रयाजान्तमेव कार्यमित्येकः कल्पः। तदुक्तं दिवा प्रयाजैः प्रचर्येति। प्रयाजैः प्रचर्यैव दिवा कार्याः, शेषं वपाप्रचारादि नक्तमित्यर्थः। यद्यपि स्यातामाज्यभागौ तद्यपि रात्रावेव स्यातां प्रधानस्यानुरोधात्, तथाग्निकल्पे वसतीवरीग्रहणमप्यस्तमित एव चोदितं भवति॥ अथ श्रुत्यन्तराभिप्रायादस्या एव श्रुतेरभिप्रायभेदाद्वा अनूयाजान्तं दिवेति द्वितीयः कल्पः। तदुक्तं अस्तंयत्समनूयाजैरुपासत इति। अस्तमयसमय एवानूयाजाः स्युः, ततः परं रात्रावेवेत्यर्थः॥ अथापरा व्याख्या। प्रयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थं, दिवैव प्रयाजादिभिश्चरित्वानूयाजैरप्यस्तंयत्यादित्ये चरन्ति, ततः परं रात्रावेवेति। दिवा प्रयाजैः प्रचर्येत्यनुवादस्तु रात्रौ प्रचरणश्रुतेः प्रयाजप्रभृत्येवाङ्गं प्रधानं वा प्रचरणात्मकं सर्वं रात्राविति व्यामोहव्यपोहार्थम्। सर्वथाप्यनूयाजेभ्यः परं अस्तमित एवेति सिद्धं भवति॥

हुतायां वपायां मार्जयित्वा सुब्रह्मण्य पितापुत्रीयां सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति। ३।

समानमा वपायाः। तत्र यर्हि पशुमाग्नीतमुदञ्चं नयन्तीत्युक्तमिति

यदुक्तं प्राक् तन्नात्र विसर्तव्यम्। तत्र चाग्नीध्रः प्राजहितादग्निमुद्धृत्य पूर्वया द्वारा निर्हृत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं पशुसमीपं नीत्वा पशोः पुरस्तादेति। दक्षिणया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणेन मार्जालीयमिति केचित्। तदयुक्तं प्रदक्षिणत्वविरोधात् उत्तरतउपचारत्वविरोधाच्च। ततस्तमग्निं शामित्रस्थाने निधाय वपायाः पुरस्तात्तदेकदेशं नीत्वा पुनस्तत्रैव प्रत्यपिसृजति। प्राजहित इत्यपरम्। केचिदाहवनीयादप्युल्मुकमादाय पशुवपयोः पुरस्तान्नीत्वा पुनस्तत्रैव प्रत्यपिसृजन्ति। तत्तु न मृष्यते, निरूढे शामित्रस्यैवानयनदर्शनात्॥ पितरः पुत्राश्च यस्यां कीर्त्यन्ते सा पितापुत्रीया॥

पितापुत्रीयैवात ऊर्ध्वं सुब्रह्मण्या भवति। ४।

गतः॥

आहृतायां वसतीवरीः कुम्भेन गिरिभिदां वहन्तीनां प्रत्यङ्तिष्ठन्गृह्णाति। ५।

सोमोपसर्गार्था आपो वसतीवर्यः। गिरिभिदां वहन्तीनां या गिरिं भित्त्वा निर्गता वहन्ति नद्यः तासामपो गृह्णाति॥

नान्तमा वहन्तीरतीयात्। ६।

अन्तमाः समीपगताः। ता अगिरिभिदो ऽपि नातीयात्॥

छायायै चातपतश्च संधौ गृह्णाति। ७।

अभ्रच्छायायास्तातपस्य च संधौ गृह्णाति॥

यद्यभिच्छायां न विन्देदात्मनो वृक्षस्य कूलस्य वा छायायाम् । ८ ।

यद्यभ्यच्छायां नाभिविन्देदात्मा[illegible]ना; संधौ गृह्णाति ॥

प्रतीपमुपमारयन्हविष्मतीरिमा आप इति गृह्णाति । ९ ।

प्रतीपमुपमारयन् प्रतिस्रोतः कुम्भमुपमज्जयन् ॥

यस्याग्रहीता अभिनिम्रोचेत्सुवर्णं घर्मः स्वाहेति पञ्चार्कीहुतीर्हुत्वा वरे दत्त उल्कामुपरिष्टाद्धारयमाणो गृह्णीयात् । हिरण्यं वावधाय । १० ।

वरदानमत्रं नित्यं, उल्काहिरण्ययोर्विकल्पः । उल्कां दीप्तायां स्फुलिङ्गां उपरि कुम्भस्य धारयन्गृह्णीयात्, हिरण्यं वा कुम्भे अवधाय ॥

यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात् । ११ ।

अस्मिंस्तु कल्पे ऽर्काऽहुत्यादिरुल्काहिरण्यान्तः सर्वः पूर्वो विधिर्निवर्तते ॥

सोमयाजी बहुयाजी भवतीति विज्ञायते । १२ ।

सोमयाज्येव बहुयाजीत्युच्यते, तथा च श्रुतेः, स हि गृहीतव-सतीवरीक इति लिङ्गाच्च ॥

अग्नेर्वो ऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यपरेण शाला-मुखीयमुपसादयति । सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्तेति

सर्वेषु वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति। अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशस्य पात्रसंसादनादि कर्म प्रतिपद्यते। १३।

गता ॥

न यजमानो ऽग्नीषोमीयस्याश्नाति। अश्नीयाद्वा ।१४।

अग्नीषोमीयसंबन्धि मांसं पुरोडाशं च नाश्नीयात्. अश्नीयाद्वा. तस्मात्तस्य नाश्यं तस्मादाश्यमित्युभयश्रुतेरिति भावः ॥

न स्वरुं जुहोति। न हृदयशूलमुदासयति। एवं सवनीये। १५।

अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यानां समाने स्वरुशूले। तेन ते अनूबन्ध्यायामेव प्रतिपाद्ये। यदा त्वनूबन्ध्यायाः स्थाने आमिक्षां करिष्यन्स्यात् तदा सवनीय एवेति द्रष्टव्यम् ॥

पत्नीसंयाजान्तो ऽग्नीषोमीयः संतिष्ठते। १६।

पुनरग्नीषोमीयग्रहणात्स एव पत्नीसंयाजान्तः. न तु तद्विकारः सवनीयादिः। तथा पत्नीसंयाजेभ्यः पराञ्च्यपि सवनीये ऽनुवक्ष्यति. यथा स्तीर्णे वेद इति। केचित्वाहुः. अग्नीषोमीयसवनीययोः साधारणमुत्तरं तन्त्रमिष्यते. संस्थावचनं त्वत्र विरमणमात्राभिप्रायं. यथाद्यौनेषु पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठत इति ॥

इति विंशी कण्डिका।

निशायां वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यजमाने पत्न्यां च। १।

निशायां द्वितीययामे परिहरति परितो वेदिं हरति॥

नादीक्षितमभिपरिहरेत्। २।

ये अन्ये यजमानपत्नीभ्यां ते बहिरपक्रामन्ति॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधायापरेण प्राग्वंशं परिक्रम्य पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं धिष्णियं परीत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयतीन्द्राग्नियोर्भागधेयी स्थेति। ३।

सव्ये ऽंसे दक्षिणे ऽंस इति तत्रतत्र यजविभ्रेषस्तात्मनो ऽप्यनति परिहारार्थं इत्यवगन्तव्यम्॥

दक्षिणे ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारो निर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्णियं परीत्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति। ४।

यथेतं गत्वा तेनैव मार्गेण प्र.व.ञ्छालामुखीयं गत्वेत्यर्थः॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वापरेणाग्नीध्रीयं धिष्णियमुपसादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थेति। ५

नात्र यावच्छालामुखीयं गच्छति. पूर्वया द्वारा निर्हृत्येत्यवचनात्।
अतो यावदाग्नीध्रीयं यथेष्टं गत्वा तत्रोपधास्यति ॥

यन्ते जायतेति सन्ना अभिमन्त्रयते। ६।

आग्नीध्रीये सन्नानामेवेदमनुमन्त्रणं. आनन्तर्यात्. सन्नाःसन्ना इत्यवचनाच ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पयस्यार्थं सायंदोहं दोहयति।
।७।

तत्र मित्रावरुणौ रमयतां. मित्रावरुणाभ्यां देवभागमित्युभयोर्विकाराः प्रतिसंधातव्याः ॥

अध्वर्युः संप्रेष्यति या यजमानस्य व्रतधुक्तस्या आशिरं कुरुत या पत्न्यै तस्यै दधिग्रहाय या घर्मधुक्तस्यै दधिघर्माय तत्तमनातक्तं मैत्रावरुणाय शृतातङ्क्यं दधि कुरुतादित्यग्रहाय सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय न सदस्युपवक्तवा इति। ८।

शृतातङ्क्यं दधि कुरुतेत्यस्य दधिग्रहायेत्यादिष्वनुषङ्गः। तत्राशृतेनातञ्चनेन दध्नः अग्यकरणत्वात् अतथाकरणार्थं शृतातङ्क्यविशेषणम्। न सदस्युपवक्तवै सदसि केनचिन्न वक्तव्यम् ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति। ९।

तूष्णीं यथोक्तानि दधीनि कुर्वन्त्यृत्विजः ॥

अथ सवनीयस्य सवनीयानामितीध्माबर्हिः संनह्यति । १० ।

अथ अवसरे । इध्माबर्हिर्विवचनात् सवनीयस्य पशोर्द्विकालता नियम्यते । तत्र पशोरेवाङ्गानि सवनीयानामप्युपकरिष्यन्तीति प्रसङ्गाभिप्रायादुक्तं वेदितव्यं. सवनीयस्य सवनीयानामिति लिङ्गात् । तन्त्राभिप्रायेनैव वा स्यात्, उत्कर्षं दिक्ष्यपरमिति वचनात् । तत्र तत्रैव दर्शयिष्यामः ॥

न वा बर्हिः । प्रस्तरमेव । ११ ।

संनह्यतीति शेषः । प्राकृतसंस्काररहितमपि महावेदिकमेव बर्हिर्यो ऽर्थे समर्थं साधयितुमिति नान्यदाहार्यं. प्रस्तरस्तु परार्थो ऽपि नास्तीति स आहियेतेति भाव । केचिदाहुः. अग्नीषोमीयबर्हिषो ऽप्रहृतत्वात् तदेव सवनीयस्यापि बर्हिरिति । तदयुक्तं. आतिथ्याबर्हिरुपसदामग्नीषोमीयस्य चेति नियमात्. अपवृक्ते* कर्मणि निरिष्टिकस्यानुपयोज्यत्वाच ॥ तत्र शाखामाहृत्य अपिदादानादिविधिना निधनसंभरणवर्जं प्रस्तरमाहृत्य निधाय ततो वेदिदोहवर्जं परिस्तरणान्तो विधिः समानो दर्शेन । न लारण्याशनमिष्टं . सोमे पर्युदासात् । व्रतनिवृत्तिश्च एतत्रैव निवर्तते व्रतमिति ॥

आग्नीध्रे हविर्धाने वा यजमानं जागरयन्ति । प्राग्वंशे पत्नीम् । १२ ।

---

* Corrected, all MSS read अपहृते

आग्नीध्रे हविर्धाने वासीनं यजमानमार्याः पुण्यकथादिभिर्विनोदैर्जागरयन्ति। तथा प्राग्वंशे पत्नीम्॥

आग्नीध्र एतां रात्रिमृत्विजो वसन्ति। १३।

गतः॥

यजमानो राजानं गोपयति गोपयति। १४।

गोपयति रक्षति दस्युभ्यः श्वापदादिभ्यश्च॥

इत्येकविंशी कण्डिका।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायामष्टमः पटलः।

इत्येकादशः प्रश्नः॥

ओम् ॥

महारात्रे बुद्धाग्ने नयेत्याग्नीध्रमभिमृशति । १ ।

महती रात्रिः महारात्रिः । रात्रिशब्देन रात्रिविभागो लक्ष्यते । महती रात्रिः विभाग इत्यर्थः ॥ किमत्र महत्त्वस्य नियामकमिति चेत्, वक्ष्यति अनुदिते उपांशुं जुहुयात् उदिते ऽन्तर्याममिति । तेनैव ज्ञायते, यावता कालेनोपांश्वन्तर्यामपर्यन्तं कर्मानुदिते ऽपवर्जिष्यते तावति बोद्धव्यमिति । तदा बुद्धावान्तो ऽग्ने नयेत्याग्नीध्रमभिमृशति ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानम् । अग्न आयूंषि पवस इति स्रुचः । आ वायो भूष शुचिपा इति वायव्यानि । आ घा ये अग्निमिन्धत इति सदः । २ ।

सर्वत्राभिमृशतीत्यन्वयः । वायव्यानीति वचनात् न चमसानभिमृशति, यद्वायव्यं वा चमसं वेति लिङ्गात् । स्थालीस्त्वभिमृशत्येव, काम्यतमः स्थालीर्वायव्या चेमयहणीरिति लिङ्गात् ॥

प्रजापतिर्मनसान्धो ऽच्छेत इति त्रयस्त्रिंशतमाग्नीध्रे यज्ञतनूर्जुहोति । प्रथमेन मन्त्रेण हुत्वा पूर्वंपूर्वमनुद्रुत्योत्तरेणोत्तरेण जुहोति । ३ ।

मतौ ॥

प्रादेशमात्राण्यूर्ध्वसानून्युपरिष्टादासेचनवन्ति मध्ये संनतानि वायव्यानि भवन्ति। ४।

ऊर्ध्वसानूनि उच्छ्रितशिरांसि। आसेचनं बिलम्। उलूखलाकृतीनीत्युक्तं भवति॥

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि वैकङ्कतानि स्युः। यो वा यज्ञियो वृक्षः फलग्रहिः। ५।

विकङ्कतस्याभावे वृक्षान्तरमपि यज्ञार्हं तन्मयानि स्युः। व्याख्यातः फलग्रहिः॥

को वो युनक्ति स वो युनक्त्विति खरे पात्राणि प्रयुनक्ति यान्यनाम्नातमन्त्राणि भवन्ति। ६।

खरादन्यत्र नायं मन्त्रः, यथैकधनादीनाम्॥

अग्निर्देवतेति दक्षिणे ऽंस उपांशुपात्रम्। ७।

प्रयुनक्तीति शेषः॥

सोमो देवतेत्युत्तरमन्तर्यामस्य। ८।

तत उत्तरमन्तर्यामस्य पात्रं प्रयुनक्ति॥

वृहन्नसीति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्याम्। ९।

उपांशुः सूयते येन स उपांशुसवनः। तस्य मुखं येन प्रदेशेनाहन्यते सोमः॥

तमपरेण प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपात्राणि । १० ।

प्रत्यञ्चि प्रत्यगपवर्गाणि ॥

इन्द्रो देवतेति परिस्रगैन्द्रवायवस्य । बृहस्पतिर्देवतेत्यजगावं मैत्रावरुणस्य । अश्विनौ देवतेति द्विस्रक्त्याश्विनस्य । ११ ।

परिस्रक् परितोऽराम्नावत् । अजगावं अजस्तनचिह्नमित्याहुः । द्विस्रक्ति द्विकोणम् ॥

तान्यपरेण प्रवाहुक्शुक्रामन्थिनोः पात्रे । सूर्यो देवतेति दक्षिणं बैल्वं शुक्रस्य । चन्द्रमा देवतेत्युत्तरं वैकङ्कतं मन्थिनः । १२ ।

प्रवाहुक् समम् । सामान्यवचनेनैव सिद्धेः पुनर्वैकङ्कतवचनं यज्ञियवृक्षान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

ते अपरेण प्रवाहुगृतुपात्रे आश्वत्थे अश्वशफबुध्ने उभयतोमुखे । दक्षिणमध्वर्योः । उत्तरं प्रतिप्रस्थातुः । १३ ।

अश्वशफ इव मूलं यस्य तदश्वशफबुध्नम् । मुखं प्रणाली येन होमभक्षणार्थमवनीयते सोमः तदनयोरुभयतो भवति । अत एव वचनात् पात्रान्तराण्येकतोमुखानि भवन्ति । को वो युनक्तीत्यनयोरावृत्तिः ॥

विश्वे देवा देवतेति दक्षिणस्यां श्रोण्यामाग्रयणस्थालीम्। इन्द्रो देवतेत्युत्तरस्यामुक्थ्यस्थालीम्। उक्थ्यपात्रं च तस्या उत्तरम्। १४।

उक्थ्यपात्रे ऽपि मन्त्रस्यावृत्तिः॥

स्थाल्यावन्तरेण चौण्युदञ्च्यतिग्राह्यपात्राणि। आग्नेयमैन्द्रं सौर्यमिति। १५।

स्थाल्योरनयोर्मध्ये उदगपवर्गाणि प्रयुनक्ति॥

इति प्रथमा कण्डिका।

उत्तरे ऽंसे दधिग्रहपात्रमौदुम्बरं चतुःस्रक्ति। १।

गतः॥

एवंरूपमेवांश्वदाभ्ययोः। २।

द्वयोरनयोरर्थे पात्रमेकं प्रयुनक्ति॥

यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेतदेव विभवेत्। ३।

दधिग्रहस्थाने यदि सोमग्रहं गृह्णीयात् एतत्सोमग्रहणपात्रमेवांश्वदाभ्ययोरपि ग्रहणाय प्रभवेत्, समानद्रव्यत्वात्, अव्याप्तत्वाच॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनमादित्यस्थालीम्। आदित्यपात्रं च तस्या उत्तरम्। ४।

उपस्तम्भनं मेथीस्तम्भः। को वो युनक्तीत्यावृत्तिः॥

पृथिवी देवतेत्युत्तरस्य हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनमनुपोप्ते ध्रुवस्यालोम्।५।

अनुपोप्ते इति सिद्धानुवादो ब्राह्मणानुकरणार्थः॥

खरे षोडशिपात्रं खादिरं चतुःस्रक्ति यदि षोडशी।६।

गत.॥

मध्ये परिस्रवां यथा स्रुगदण्डैवम्।७।

यथा स्रुगदण्डा एवमाकारा परिस्रवा। तां खरस्य मध्ये प्रयुनक्ति॥

यथावकाशं दश चमसान्नैयग्रोधान्रौहीतकान्वा स्वरुमतो ऽत्सरुकान्वा।८।

सदस्यस्यानित्यत्वात् चमसानां दशत्ववचनम्। सति [illegible] तस्मिन्नेकादश भवन्ति। स्वरु, दण्डः. स वैकल्पिकः॥

दशैव चमसाध्वर्यवः।९।

पूर्ववदेव दशत्ववचनम्। एवकारो ऽसमासार्थः। मा होपोदेक एव दाभ्यां दशाभ्यां द्वौ चमसाविति॥

युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदशापवित्रम्।१०।

पश्चादंसं अक्षस्य पश्चात्। द्रोणाकृतिः कलशो द्रोणकलशः॥

तस्य वायव्यैर्हंसनियोगः। ११।

तस्य ग्रहविधिर्वायव्यैरेव कृतः, तैः समानदेश इति यावत्॥

युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धानस्योपरिष्टान्नीड आधवनीयम्। युनज्मि वाचं सह सूर्येण त इति प्रधुरे पूतभृतम्। १२।

शकटोपस्थः नीडम्। धुरो मुखं प्रधुरम्। अपूतः सोमो यस्मिन्संभ्रियते स आधवनीयः। पूतं यो बिभर्ति स पूतभृत्। तौ च मृन्मयौ। यथोक्तं भाष्ये, पूतभृतमाधवनीयं च स्थालीमिति॥

एतस्यैव हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं चीनेकधनान्घटान्। पञ्च सप्त नवैकादश वा। १३।

सोमवर्धनार्था आपः एकधनाः। तद्ग्रहणार्थाश्च घटाः पुंलिङ्गेनैकधनशब्देनोच्यन्ते। तांस्तूष्णीं प्रयुनक्ति। घटसंख्याविकल्पानां संख्यावशादिनियोगः॥

यस्मिन्निमीते तस्याधिषवणचर्म खरं परिकृत्तं चतुष्पुटमुपरिष्टादासेचनवत्। १४।

यस्मिंश्चर्मणि सोमो मितः तस्यैकदेशेनाधिषवणचर्म क्रियते। तच्च खरं भवति न मृदूकृतम्। परिकृत्तं परितश्छिन्नम्। परिकृन्तमिति पाठे ऽप्ययमेवार्थः। चतुष्पुटं च भवति येषु पुटेषु ग्रावाणः साद्यन्ते॥

समानमा स्रुचां सादनात्। ६।

गतः॥

युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य त इति स्रुचः सन्ना अभिमन्त्रयते। ७।

गतः। अवदर्शिर्थैष्टिकेनास्य समुच्चयः॥

अथ सौमिकानां पात्राणां संसादनमेके समामनन्ति। ८।

अत्र स्रुचामभिमन्त्रणानन्तरमग्निर्देवतेत्याद्यपां चया इत्यभिमन्त्रणान्त विधिमन्ये शाखिनोऽधीयते॥

आसन्यान्मा मन्त्रात्पाहि कस्याश्चिदभिशस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाकाञ्जुहुयात्। ९।

गतः॥

पञ्चहोतारं चाग्नीध्रे स्वर्गकामस्य। १०।

जुहुयादित्यनुषङ्गः॥

नित्यवदेके समामनन्ति। ११।

पञ्चहोतारमित्यनुषङ्गः॥

मध्येऽग्नेराज्याहुतीः पश्वाहुतीः पुरोडाशाहुतीरिति जुहोति। अभितः सोमाहुतीः। १२।

याः सोमाङ्गभूता आज्यपशुपुरोडाशानां प्रधानाहुतयः ता मध्ये ऽग्नेर्जुहोति । तदङ्गभूतास्त्वनूयाजाज्यभागस्विष्टकृदाद्याहुतीर्यथाप्रकृत्येव । यास्तु सोमाहुतयः ता अभितो जुहोति । यत्रयत्र दिशि याया आहुतिरुक्ता तत्रतत्र पार्श्वतो ऽग्नेर्जुहोति, न मध्ये इत्यर्थः ॥

अथ राजानमन्तरेषे ग्रावसूपावहरति हृदे त्वा सोम राजन्नित्येताभ्याम् । १३ ।

ईषयोर्मध्येन नीत्वा ग्रावस्तूपसादयति ॥

पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति । १४ ।

पुरा मनुष्याणां वाचः । प्रवदितोः प्रवदनात् । पुरा वा वयसां प्रवदनात् प्रातरनुवाकमारभयति ॥

प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो ऽनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं यच्छ प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वप सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति । १५ ।

गतः ॥

सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेत्येके समामनन्ति । १६ ।

एतमेव संप्रैषमेके ऽधीयत इत्यर्थः । तेनान्यत्र सुब्रह्मण्यासंप्रैषेषु नायं पाठविकल्पः ॥

मनसा ते वाचं प्रतिगृह्णामीत्यध्वर्युर्होतारमाह । १७ ।

इत्युक्त्वा मनसानुसंधत्ते ऽध्वर्युः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता सवनीयानां पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । १८ ।

पाणिप्रक्षालनादि क्रियते । प्रतिप्रस्थातुः पाण्योरप्रक्षालितत्वात् । नोल-पराजी स्तीर्यते स्तृतत्वात् ॥

यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । १९ ।

यानि मन्त्रसंप्रयुक्तान्यर्थवन्ति च तानि प्रयुनक्ति ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

द्वे भर्जनार्थे कपाले अष्टौ पुरोडाशकपालानि । एकादश माध्यंदिने । द्वादश तृतीयसवने । १ ।

भर्जनार्थे द्वे ती भवतः ॥

सर्वानैन्द्रानेकादशकपालाननुसवनमेके समामनन्ति । २

ऐन्द्रानिति नित्यानुवादः । अष्टाकपालादेरप्यैन्द्रत्वाविशेषात् ॥

प्रातर्दोहपात्राणीति । ३ ।

इतिः प्रकारवचनः । अन्यान्यपि वाजिनपात्रादीन्यर्थवन्त्युपसंगृह्णाति

प्राग्वंशे प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति । ४ ।

समानमा निर्वपणात्। तत्र प्रणीताविकल्पः प्रकृतावेव दर्शितोऽन्या वा यजुषोत्पूयेत्यत्र। केचित्तु प्रणीतासु मार्जनमिति प्रतिपत्त्यनुवादात् नित्यमत्र प्रणीताप्रणयनमिति मन्यन्ते। तदयुक्तं. पक्षप्राप्तानामपि तदुपपत्तेः। अतो यजुरुत्पूता अपि लभ्यन्ते। तथा यजुरुत्पूताभिः पुरोडाशं श्रपयतीति भारद्वाजः। बौधायनस्य पशुपुरोडाशे स्थितादु प्रोक्षणीशेषेण पिष्टानि संयौति यावदेवं सवनीयानामिति॥

सर्वे यवा भवन्ति लाजार्थान्परिहाप्य । ५ ।

लाजार्थास्तु व्रीहयो भवन्ति॥

इन्द्राय हरिवते धाना इन्द्राय पूषण्वते करम्भं सरस्वत्यै भारत्यै परिवापमिन्द्राय पुरोडाशं मित्रावरुणाभ्यां पयस्यामिति । ६ ।

निर्वपतीत्यन्वयः। तत्र व्रीहियवयोर्नानाबीजधर्माः प्रत्येतव्याः॥

निरुप्तेष्वन्वोप्येदं देवानामित्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते । ७ ।

निरुप्तेष्वन्वोप्येदं देवानामिति निरुप्तानभिमृशतीत्यादि यदुक्तं प्रकृतौ तदन्वावापादि प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥

अवहननकाले लाजार्थान्परिहाप्येतरानवहन्ति ।८।

गतः ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं लाजार्थं च कपाले अधिश्रयति ।९।

पेषणकाले पुरोडाशार्थान्विभज्य पिनष्टि । उत्पवनकाले व्रीहीनप्युत्पुनाति । कपालोपधानकाले ऽधिश्रयति - उपदधातीत्यर्थः । तयोः भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वेत्यूहः । कपालान्युपधाय प्रातर्दोहः पयस्यायाः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य धानाः करोति । व्रीहीनोप्य लाजान्करोति ।१०।

धानास्वधिश्रयणमन्त्रस्य बहुवदूहः. घर्मा स्थ विश्वायुष इति । तथा च दर्शितं पितृयज्ञे । लाजेषु तु नोहः. भारत्यै परिवाप इति तेषामेकवदेव चोदनात् । धानालाजानां प्रथनमसंभवान्निवर्त्तं. 'तथा प्रतितपनादि हविःशामलप्रसङ्गात् ॥

पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोति ।११।

पुरोडाशाधिश्रयणानन्तरं तप्ते प्रातर्दोह इत्यादिविधिना पयस्यां करोति । आमिक्षावदिति यो वैश्वदेव्यामामिक्षायां विधिरुक्तः स एव पयस्यायामपि । पयस्यामिक्षाशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः । तथा चामिक्षां करोतीत्युक्त्वा परस्तादाहतुः सत्याषाढभारद्वाजौ. पयस्यां मैत्रावरुणस्य पात्रे ऽवदधातीति । तस्मान्न द्रव्यभेदः ॥

उद्वासनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्धा आज्येन संयौति। अर्धाः पिष्टानामाहृता सक्तून्करोति।१२।

समानसोद्वासनात्। तत्र जघनेन गार्हपत्यमाग्नेभ्यो निनीयेति बौधायनः॥ प्राग्निवहरणसंमार्गः पशुपुरोडाशे व्याख्यातः। धानालाजेभ्यो नाङ्गारापोहनं, अध्यूहनाभावात्। धानास्वभिमन्त्रणादिमन्त्राणामूहः पितृयज्ञ एव दर्शितः। तूष्णीमभिघारणं लाजेभ्यो ऽन्येषामौषधानामैन्द्राग्नविकारत्वात्। मदनकरणमन्त्रस्य धानार्थस्यैवोहः, न करम्भार्थस्य, तस्यैकवदेव चोदनात्। उद्वासने तूष्ण एव, तदानीमविभागात्, धाना उद्वास्येति वचनाच्च। धानास्तूद्वास्य यथाभागं व्यावर्तेथामिति विभज्य या इन्द्रस्य हरिवतः ता आज्येन मिश्रयित्वा पात्र्यां प्रतिष्ठापयति तूष्णीं, यन्त्रमयत्वात्। यास्त्विन्द्रस्य पूषण्वतः ताः कृष्णाजिनादानादिविधिना पिष्टाज्येन च संयुत्य प्रतिष्ठापयति, मन्थं संयुतमिति वचनात्॥

मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते। लाजान्परिवाप इति।१३।

सक्तवो मन्थः। ते तण्डिराज्यादिना वा संयुताः करम्भ इत्याख्यायन्ते, लाजाः* परिवाप इति॥

नखैर्लाजेभ्यस्तुषान्संहरति।१४।

* Corrected, the MSS. read लाजान्.

अनूहेन तु लाजोदापनं. आद्यस्य तु पदस्य लोपः आद्ययोर्वा। तच्च दर्शितं पितृयज्ञे। संहरति उपोद्धरति॥

नखेपूलूखलधर्मान्मुसलधर्मांश्च करोति।१५।

तुषविमोकार्थे आग्नीध्रस्य नखेपूलूखलधर्मान्करोति। तेषां संमर्शन-प्रोक्षणे अपि काले कृते भवतः। ततो लाजेषूद्वापितेषु कृष्णाजिनादानादि प्रागधिवर्तनात्खलाधिवपणानि स्थ मानुषाणि प्रति व इति खलखानि निधाय तेषु प्रकृतिवद्दोण्य अद्रय स्थ मानुषास्त इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमीद्धुमिति जपित्वा अत्र रक्षो दिव इति तुषानुत्करे ऽवनीय वर्षवृद्धा स्थेत्यभिमन्त्रयते। उद्वपनपरा-वपनमन्त्रौ जपित्वा प्रविद्धमिति तुषानभिमन्त्रयते। तथा च भार-द्वाजः. तत्रावपनमन्त्रो ऽवहननमन्त्र उद्वपनमन्त्रो निष्पवनमन्त्र इति क्रियते. पाण्योरुलूखलमुसलधर्मा. क्रियेरन्निति। ततो हस्तेन तुषा-नुपवपति. कपालानामुपहितत्वात्। ततस्त्रिन्स्सीदेति पात्र्यां प्रतिष्ठाप्य पुरोडाशोद्वासनादि प्रागलंकरणात्प्रकृतिवत्॥

इति चतुर्थी कण्डिका।

इति प्रथमः पटलः॥

यत्राभिज्ञानात्यभूदुपा रुशत्पशुरिति तत्प्रचरण्या जुहोति श्रृणोत्वग्निः समिधा हवं म इति।१।

अभिज्ञान चिह्नतया ज्ञानम्॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा संप्रेष्यत्यप इष्य होतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन आद्रवत नेष्टः पत्नीमुदानयोन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वालं प्रत्यास्वेति ।२।

इष्यतिर्गतिकर्मा। होतरप इष्य होतरपः श्रोतुं मनसा गच्छ। मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रव स्वेन चमसेन सहागच्छ। तथैकधनिनः एकधनघटवाहिनः स्वैर्घटैराद्रवतेत्यर्थः॥

प्रेह्युदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति। एह्युदेहीति वा। पान्नेजनीं स्थालीं धारयमाणाम्।३।

एह्युदेहीति मन्त्रराहित्यं विशेषः। पत्न्याः ऊरुप्रक्षालनार्था आपः पान्नेजन्यः. तासामाहरणार्था स्थाली पान्नेजनी। पन्नेजनं च पत्नीसंस्कारः। तेन पत्न्यनेकत्वे सर्वाः पर्यायेणोदानयति॥

तीर्थेनाभिप्रव्रजन्ति ।४।

चात्वालोत्करयोरन्तरालं तीर्थम्। तेन सर्वे गच्छन्ति॥

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयुस्तदपोऽध्वर्युर्वहन्तीनां गृह्णाति ।५।

यावत्यध्वनि प्रातरनुवाकस्य शब्दः श्रूयते तावत्येव वहन्तीनामपो गृह्णाति॥

यदि न शृणोति बधिरो ह भवति वाचो ह छिद्यते ।६।

वाचो ह छिद्यते मूको भवति। ननु यदि तावति देशे वहन्त्यो न स्युः किमसौ कुर्यात्. अत आह॥

यदि दूरे स्युः प्रत्युदूह्य गृह्णीयात्।७।

प्रत्युदूह्य वहन्तीभ्यः आनीय तत्र स्थापयित्वा गृह्णीयात्॥

देवीराप इति तृणमन्तर्धायाभिजुहोति।८।

याभ्यो ग्रहीष्यति तासु जुहुयात्॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात्।९।

गतः॥

कार्षिरसीति दर्भैराहुतिमपप्लाव्य समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्यभिहुतानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति।१०।

अपप्लाव्य अपोह्य आहुतिमनाश्लिष्टां गृह्णाति। तथा अपप्लाव्याघृतहुतानामित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ॥

सोमस्य त्वा मूजवतो रसं गृह्णामीत्येकधनाः।११।

ता एकधनघटैर्गृह्णाति॥

पत्नी पन्नेजनीर्गृह्णाति प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति।१२।

पत्न्यनेकत्वे सर्वा गृह्णन्ति। यज्ञाय वः पन्नेजनीर्गृह्णामीति मन्त्रान्तः। तथैव पेठतुर्बौधायनभारद्वाजौ॥

प्रेह्युदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति। एह्युदेहीति वा।१३।

गतः। चमसाध्वर्यादयो ऽपि मैत्रावरुणचमसादीनपां पूर्णान्पुनर्देव-यजनं नयन्ति॥

अपरेण नेष्ट्रीयं पत्नी पन्नेजनीः सादयति प्रत्यङ्ङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति।१४।

अत्र पन्नेजनीः सादयामीति संनामः॥

ता एवमेवाच्छावाकं सीदन्तमनूपसादयति।१५।

उपविशत्यच्छावाके ऽपि नेष्ट्रोपनीता पत्न्यपरेण नेष्ट्रीयमेवं सादयति॥

इति पञ्चमी कण्डिका।

होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वाले होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च संस्पर्श्य वसतीवरीर्व्यानयति।१।

निषिच्य स्रावयित्वा व्यानयति अन्योऽन्यस्मिन्नानयति॥

समन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसान्मैत्रावरुणचमस आनयति। मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमसे। एतद्वा विपरीतम्।२।

गतः॥

उपरि चात्वाले धार्यमाणा उभयीः प्रचरण्या समनक्ति सं वो ऽनक्तु वरुणः समिन्द्रः सं पूषा सं धाता सं बृहस्पतिः। त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणो यजमानाय द्रविणं दधात्विति। यथायथं धुरो धुर्भिः कल्पन्तामिति ।३।

सं वो ऽनक्तित्यृचा यथायथमिति यजुषा चोभयवसत्या अपो ऽनक्ति ॥

अध्वर्यो ऽवेरपा इति होताध्वर्युं पृच्छति ।४।

अध्वर्यो किमपि लब्धवानप इति प्रश्नार्थः ॥

उतेमनन्नमुरिति प्रत्युक्त्वा प्रचरण्याग्नेयात्क्रतुकरणं जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति ।५।

प्रतिवचनार्थो ब्राह्मण एव व्याख्यातः. उतेमाः पश्येति वावैतदाहेति। केचित्तु उतेमाः पश्येत्येवमन्तं मन्त्रमिच्छन्ति। तदयुक्तं. तथा सति तस्याव्याख्यातत्वेनेति वावैतदाहेति विवरणप्रवादविरोधात्. व्यक्तार्थत्वाच्च वाक्यस्य. यथा उतेमनन्नमुरित्यध्वर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येव तदाहेति॥ क्रतुव्याप्तिः क्रियते ऽनेनेति क्रतुकरणम्। समाख्या संव्यवहारार्था. यथा सदःक्रतुकरणमित्यादि ॥

तदभावे चतुर्गृहीतेन ।६।

तदभावे ग्रेयनाद्यादौ ॥

यद्यग्निष्टोमो जुहोतीत्युक्तम्।७।

यद्यग्निष्टोम इत्यादि यथाब्राह्मणमनुसंधातव्यम्। उक्तं ब्राह्मणे. यद्यग्निष्टोमः प्रचरणीशेषं जुहोति. यद्युक्थ्यः परिधौ निमार्ष्टि तं शेषं तेनैव मन्त्रेण. यद्यतिरात्रस्तं क्रतुकरणमन्त्रं वदन्हविर्धानमेव प्रपद्यत इति। संस्थान्तराणां त्वग्निष्टोमविकारत्वात् होम एव भवति। अप्तोर्यामस्यातिरात्रवद्विधिः. तद्विकारत्वात्॥

अथैकेषाम्। यद्यग्निष्टोमो जुहोति। यद्युक्थ्यः परिधौ निमार्ष्टि। यदि षोडशी हुत्वा परिधौ लेपं निमृज्य द्रोणकलशं रराटीं चोपस्पृशति। न जुहोति नोपस्पृशति वाजपेये ऽतिरात्रे च। एतद्यजुर्वदन्समुद्यैव प्रपद्यते।८।

अस्मिन्नपि कल्पे ऽग्निष्टोमोक्थ्ययोर्न पूर्वकल्पाद्विशेषः। षोडशिनि तु क्रतुकरणं कृत्वा लेपं परिधौ निमृज्य द्रोणकलशरराट्यौ प्रचरण्याभिमृशति। वाजपेयातिरात्रयोः पुनरुतेमनन्नमुरिति संवादान्तरमेव क्रतुकरणमन्त्रं वदन्हविर्धानमेव प्रतिपद्यते॥

अपरया द्वारा हविर्धानमपः प्रपादयति। पूर्वया गतश्रियः।९।

तस्यतस्य हस्तादादायाध्वर्युरेवापः प्रवेशयति॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते।१०।

म्राम्य अनुप्रवर्ग्यकाण्डाध्ययनार्थं ग्रामादरण्यं प्रत्युपनिष्क्रान्तः तदेवाधीयीत, नान्यं वेदभागम्। यदाप्यन्याङ्गमधीते तदाप्यप्रविश्य ग्रामं न तदधीयीत, प्रविश्यैव त्वधीयीत ॥

इत्येकविंशी कण्डिका।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां षष्ठः पटलः।

इति पञ्चदशः प्रश्नः ॥

LIST OF ERRATA.

Vol. I.

Page 15 line 4 read षडषषष्मा instead of षडषषष्मा
" " " 11 " चामपिता " " चायुपिता
" 25 " 17 " दर्वों° " " दर्वो
" 36 " 7 " प्रवाह्यणो " " प्रवाह्यणो
" 42 " 2 " गांदेश as one word and correct accordingly Taitt. Br. 3 7. 4. 14.
" 78 " 9 " सवितोपुमानि° instead of सवितोपूमानि°
" 79 " 20 " °संभवात् " " °संभवात
" 82 " 1 " शर्मु " " शर्म
" 87 " 4 " °माग्रीषी " " °माग्रीषो
" 137 " 2 " सर्वबन्धा° " " सर्वबन्धा°
" 142 " 16 " बर्हिषि " " बर्हिषि
" 158 " *3 " पत्नीसंयाजाः " " पत्नीपर्संयाजाः
" 164 " 16 " वितताः " " वितता
" 183 " 13 " } मघान् " " मघान्
" 184 " 4 " }
" 191 " 8 " परस्मै च " " परसे
" " " 21 " पद्माना° " " पद्माना°
" 252 " 16 " °दृष्टोदर्न " " °दृष्टोदर्न
" 258 " 16 " प्रथमे " " प्रथम
" 265 " 9 " शुश्राया° " " शुश्राया°
" 424 " 16 " °मृद्नीति " " °मृद्नीति
" 425 " 5 join यथाप्राप्त
" 438 " 12 read प्रोक्षा- " " प्रोक्षा-
" 451 " 5 " उपधिष्या " " पधिष्या
and cf. Pân. 3. 4 10.
" 460 " 8 " प्रतिप्रख्याता instead of प्रतिप्राख्याता
" 469 " 26 " 226 " 3 " " 225 " 4
" 470 " 1 " line " " note

Vol. II.

Page 3 line 8 read हिरण्यं instead of हिरण्
„ 36 „ 4 „ श्यगिडे „ „ श्यगीडे
„ „ „ 7 „ सदेडामवदान „ „ सदेडामवदाम
„ 45 „ 2 „ ॰चन्नाविति „ „ ॰च्यन्नाविति
according to the better MSS., and compare the same, but fuller, quotation in the commentary to 13. 21. 1.
„ 56 „ 8 „ अनिष्काषितां instead of अनिष्कासितां; the latter is exhibited by the MSS. BG only; cf. 13. 23. 2.
„ 64 „ 5 „ अग्निष्वात्तेभ्यो instead of अग्निष्वात्तेभ्य
„ 66 „ 10 „ ॰प्रतिपर्येति „ „ प्रतिपर्यति
„ 98 „ 14 disjoin दुग्ध्वा पुनर्हॉतव्यं
„ 134 „ 1 read परिकर्मौ „ „ परिकर्मो
„ 152 „ note „ इन „ „ इ
„ 161 line 6 insert a stroke before नैः
„ 165 „ 1 read प्रचयं instead of प्रचय.
„ 172 „ 11 „ मतथानिं „ „ मतथानि
„ 188 „ 9 „ अग्निरत्यवें „ „ अग्निरत्यव॰
„ 190 „ 14 join इत्यन्योन्य॰
„ 191 „ 15 read ॰दामकर्मा॰ „ „ ॰दांसकर्मा॰
„ 218 „ 9 „ वाम्नोप्यती॰ „ „ भाम्नोप्यती॰
„ 240 note „ h „ „ l
„ 242 line 13 „ चिकीर्षंश्रियं „ „ चिकीर्षंश्रिय:
„ 262 note † „ AL „ „ AN
„ 269 note, line 7 read h „ „ l
„ 276 line 7 disjoin प्रत्यादा संपदः
„ 330 „ 19 read सुपम्॰ „ „ सपमु॰
„ 333 „ 15 disjoin मनो मताम॰
„ 364 „ 15 read कण्डिका „ „ कण्डिका
„ 378 „ 17 „ धारयन्तिः „ „ धारयन्ति॰
„ 383 „ 1 disjoin वाद्यत पावको

Page 413	at the head	read	चापस्तम्बीये	instead of		चास्तपम्बीये
,, 438	line 16	disjoin	तत्र शाखाया॰			
,, 449	,, 17	read	चध्वर्यो	,,	,,	चध्वया
,, 450	,, 10	,,	पड़्मध्वर्युं॰	,,	,,	पड़्मध्वयुं॰
,, 451	,, 16	,,	वर्हिर्भ्यां	,,	,,	यर्हिर्भ्यां
,, 452	,, 18	disjoin	देवेभ्यो देवा			
,, 455	,, 18	read	सर्वे	,,	,,	सव
,, 477	note*, line 1	read	दर्भिषत्	,,	,,	दर्भिषत्त
,, 481	line 15	read	वर्हिर्षद्	,,	,,	वर्हिषर्हि
,, 481	,, 19	,,	चाजीय	,,	,,	चक्रीय
,, 518	,, 16	,,	प्रायश्चोयाय॰	,,	,,	प्रयश्चीयाव॰
,, 536	,, 16	,,	मधुमर्थ-	,,	,,	मधुमच-
,, 553	,, 7	,,	यर्हीर्षि	,,	,,	यर्हीर्षि
,, 556	,, 15	,,	नन्नं	,,	,,	संन्नं
,, 634	,, 18	,,	कुवेत॰	,,	,,	कुवम॰

